

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISSN 978-966-493-821-8
ISSN 2226-4388
DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 26

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році

ЧЕРКАСИ 2019

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць з'ясовано актуальні проблеми граматики, словотвору, лексикології, фразеології, діалектології, ономастики, історії мови, лінгвостилістики, соціолінгвістики, когнітивної й комунікативної лінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України (від 21.12.2015 р. № 1328) збірник включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Філологічні науки».

Випуск 26 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 8 від 25 червня 2019 року).

Журнал реферований Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), індексований Google Scholar, Index Copernicus.

Відповідальний редактор: Л. В. Шитик, доктор філологічних наук, професор.

Відповідальний секретар: Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

Склад редакційної колегії:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор; М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор; О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор; П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор; А. Золтан, доктор філологічних наук, професор (Угорщина); М. Вашичек, доктор філософії (Чеська Республіка); Є. Сиротюк, доктор філологічних наук, професор (Польща); Т. А. Космеда, доктор філологічних наук, професор (Польща); О. Тімко-Дітко, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); Є. Барань, кандидат філологічних наук, доктор філософії; М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор; О. Ю. Зелінська, доктор філологічних наук, доцент; С. Є. Ігнат'єва, кандидат філологічних наук, доцент; В. В. Денисюк, кандидат філологічних наук, доцент; В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент; А. А. Таран, кандидат філологічних наук, доцент; І. В. Гороф'янюк, кандидат філологічних наук, доцент.

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396
web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>
e-mail: movoznavchi_visnyk_chnu@ukr.net

© Авторські тексти, 2019

ЗМІСТ

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Калько М. І. АСПЕКТУАЛЬНО РЕЛЕВАНТНІ КЛАСИ ДІЕСЛІВ І КОНКРЕТНО-ВИДОВІ ФУНКЦІЇ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ.....	5
Степаненко М. І. ПРИПРЕДИКАТНІ ПОШИРЮВАЧІ ІЗ СЕМАНТИКОЮ СПОСОБУ ДІЇ ЯК ОБЛІГАТОРНІ КОМПОНЕНТИ РЕЧЕННЯ.....	13
Грозан Н. Ф. ПРОБЛЕМА СИНКРЕТИЗМУ В СИСТЕМІ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ.....	21
Донік О. М. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ СПОЛУЧНИКІВ У РІЗНОРАНГОВІЙ ПЛОЩИНІ.....	30

ІСТОРІЯ МОВИ. ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ

Дзира І. Я. НАЗВИ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ ТА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ТВОРЕННЯ ПРИЗВИЩЕВИХ НАЗВ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ РЕЄСТРУ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 Р.).....	36
Кочерга Г. В. ВІДІМЕННІ ДІЕСЛОВА ІЗ СУФІКСОМ -И- У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ХІV–ХVІІ СТ.....	44
Юсип-Якимович Ю. В. ТИПОЛОГІЯ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: АКУСТИЧНИЙ ВИМІР.....	52

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

Колесников А. О. УКРАЇНСЬКІ РЕДУКТИВНІ ГОВІРКИ ОДЕЩИНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	63
Делюсто М. С. ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ОБРЯДОВИМИ ЛЕКСИЧНИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ В УКРАЇНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	74
Клименко Н. Б. ЛОКАЛІЗМИ В СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ДОНЕЧЧИНИ.....	81
Лонська Л. І. СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ВІДАНТРОПОНІМНИХ ПРИЗВИСК (НА МАТЕРІАЛІ НЕОФІЦІЙНИХ ОСОБОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ У ГОВІРЦІ С. РУСЬКА ПОЛЯНА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	90

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Кулешова Л. Н. КОНЦЕПТ «МИР» В КОНЦЕПТОСФЕРЕ РОМАНА АНДРЕЯ БЕЛОГО «ПІТЕРБУРГ».....	97
Колісник Ю. В. ВІД МОВИ ДО НАЦІЇ: СТЕПАН КОЖУМ'ЯКА – БОРЕЦЬ ЗА МОВНІ ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	106

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Бондаренко А. І. ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОД ЧАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХХ–ХХІ СТ.....	117
Čalovková S. LINGUISTIC LANDSCAPE.....	124
Матвеева Н. Р. ТЕРМІНИ «БІЛІНГВІЗМ» І «ДИГЛОСІЯ» В СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ.....	130

CONTENT

GRAMMAR. DERIVATOLOGY

Kalko M. I. ASPECTUAL RELEVANT CLASSES AND SPECIFIC ASPECTS FUNCTIONS OF THE VERB: THE PROBLEM OF RELATIONSHIP	5
Stepanenko M. I. PREDICATE EXTENDERS WITH THE SEMANTICS OF THE MANNER OF ACTION AS OBLIGATORY PARTS OF A SENTENCE.....	13
Грозан Н. Ф. ПРОБЛЕМА СИНКРЕТИЗМУ В СИСТЕМІ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ.....	21
Донік О. М. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ СПОЛУЧНИКІВ У РІЗНОРАНГОВІЙ ПЛОЩИНІ.....	30

HISTORY OF LANGUAGE. PHONETICS. PHONOLOGY

Dzyra I. Ya. THE PERSONS NAMES BY PROFESSION OR OCCUPATION AS A SOURCE OF THE FORMATION OF THE FAMILY NAMES OF ZAPOROZHIAN COSSACKS (ON THE MATERIAL OF THE 1756 REGISTER OF THE ZAPOROZHIAN HOST).....	36
Kocherga G. V. NOMINAL VERBS WITH SUFFIX -И- IN THE OLD UKRAINIAN LANGUAGE XIV-XVII CENTURIES.....	44
Yusyp-Yakymovych YU. V. TYPOLOGY OF PHONOLOGICAL SYSTEMS OF MODERN SLAVIC LANGUAGES: ACOUSTIC DIMENSION.....	52

DIALECTOLOGY. ONOMASTICS

Kolesnykov A. O. THE UKRAINIAN REDUCTIVE DIALECTS OF ODESCHYNA: STATE, PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF INVESTIGATION.....	63
Delyusto M. S. FROM THE OBSERVATIONS OF CEREMONIAL LEXICAL PARALLELS IN UKRAINIAN AND BULGARIAN DIALECTS SPREAD IN THE SOUTHERN BESSARABIA.....	74
Klymenko N. B. LOCALISMS IN THE EAST-STEPPE DIALECTS OF DONETSK REGION.....	81
Lons'ka L. I. WORD-BUILDING TYPES OF NICKNAMES DERIVED FROM PERSONAL NAMES (ON THE MATERIAL OF THE RUSKA POLYANA DIALECT, CHERKASY REGION).....	90

COGNITIVE LINGUISTICS. COMMUNICATIVE LINGUISTICS

Kulieshova I. N. THE CONCEPT «WORLD» IN THE CONCEPTOSPHERE OF THE ANDREY BELYI'S NOVEL «PETERSBURG».....	97
Kolisnyk Y. V. FROM LANGUAGE TO NATION: STEPAN KOZHUMIAKA IS A FIGHTER FOR THE LANGUAGE RIGHTS OF THE UKRAINAIN PEOPLE.....	106

LINGUOSTYLISTICS. SOCIOLINGUISTICS

Bondarenko A. I. LINGUOCULTURAL CODE OF TIME IN THE UKRAINIAN POETIC DISCOURSE OF THE LATE 20 TH – 21 ST CENTURIES.....	117
Simona Čalovková LINGUISTIC LANDSCAPE.....	124
Matveieva N. R. TERMS «BILINGUALISM» AND «DIGLOSSIA» IN SOCIOLINGUISTICS.....	130

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

УДК 811.161.2.'366.587

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26-5-12

АСПЕКТУАЛЬНО РЕЛЕВАНТНІ КЛАСИ ДІЄСЛІВ І КОНКРЕТНО-ВИДОВІ ФУНКЦІЇ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

*М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана*

Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: mkalko@ukr.net

ORCID 0000-0001-6042-4436

У статті порушено проблему конкретно-видових функцій як вияву взаємодії категорії виду зі внутрішнім (аспектуально релевантні класи дієслів) та зовнішнім (аспектуально вагомі синтаксеми, граматичні та функційно-граматичні категорії, з якими взаємодіє вид; лексеми – аспекти маркери; тип аспектиально вагомої синтаксичної конструкції). Цю проблему в лінгвоукраїністиці окреслено лише в загальних рисах, що переконує в перспективній потребі лінгвістичного вивчення механізму взаємодії системи й середовища в царині категорії виду українського дієслова, встановлення репертуару конкретно-видових функцій як семантичних спектрів доконаного й недоконаного видів. Оприявлення взаємодії конкретно-видових функцій з аспектиально релевантними класами і становить мету цієї статті.

Ключові слова: аспектиальність, вид, недоконаний вид, доконаний вид, аспектиально релевантний клас, конкретно-видова функція, термінатив, активітив, евентив, статив, релятив.

Актуальність. У граматичних студіях останнього півстоліття серед категорій, що здобули репутацію найскладніших для дослідження, чи не найвище рейтингове місце посідає аспектиальність. Її називають «легендарною» і «фатальною», порівнюють зі «складним клубком питань», «густим лісом проблем» [1, с. 3]. Однією з основних причин постійного дослідницького невдоволення через відсутність адекватного наукового опису категорії виду є, на нашу думку, суб'єктивне намагання втиснути його в жорсткі й стерильні формально-граматичні рамки, абстрагуючись від усього його функційно-семантичного багаторівневого обширу. Як зауважує В. Плунгян, «конфлікт між «індивідуалізмом» лексики і «всеосяжністю» граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але, ймовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти» [2, с. 30].

Словосполука «семантичний спектр слов'янського виду» авторства Ю. Маслова в нинішньому столітті набула значення лінгвістичного бренду, ставши назвою IV Конференції Комісії з аспектології Міжнародного комітету славістів, що відбулася в червні 2013 року у шведському місті Гетеборзі. Вона засвідчила, що в останні десятиліття центральне місце в дослідженні слов'янського виду як ідіотнічного вияву універсальної категорії аспекти посідають питання, пов'язані саме з семантичним змістом самої

категорії та зі значеннями, що виникають унаслідок взаємодії видових форм і того чи того типу контексту. Це зумовлено тим, що, на думку багатьох аспектологів, складність вивчення категорії виду полягає саме в багаторівневому характері її змісту. Однією з актуальних для дослідників зон «семантичного спектра слов'янського виду» визнано проблему співвідношення системи і середовища, оприявленого через взаємодію категорійного значення виду і контексту. Це передбачає передовсім пильну увагу до аспектуальних особливостей лексично релевантних класів дієслів, специфіки взаємозв'язку виду і внутрішньолексемного та зовнішньолексемного контексту, лексичного значення окремих дієслів [3, с. 13–14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечно, проблема тісного зв'язку виду та контексту не могла залишитися поза увагою і в лінгвоукраїністиці, зокрема в працях В. Русанівського [4], А. Грищенка [5] І. Вихованця [6], К. Городенської [7], А. Загнітка [8], О. Бондаря [9], С. Соколової [10], В. Барчука [11] та ін. Однак проблему конкретно-видових функцій як вияву взаємодії категорії виду із внутрішнім та зовнішнім контекстами окреслено лише в загальних рисах, що переконує в потребі подальшого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії системи і середовища в царині категорії виду українського дієслова. А отже, **мета статті** – встановлення репертуару конкретно-видових функцій та механізму їхнього взаємозв'язку з аспектуально релевантними класами дієслів.

Результати дослідження та їх обговорення. Вид є семантично наповненою категорією: уживання форм недоконаного чи доконаного видів має семантичне навантаження: мовносистемна інваріантна семантична опозиція «недосягнення vs досягнення процесом часової межі» має конкретно-текстові реалізації – конкретно-видові функції як значення, сформовані внаслідок взаємодії граматичного значення видової форми із внутрішнім та зовнішнім контекстом.

Внутрішньолексемний контекст становить семантика аспектуально релевантних класів дієслівної лексики [12, с. 72–86], до яких належать:

1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують, з одного боку, дієслова-імперфективи зі значенням подієспрямованого процесу, а з іншого – дієслова-перфективи зі значенням здійснення цього процесу, напр.: *Віками народ **вितворював** цю мову, **вितворив** її, одну з найбагатших мов слов'янства, триста тисяч пісень склала Україна цією мовою...* (О. Гончар);

2) активітиви, або діяльники, що означають динамічний неподієспрямований процес, напр.: *Довго ще він сам із собою отак **розмовляв, реготався та плакав**, поки не знемігся й, схилившись на стіл, не заснув* (Панас Мирний);

3) стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка, напр.: *Обіч дороги **жовтіли** налиті колосом пшениці, над якими млисто **синіли** небеса в рідкій куряві далеких хмар* (Є. Гуцало);

4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних, напр.: *Чий кінь під час бігу **спотикнеться**, тому смерть. Не **спотикався** ні один* (Б. Лепкий);

5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо, напр.: *А найбільша з річок європейської Росії, Волга, **впадає** вже у Каспій, себто взагалі до жодного океанічного басейну не **належить*** (Ю. Андрухович).

Зовнішньолексемний контекст становлять: 1) семантика аспектуально релевантних синтаксем; 2) семантика деяких граматичних та функційно-граматичних категорій, з якими взаємодіють аспектуальність і вид; 3) лексеми – аспектуальні маркери; 4) тип синтаксичної конструкції; 5) широкий контекст.

Взаємодія названих вище аспектів значення є дуже тісною і не завжди чітко диференційованою. Межа між окремими конкретно-видовими значеннями (у контексті

функційної граматики будемо називати їх функціями) досить хистка, а їхній склад і кількість досить невизначені. А отже, пропонований нижче репертуар містить найбільш виразні функції: як ті, що належать славистичній граматичній традиції, так і ті, що були залучені до лінгвістичного обігу в аспектологічних дослідженнях початку ХХІ століття.

Взаємозв'язок аспектуальних класів і конкретно-видових функцій є однією з визначальних рис аспектуальної поведінки дієслова: приміром, лише термінативам та активітивам притаманна конкретно-процесна функція, лише стативам притаманна актуально-статальна функція, лише релятивам притаманна гномічна функція тощо [13, с. 72–86].

Найяскравішою і, по суті, чільною функцією недоконаного виду є:

1) конкретно-процесна (актуально-тривала, прогресивна) функція – основне часткововидове значення імперфектива: інтерпретація дієслівного факту як процесу, що відбувається в текстовому режимі «я-тут-зараз» на очах спостерігача: експліцитного чи імпліцитного («вродженого»). Аспектуально релевантними в таких контекстах є лексеми: *ось, бачу, дивлюсь, помічаю* тощо, напр.: *Коні усе ще в своїх стійлах... Платон з радістю осідлав би одного з них... Ось полки борців з ентропією сідлають своїх парнокопитних собак, ось бійці невидимого фронту запрягають своїх бліх...* (В. Цибулько); Діагностичним для конкретно-процесної функції є питання: «Що він там зараз робить?», напр.: *Вежі псковського замку здалека за ними зазирають: – Де це вони і що там роблять? А дівчата найкращої берізки на завтрашнє свято шукають. Знайшли, утішилися, хороводом навколо неї ідуть співаючи: – Ой, хилився дуб на дуба, на крислату березу. Зілля ж моє, василеньку, зілля ж моє василеньку!* (Б. Лепкий).

До інших функцій недоконаного виду належать:

2) дуративна (підкреслено-тривала) функція – часткововидове значення недоконаного виду, що акцентує увагу на тривалості процесу, реалізації якого сприяють темпоративні синтаксеми *довго, дуже довго, вік, цілий рік* тощо, напр.: *Нація з «відбитою» історичною пам'яттю (треба віддати належне – її дуже довго нам відбивали!) у черговий раз спускає в каналізаційну трубу свою історію* (О. Забужко); *Слово, слово моє пречисте... Вік вичавлюватиме буду із тебе покору, Слово, вичави з мене раба!* (Г. Світлична); *...ми ж були вродливим народом, леді й джентльмени, відкритозорим, дужим і рослявим, самовладно-міцно вкоріненим у землю, з якої нас довго видирали з м'ясом, аж на решті таки видерли...* (О. Забужко).

3) загальнофактична функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті акцентування уваги на самому факті процесуального вияву буття, позначеному дієсловом; усередині цієї функції виокремлюють результативну, двоспрямовану, нерезультативну, неграничну [14, с. 26], напр.:

а) загальнофактична результативна: *Усі йому вже оди написали, лиш я йому ще оди не писав* (Л. Костенко); *Христина обережно поклала шиття на підвіконня і висунула шухляду в шафі.* – *А це ви читали?* (Р. Андріяшик);

б) загальнофактична двоспрямована: *Я вже відчиняв сьогодні вікна «відчинив і зачинив»;*

в) загальнофактична нерезультативна: *Я благав її повернутися «але не ублажав: вона не повернулася»;*

г) загальнофактична негранична: *Я вас кохав «ще було в минулому, а зараз не кохаю»;*

4) ітеративна (повторювальна) функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті нерегулярної повторюваності дій, процесів, станів, подій, яке підтримують квантитативні синтаксеми *вдруге, втретє, щоразу*, напр.: *У комсомол нас теж гуртом приймали, з стіни Ілліч всміхався – Леонід. У цей рік Прагу наші вдруге брали, Коли благословлялось там на світ* (С. Левченко); *...я „для очистки духа” ставила цю пісню [«Let my people go»] на магнітофон – і щоразу очі мені виповнялися слізьми* (О. Забужко). *Одного разу вона зупинила мене на вулиці, умовляла, переконувала, і*

я пообіцяв їй посадити у себе під вікнами горіх. І тепер щоразу саджу його подумки, коли чую засідання Верховної Ради або виступи наших посадових осіб (Л. Костенко);

5) сумарна функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті підсумку повторюваної (багатоактної) події, реалізація якого сприяють аспектуально вагомим квантитативним синтаксеми двічі, тричі тощо., пор.: Тричі крига замерзала, Тричі розтавала; Тричі наймичку у Київ Катря провозжала (Т. Шевченко);

6) конативна функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті безуспішної спроби, напр.: ...торкають Твій віддих Як цілющу воду В надії Що видужають І не видужують (М. Ревакович); У селі одному на Поділлі – Все життя, а й досі не знайшов – дід Карпенко ходить щонеділі У степу шукати бозна й що (Л. Костенко); Скільки не шукали тоді жандарми цього чоловіка, так і не знайшли (С. Скляренко);

7) узуальна функція – часткововидове значення в контексті регулярної, узвичаєної повторюваності, яке підтримують темпоративні синтаксеми завжди, завше тощо., напр.: Він не тільки у кохання сфері, Ні, й в усім, з усім веде двобої Й завше не в свої заходить двері, Бо не визнає їх за свої (О. Влизько); Він при зустрічі завше вклоняється ввічливо, гречно (О. Влизько).

Для вираження узуальної функції не завжди потрібна темпоративна контекстуальна підтримка. Її виразниками є дієслова, що можуть поряд з неактуальним значенням уживатись і в актуальному, пор. Їх вічно переслідували жандарми, бо циган є циганом – краде, а люди скаржаться в магістрат (Р. Іваничук), пор.: Тоді він краде в нього гроші і тікає з міста (Із часопису);

8) футуративна функція, або функція запланованого майбутнього, – часткововидове значення недоконаного виду в контексті запланованого майбутнього, напр.: Завтра вранці ми вилітаємо з аеропорту «Бориспіль»; Післязавтра ми йдемо на виставу «Мина Мазайло»; – Почекай мене, я через п'ять хвилин виходжу.

Наступні шість функцій є виявом тісного взаємозв'язку категорій виду і часу: це так звані «видо-часові форми», перші п'ять формою недоконаного виду теперішнього часу виражають подію. Це ґрунтується на специфіці облаштування аспектуальної системи української мови: якщо дієслова доконаного виду виражають лише подію, то дієслова недоконаного виду – і процес, і подію.

Усі дієслова, яким властиві ці функції, належать до аспектуального класу термінативів. Більше того, можливість уживання недоконаного виду в значенні доконаного є своєрідним тестом на суто видове партнерство (традиційну «чистовидову» парність), пор.:

9) функція теперішнього історичного, або *preasens historicum* – часткововидове значення недоконаного виду в контексті теперішнього історичного, що передбачає «занурення» оповідача в минуле, своєрідне «оживлення» минулих подій, інтерпретація їх як актуальних, таких, що ніби відбуваються перед очима оповідача чи спостерігача, напр.: Переглядаю в пам'яті весь цей рік. Ось ми зустрічаємось у театрі, цілком випадково (В. Винниченко); Але от раз увечері приходить до мене Панас Павлович. Довго сидить, іронічно філософствує й перешкоджає мені (В. Винниченко); Ось Клавдія Петрівна бере гітару й тихенько наспівує (В. Винниченко).

9) функція теперішнього репортажного – часткововидове значення недоконаного виду в контексті синхронного репортажу (зазвичай, зі спортивних ігор), напр.: Із правого краю наближається до воріт Андрій Шевченко, обводить одного захисника, другого, б'є по воротах – гол! (Із часопису).

11) функція теперішнього сценічного – часткововидове значення недоконаного виду в контексті сценічних ремарок драматичних творів чи наративів, стилізованих під них, напр.: [початок півки] (на фоні віддаленого щебету горобців і ластівок чутно чоловічі голоси. Двоє по черзі вигукують фразу: «Я призиваю магічний театр!»). Кожен із них робить це тричі, після чого аудіоплівка фіксує приблизно хвилинну паузу (Л. Дереш); Л: Я

буду називати героїв по черзі, як вони з'являються... Першим з'являється персонаж, що говоритиме від свого імені, тобто оповідач (Л. Дереш); Л: (**робить** нас у бік каменя, урочисто) Ти будеш Тим, Хто Прихований Від Себе. Ти будеш моїм особистим секретарем (Л. Дереш); [Ігумен:] Лиш нічирк! Поспішайте! (**Виходять** у протилежні сторони) (В. Вовк);

12) теперішньо-переказувальна функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті переказу, напр.: *Коли сонце паде донизу, але ще не сідає, Даруся бере великодній кошик, **вистелює** дно половиною вишитого рушника із Матір'ю Божою, **кладе** туди загорнутий у маслечку сир., **накриває** другою половиною рушника, **бере** кошик на руку, **закриває** хвіртку на клямку і **виходить** на середину вулиці* (М. Матіос);

13) інтерпретаційна функція, або функція розширеного теперішнього, яку М. Гловінська визначає так: «До моменту мовлення мала місце конкретна одинична дія: мовець, маючи на увазі цю минулу дію чи її результат, у момент мовлення інтерпретує цю дію як певний тип поведінки» [15, с. 113], напр.: *Мама в суботу запрошує нас на гостину* [Із часопису].

Шоста функція «видо-часових форм» властива дієсловам, що належать до аспектуального класу релятивів:

14) гномічна (атемпоральна) функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті теперішнього позачасового (атемпорального), напр.: *Душа **належить** людству і епохам* (Л. Костенко).

Дієсловам, що належать до аспектуального класу стативів властиві дві функції:

15) актуально-статальна функція – часткововидове значення стативів: «вияв стану в сучасний для спостерігача часовий інтервал чи момент», напр.: *Навхрест загородив їх у дубову дошку столу, між ними поставив свічку. Тьмяно виблискували леза, **темнів** лик спасителя, **жовтіли** сторінки Священного писання. Найда потер долоні* (Ю. Хорунжий);

16) неактуально-статальна функція – часткововидове значення стативів, що означають стійкі стани, напр.: – *Я вас **люблю**. Я вас полюбила давно і полюбила, як нікого так не **любила*** (І. Нечуй-Левицький);

Поряд із гномічною, дієсловам релятивного класу властиві континуальна та потенційна функція, напр.:

17) континуальна функція – часткововидове значення недоконаного виду в неактуально-статальному контексті постійно-часового заняття, напр.: – *Осадчий із запорожців? – Замолоду служив. Але полюбив, надумав женитися. Увільнили на глум. – Так він і **сіє** звідтоді? (Г. Колісник); *Дружина його закінчила музучилище і **викладала** музику в дитячому садку* (Ю. Щербак);*

18) потенційна функція – часткововидове значення недоконаного виду в контексті відображення не самого процесу, а спроможності чи наявності певних природних чи набутих здібностей його здійснювати, виконувати, напр.: – *А ви **говорите** по-українськи? – промовила пані трохи натужно по-українськи, переходячи з англійської* (Ю. Покальчук).

До часткововидових функцій доконаного виду належать:

1) конкретно-фактична функція – основне часткововидове значення доконаного виду: «одинична подія, що відбулася в минулому чи відбудеться в майбутньому»; ця функція властива дієсловам двох аспектуальних класів: термінативам та евентивам, пор.: *Але я **простив** Павла і всіх прощаю, хто вільно чи невільно завдав мені прикроців* (С. Грабар). ***Виграв** декілька золотих, а вигравати таки любив* (Б. Лепкий);

2) потенційна функція – часткововидове значення доконаного виду в контексті узагальнення, напр.: – *Кий біс тебе і **впізна**, Рікоте, як ти так по-чудернацькому вбрався?* (М. Сервантес, пер. М. Лукаша); *...кого Бог полюбить, то й у запічку **знайде**; багатого дурість у людей за мудрість, а як я буду губернатором багатим і щедрим (аякже!), то ніхто мене не осудить* (М. Сервантес, пер. М. Лукаша); *Бідність, необхідність **навчать** бути винахідливим, працюючим...* (М. Лукаш);

3) умовно-гіпотетична функція – часткововидове значення доконаного виду в контексті умовної гіпотетичності, напр.: *Зрозумій він це трішки раніше, багатьох неприємностей можна було б уникнути* (Із часопису);

4) узуальна (наочно-прикладна) функція – часткововидове значення доконаного виду, що описує «звичайну, повторювану дію, яка для «наочності» зображення представлена як одинична; при цьому контекст може містити експліцитну вказівку на повторюваність (наприклад, буває так, у нього така звичка) [14, с. 19], напр: *Деколи, буває, **розицедриться**. Пиде, зніме кілька рибин-в'ялиць, що під хатою висять на жилці нанизані, **принесе**: – Бери, Андроне, посолонцюєм* (О. Гончар).

5) сумарна функція – часткововидове значення доконаного виду в контексті підсумку повторюваної (багатоактної) події, яку підтримують квантитативні синтаксеми *двічі, тричі* тощо, напр.: *Стара тричі **перехрестилась** і знепритомніла* (Т. Осьмачка); *Краще з розумним два рази **загубити**, ніж з дурнем раз знайти* (Українське прислів'я); *Двічі **побілила** [Маланка] хату знадвору і всередині* (М. Коцюбинський); *...Йому наплювають, що дурний воронисько Вже всоте **прокаркав** йому «Невер мор!»* (Ю. Позаяк).

6) функція «презенса даремного очікування» – часткововидове значення, що має реалізацію лише в майбутньому часі в контексті заперечення, за наявності контекстуальної підтримки на кшталт *все, все ніяк, ніяк не, ніколи, ніде* [14, с. 21], напр.: *Ми принесемо більше за всіх! Насправді ж ніякої макулатури нам не треба було. Бо в школі ми її збирали минулого тижня, і тоді нам ніде у квартирах багато не давали. А тепер, коли ми просто не знали, що з нею робити, дядечко викладав усе більше й більше, і приказував: – Добре, що ви нагодилися. А то накопичилося за кілька років, **ніяк не зберуся викинути*** (Я. Стельмах).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, дослідження функційного спектра видових форм уможливило виокремлення вісімнадцяти конкретно-видових функцій недоконаного та шість функцій доконаного виду. Ширший спектр імперфективних форм ґрунтується на тому, що імперфективи можуть позначати і процес, і подію, перфективи ж – лише подію. Конкретновидові функції оприявнюють тісну взаємодію видової семантики із семантикою контексту: внутрішньолексемного (аспектуально релевантні класи дієслів: термінативи, активітиви, стативи, евентиви, релятиви) та зовнішньолексемного, який становлять: 1) граматичні категорії, зокрема часу, способу і перехідності vs неперехідності та функційної-граматичні категорії: модальності, квантитативності, заперечення тощо; 2) аспектуально релевантні синтаксеми, зокрема темпоративні й квантитативні, 3) лексеми-маркери певної функції на кшталт: *ось, бачу, помічаю* тощо, 4) тип синтаксичної конструкції. Об'єктивістський підхід до дослідження виду і аспектуальності, який узалежнює видову специфіку дієслова від об'єктивних особливостей ситуацій, позначуваних дієсловом, відкриває перспективи подальшого дослідження семантичного спектра виду, зокрема залежності функційної специфіки від семантики акціональних підкласів.

Список використаної літератури

1. Карпухин С. А. Семантика русского глагольного вида : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01. Самара. 2008. 31 с.
2. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук. спец. 10.02.19. Москва. 1998. 48 с.
3. Семантический спектр славянского вида : материалы IV Конференции Комиссии по аспектологии Международного комитета славистов (Гётеборг, 10–14 июня 2013 г.) / отв. ред. М. Нильссон. Гётеборг : Göteborgs universitet, 2013. 173 с.
4. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка. 1971. 315 с.
5. Грищенко А. П. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища школа. 1997. С. 403–446.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка. 1988. 256 с.
7. Городенська К. Г. Дієслово // І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови. Київ : Унів. вид-во «Пульсари». 2004. С. 217–298.

8. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк : ДонДУ. 1996. 435 с.
9. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження. Одеса : Астропринт. 1996. 192 с.
10. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській. Київ : Наукова думка. 2003. 284 с.
11. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. Івано-Франківськ : Сімік. 2011. 416 с.
12. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. 2013. 487 с.
13. Калько М. І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 17–27.
14. Зализняк Анна А. Введение в русскую аспектологию. Москва : Языки русской культуры. 2000. 226 с.
15. Гловинская М. Я. Семантика, прагматика и стилистика видов-временных форм. *Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект*. Москва : Наука. 1989. С. 158–218.

References

1. Karpuhin, S. A. (2008). Semantika russkogo glagol'nogo vida. [Semantics Russian verb aspect]. Samara, 31 (in Russ.).
2. Plungian, V. A. (1998). Grammaticheskie kategorii, ih analogi i zamestiteli. [Grammatical categories and their analogs and alternates]. Moscow, 48 (in Russ.).
3. Semanticheskii spektr slavyanskogo vida (2013). [The semantic spectrum of the Slavic aspect]: Proceedings of the IV Conference of the Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists (Gothenburg, June 10–14, 2013). Ed. M. Nilsson. Gothenburg : Göteborgs universitet, 173 (in Russ.).
4. Rusanivskiy, V. M. (1971). Struktura ukrayins'koho diyeslova [The structure of Ukrainian]. Kyiv : Scientific thought, 315 (in Ukr.).
5. Grishchenko, A. P. (1997). Diyesloo [The verb]. *Modern Ukrainian Literary Language*. Kyiv : Higher school (in Ukr.).
6. Vihovanets, I. R. (1988). Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of speech in the semantic and grammatical aspect]. Kyiv : Scientific thought, 403–446 (in Ukr.).
7. Horodenska, K. (2004) Diyeslovo [The verb]. *Vykhovanets I. & Horodenska K. Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv : Pulsary, 217–298 (in Ukr.).
8. Zahnitko, A. P. (1996). Teoretychna hramatyka ukrayins'koyi movy. Morfolohiya [Theoretical Ukrainian grammar. Morphology]. Donets'k : DonDU, 435 (in Ukr.).
9. Bondar, O. I. (1996). Temporal'ni vidnoshennya v suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi: systema zasobiv vyrazhennya [Temporal relationship in modern Ukrainian literary language: the system of means of expression]. Odessa : Astroprint, 192 (in Ukr.).
10. Sokolova, S. O. (2003). Prefiksaly slovtvir diyesliv u suchasniy ukrayins'kiy movi [Prefixal word formation of verbs in modern Ukrainian language]. Kyiv : Scientific thought, 284 (in Ukr.).
11. Barchuk V. M. (2011). Hramatychna temporal'nist': Interval. Chas. Taksys [Grammatical Temporality: Interval. Time. Taxis]. Ivano-Frankivsk : Simik, 416 (in Ukr.).
12. Kalko, M. I. (2013) Aspektual'nist': katehoryzatsiya, klasyfikatsiya i reprezentatsiya v suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi [Aspectuality: categorization, classification and representation in modern Ukrainian literary language]. Cherkasy : Publisher Chabanenko Yu., 487 (in Ukr.).
13. Kalko, M. I. (2009). Aspektual'ni klasy ukrayins'koho diyeslova na tli klasiv Z. Vendlera [Aspectal classes of the Ukrainian verb against the background of Z. Wendler's class]. *Ukrainian language*. 3, 17–27 (in Ukr.).
14. Zaliznyak, Anna A. & Shmelev, A. D. (2000). Vvedeniye v russkuyu aspektologiyu [Introduction to Russian Aspectology]. Moscow : Languages Russian culture, 226 (in Russ.).
15. Glovinskaya, M. Ya. (1989). Semantika, pragmatika i stilistika vido-vremennykh form [Semantics, pragmatics and stylistics of aspect-temporal forms]. *Grammar studies. Functional and stylistic aspect*. Moscow : Science. 158–218 (in Russ.).

M. I. KALKO. ASPECTUAL RELEVANT CLASSES AND SPECIFIC ASPECTS FUNCTIONS OF THE VERB: THE PROBLEM OF RELATIONSHIP

Summary. Introduction. *The article deals with the problem of specific-aspect functions as a manifestation of the interaction of the aspects of aspect with the internal (aspectual relevant classes of verbs) and external (aspects of weighty syntaxes, grammatical and functionally-grammatical categories, with which the species interacts, tokens – function markers, aspect of syntactic constructs) context. The chief approach to the description of aspectuality regarded by Lyons as objectivist had been created by Maslov and Wendler in the mid 20th century being later established by the aspectuality studies of the late 20th- early 21st century, in the so called «binary» aspect theory. It proves the necessity of applying aspectual analysis for the whole number of meanings and all contexts of the verb since aspectual classes*

(lexical component of aspectuality) and the category of aspect (grammatical component of aspectuality) are not aimed at a verbal lexeme in general but at each lexical-semantic variant of the lexeme. Ignoring this factor, in our opinion, results in cute polemics over numerous aspectual issues which originated through the attempts to force the aspect into rigid category framework, beyond the influence of various triggers on the aspectual significance of the verb.

Purpose. Since in the linguistic theory the mentioned problem is outlined only in general terms, there is a need for a more linguistic study of the mechanism of the interaction of the system and the environment in the realm of the category of the aspect of the Ukrainian verb, and the establishment of the repertoire of concrete-specific functions as semantic spectra of the executed and inappropriate species. The interaction of specific-aspect functions with the essentially relevant classes is the goal of this gender.

Methods. Integrated aspect diagnostics as integration methodology, which involves the purposeful use of logical, component, word-forming, oppositional and distributive analysis, selection of the corps of fragments discourse.

Results. The study of functional spectrum of species forms makes it possible to distinguish between eighteen specific-type functions of the inadequate and six functions of the finished species. The wider range of imperfect forms is based on the fact that imperfectives can denote both the process and the event, and the perfectives of the same – only an event.

Originality. Concrete-aspect functions suggest a close interaction of the semantics of the semantics of the context: the intracellular (aspectual relevant classes of verbs: terminatives, activatives, sentencives, etventives, relatives) and extrinsic ones, which are: 1) grammatical categories, in particular time, mode and transitive vs intransitive; functional-grammatical categories: modality, quantitative, negation; 2) aspectally relevant syntaxes, in particular temporal and quantitative; 3) lexemes-markers of a certain function, such as: here, see, notice; 4) the aspect of syntactic construction.

Conclusion. Aspectual studies being generally orientated in an objectivist way, together with the immediate consideration of the aspect influencing the grammatically specified lexical phenomena, like the aspectual regarded verbal classes, are new to the Ukrainian lingual studies, though quite natural in the process of investigating formal grammatical and functioning grammatical traits of the Ukrainian verbal aspect. Analysis the aspect associated with the discovery of a specific specificity of the species behavior of the verbs in view of various factors of influence: paradigmatics, syntagmatics, pragmatics.

Key words: aspect; aspectuality, aspectuality class, aspectual behavior, imperfective aspect, perfective aspect, concrete-aspect function, terminative, activist, eventive, stative, relative.

Надійшла до редакції 18.01.19

Прийнято до друку 12.02.19

ПРИПРЕДИКАТНІ ПОШИРЮВАЧІ ІЗ СЕМАНТИКОЮ СПОСОБУ ДІЇ ЯК ОБЛІГАТОРНІ КОМПОНЕНТИ РЕЧЕННЯ

**М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
(Полтава, Україна)**

e-mail: myk_ivan@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6727-1265

На тлі лінгвістичного вчення про мінімальну/поширену структурну схему речення з'ясовано валентний потенціал дієслів-предикатів, об'єднаних інваріантною семантикою «ставлення», «поведінка». Доведено, що вони мають відносну інформативну недостатність, отже, вимагають конкретизаторів, які реалізують значення способу дії або способу дії й об'єктності. Проаналізовано, зокрема, семантичну специфікацію кожного з основних носіїв валентності, умови входження їх до складу три- (*Sub + Praed + Adv qual*) і чотирикомпонентних (*Sub + Praed + Obj + Adv qual*) структурних моделей. Схарактеризовано можливі типи припредикатних конкретизаторів (означальних прислівників, прийменниково-відмінкових форм, підрядних частин складного речення), ідентифіковано їхню внутрішньосемантичну диференціацію, виявлено дію принципу лексико-семантичної вибірковості на рівні валентної рамки «дієслово-предикат + припредикатний поширювач зі значенням способу дії або способу дії й об'єктності». Установлено, що припредикатні поширювачі зі значенням об'єктності й способу дії, які функціують на правах обов'язкових компонентів, переводять досліджувані дієслова-предикати зі сфери відносної інформативної недостатності до сфери автосемантичності, тобто роблять інформативно коректним зміст речень, в основі яких лежать структурні моделі *Sub + Praed + Adv qual*, *Sub + Praed + Obj + Adv qual*.

Ключові слова: дієслово-предикат, дієслова з інваріантною семантикою «ставлення» (поведінка), припредикатний об'єктний поширювач, припредикатний поширювач зі значенням способу дії, обов'язковий поширювач, означальні прислівники.

Актуальність. Компоненти, що формують семантико-синтаксичну структуру речення, функціують на засадах облігаторності й факультативності. Облігаторні конституенти вносять до значеннєвого обсягу речення релевантну інформацію, тобто ту, без якої воно не може існувати й вилучення якої спричиняє його інформативну некоректність. Необов'язкові компоненти розширюють, оновлюють основний зміст речення. Елімінування їх, проте, не породжує інформативної некоректності. У зв'язку з цим розрізняють мінімальну й поширену схеми речення. Мінімальна схема речення передбачає лише ті компоненти, які виконують конститутивну роль, тобто беруть безпосередню участь у формуванні його семантики. Схема, про яку йдеться, може мати такі конкретні вияви: *Sub + Praed* (*Іде дощ; Батько господарює; Діти граються*), *Sub + Praed + Exр* (*Бійці розташувалися за лісом; Син намалював картину; Сусід подарував гостеві книгу*). Поширена схема речення передбачає, крім обов'язкових, факультативні компоненти, склад яких може поповнюватися. Конкретну її репрезентацію можна представити так: *Sub + Praed + Exр₁ + Exр₂... + Exр_n* (*Цілу ніч в селі йшов дощ; Батько вправно господарює в хаті й на городі; Діти довго граються на подвір'ї під грушею; Бійці вчора зручно розташувалися під лісом край села; Син намалював батькові картину з життя рибалок; Сусід вже давно від щирого серця подарував на знак вдячності гостеві книгу про міфи Давньої Греції*).

Компонентну структуру речення програмує передусім предикат. Обов'язковість припредикатних поширювачів зумовлена його планом змісту, морфемною будовою, а вже потім загальними умовами висловлення. У складі лексем, які здатні заповнювати позицію *Praed*, вирізняються ті, що мають абсолютне значення, і ті, які реалізують релятивне значення. Перші можуть поширюватися залежними компонентами, а можуть уживатися без них, тоді як другі вимагають заповнення позиції після них іншими конституентами з

конкретно визначеною або жорстко не регламентованою формально-граматичною структурою. Так, дієслово *стежити* («пильно спостерігати за ким-, чим-небудь») [5, т. 9, с. 680] вимагає облігаторного об'єктного поширювача за *ким-, чим-небудь* (*Левко стежив за пароплавом, поки не сховається за лісом ліхтарик на щоглі* (О. Десняк)), а дієслово *дбати* («виявляти старання, турботу») [5, т. 2, с. 215] – одного з двох можливих обов'язкових об'єктних поширювачів – *про кого – що, за кого – що* (– *Божя тварина любить, щоб дбали за неї* (М. Коцюбинський); *Як дбали про добробут мешканців Володимир-Волинського району у 2018 році?* (Інтернет-ресурс)). Дієслова з ідентифікувальною семою 'займати місце, розмішуватися де-небудь' (*розташуватися, розміститися, оселитися, отаборитися*) програмують один із можливих або кілька поліфункційних щодо формально-граматичної будови поширювачів – ЗА + Ninst, ПЕРЕД + Ninst, БІЛЯ + Ngen, НЕПОДАЛІК (ВІД) + Ngen, ВИЩЕ (ВІД) + Ngen, КРАЙ + Ngen та ін., напр.: *Оркестр розташувався перед сценою* (Ю. Збанацький); *Взвод молодшого лейтенанта Федоренка розташувався край дороги в густім ялиновім лісі* (Я. Качура); *Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, й розташувалась під хатою* (М. Коцюбинський).

На вибір припредикатного поширювача, як було сказано, впливає морфемна будова основного носія валентності. Особливо виразно це простежено на рівні конструкцій із придієслівним локативним поширювачем. Префікси З-/ІЗ-/ЗІ-/ІЗІ-/ЗО-/С-/ІС-, ВІД-/ВІДІ-/ОД-/ОДІ- зумовлюють появу обставинного поширювача із семантикою «вихідний пункт руху», префікси ВИ-, ЗА-, В-/У-/ВВІ-/УВІ-, ДО-/ДІ-, ПІД-/ПІДІ-/ПІДО-, ПРИ-, РОЗ-/РОЗІ-, ВІД-/ВІДІ-/ВІДО-/ОД-/ОДІ- – обставинного поширювача із семантикою «кінцевий пункт руху», префікси ПЕРЕ-, ПРО- – обставинного поширювача зі значенням «шлях руху», префікси РОЗ-/РОЗІ-, О-/ОБ-/ОБІ- – обставинного поширювача із семантикою «місце дії». Пор.: *Юстина відбігла від хати* (М. Павлик); *Вони зліталися з різних сторін* (М. Стельмах); *...розбігаються дороги в усі кінці світу* (О. Довженко); *Степан вийшов за сад* (М. Стельмах); *Галина ... пройшла ... через скверик* (В. Собко); *Перепливу [я] через річку!* (Г. Чубач); *Розсіялись зорі По чудеснім, безконечнім, Блакитнім просторі* (М. Вороний); *Та навкруг того села обійшла* [вона] (Українська народна творчість).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістиці опису речень приділено значну увагу: Й. Ф. Андерш, Н. М. Арват, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, В. А. Белошапкова, В. В. Богданов, Г. О. Золотова, П. О. Лекант, О. І. Москальська, І. П. Распопов та ін. Виняткової актуальності набула проблема аналізу речення як багаторівневої структури, зокрема встановлення симетрійно / асиметрійних відношень між його формально-граматичною та семантико-синтаксичною будовою, між планом змісту предиката, який «задає» будь-якому реченню достатньої або недостатньої інформативності, і його валентним потенціалом. Питання функціонування припредикатних компонентів на засадах облігаторності / факультативності не знайшло однозначного витлумачення, воно потребує суттєвої конкретизації з огляду на семантичну, а почасти й морфемну, структуру дієслівного предиката, який сам по собі програмує «відчуття неповноти висловлення» й вимагає появи припредикатних поширювачів [4, с. 21].

Об'єктом пропонованого дослідження є речення з обов'язковим припредикатним поширювачем, що має семантику способу дії. На формально-граматичному рівні йому відповідає обставина способу дії. Склад дієслів, які здатні заповнювати предикатну позицію речень структурної моделі Sub + Praed + Adv qual, обмежений. Це, зокрема, вербативи з інваріантними значеннями «ставлення» (*ставитися / поставитися, підходити, поводитися* [з ким], *обходитися* [з ким], *приймати*) та «поведінка» (*поводитися / поведеться / поводити себе, триматися, держатися, чинити, обходитися*). Усі вони на рівні речення виявляють інформативну недостатність, отже, потребують облігаторних уточнювачів у вигляді

припредикатних членів. Окремі з них здатні експлікувати додаткові значеннєві відтінки, що може впливати на їхні валентні можливості.

Мета наукової роботи – з'ясування взаємодії формально-граматичної й семантичної валентності у структурі речень із правобічними поширювачами, що передають значення способу дії.

У процесі дослідження використано як основний **метод лінгвістичного опису** – для інвентаризації й систематизації засобів експлікування семантики способу дії. Застосовано також **елементи 1) опозиційного аналізу** – для структурування системи опозицій на рівні валентної рамки «предикат + правобічний конститuent», 2) **смерно-компонентного аналізу** – для характеристики лексико-семантичного складу конструктивних позицій описуваних речень.

Результати дослідження та їх обговорення. У складі дієслів з інваріантною семантикою «ставлення» функційне ядро утворює лексема *ставитися / поставитися*. Вона досить виразно експлікує таке конкретне значення, як «виявити певне ставлення до кого-, чого-небудь» [5, т. 9, с. 633; т. 7, с. 366], й інтенційно зорієнтована на сполучуваність із двома поширювачами, один із яких реалізує семантику об'єктності, а другий – способу дії. Отже, дієслово *ставитися / поставитися* заповнює предикатну позицію речень чотирикомпонентної структури Sub + Praed + Obj + Adv qual. Конкретним репрезентантом об'єктності є прийменниково-іменникова форма ДО + N gen. Її конституюють разом із первинним прийменником субстантиви – назви істот та неістот за різними ономасіологічними характеристиками, напр.: *На господі у себе Чайченко такий самий небалакливий, як і в людях, мати ж його дуже ласкаво і привітно до всіх ставилась* (Марко Вовчок); *Торонський... упереджено ставився до Франка...* (П. Колесник); *...Люди до нас прихильно ставляться...* (М. Слабошпицький); *Українці добре ставляться до Росії?* (Інтернет-ресурс); *...майже всі присутні на засіданні ... упереджено поставилися до нього* (І. Ле); *Ярема узяв хліб, з вдячністю глянув на незнайомих людей, які до нього так ласкаво поставилися* (І. Кочерга); *І зовсім довірливо поставилась вона до частого гостя...* (Є. Кротевич); *Він робив більше, ніж обіцяв: не тільки спокійно, але й гумористично ставився до сказаного її чоловіком* (Ю. Шовкопляс); *...Параска Семенівна несхвально на початку поставилась до машини...* (Ю. Яновський). Щодо семантики способу дії, то її частіше реалізують означальні прислівники, зрідка прийменниково-іменникові форми (З/ЗІ/ІЗ + N inst, БЕЗ + N gen та ін.), напр.: *До виступу свого він ставився якнайуважніше* (А. Головка), *Вітчим і тепер доброзичливо ставився до свого пасинка, вряди-годи допомагав йому то тим, то сим* (П. Колесник); *...Федір Данилович справді сумлінно ставився до виконання обов'язків і в високому компартійному кріслі* (М. Слабошпицький); *...він [Олександр Антіпов] індіферентно ставився до гасел Партії регіонів про другу державну мову – російську і не маніпулював цим питанням* (Інтернет-ресурс); *До таких типів Козаков ставився з презирством* (О. Гончар); *З глибокою любов'ю і тонким розумінням ставились до українського та російського фольклору поет-декабрист К. Рилєєв, російські революційні демократи Белінський, Чернишевський, Добролюбов* (М. Рильський), *...Леон же вважав цей п'ятачок такою ж візиткою міста, що й помпезний Музей астронавтики чи пішохідний міст через Віретет, перетинав його без поспіху, ніздрі пальцями не затуляв і до «дворян» ставився без презирства* (В. Врублевський).

Квалітативні прислівники «виражають ті відношення, які встановлюються внаслідок вживання лексичних значень прикметників у придієслівній позиції» [3, с. 302]. Процес утворення відприкметникових означальних прислівників «починається з того, що значення якісних прикметників змінюють свою присубстантивну формально-синтаксичну позицію на придієслівну. Далі нейтралізується словозмінна сутність прикметникових закінчень, які вказували на несамостійний характер граматичних категорій роду, числа та відмінка. Їх замінює спеціальний дериваційний суфікс **-о, -е**, унаслідок чого багатформний прикметник із властивими йому граматичними ознаками перетворюється

на одноформний морфологізований прислівник із повністю нейтралізованими морфологічними категоріями вихідного для нього прикметника» [3, с. 303] (пор.: [2, с. 186–187]). Семантична природа означальних прислівників, що займають переважно переддієслівну позицію, досить неоднорідна. Власне, вони можуть поставати на базі всіх семантичних типів якісних та окремих типів відносних прикметників.

З дієсловом *ставитися / поставитися* сполучаються адвербативи із загальною або чітко конкретизованою позитивною чи негативною якісною оцінкою, напр.: *Петро ставився до людей добре (привітно, прихильно, ласкаво); Семен ставився до косарів погано (жорстоко, зухвало, упереджено); Учитель ставився до виконання своїх обов'язків сумлінно (відповідально, заподатливо); Лікар ставився до нової системи лікування холодно (байдуже, апатично)*. Валентне ядро серед квалітативних прислівників структурують лексеми, що утворювалися на основі якісних антропонімічних прикметників, зокрема тих, які вказують на риси характеру людини. Для них природним є побутування в реченнях з об'єктним поширювачем, структурованим за участю прийменника ДО й іменника – найменування особи. У синтаксичних конструкціях з об'єктним компонентом ДО + іменник на позначення неособи позицію Adv qual регулярно заповнюють прислівники, сформовані на базі неантропонімічних прикметників із чітко маркованою аксіологією.

Спектр придієслівних поширювачів зі значенням способу дії доповнюють прислівники, що передають порівняльно-уподібнювальне значення (*по-батьківськи, по-європейському, по-особливому, по-нашому*), напр.: *Просто по-материнськи вони ставилися до всіх, хто відгукувався на цю пропозицію* (Інтернет-ресурс); *Чому діти по-особливому ставилися до свята Іллі?* (Н. Демчук).

Розширюють розряд якісних адвербативів як репрезентантів значення способу дії в реченнях структурної моделі Sub + Praed + Obj + Adv qual усталені вислови на взірць як *слід, як треба, як заведено, як належить, як годиться*, що мають статус семантичних корелятивів, напр.: *Син ставився до матері як треба; Боєць ставився до виконання обов'язків як годиться*.

Нарешті, до можливих поширювачів дієслова *ставитися*, які надають йому статусу автосемантичності, належать підрядні речення способу дії, якості, напр.: *Офіцер ставився до бійців так, що вони не відчували великої різниці між ним і собою; Він ставився до полонених, наче до загнаних звірів*. Співвідносно слово *так* посилює потребу обов'язкової змістової конкретизації головної частини одного з типів аналізованих речень.

В окремий тип об'єднано стверджувальні й частковопитальні речення з препозитивним означальним прислівником *як*. Вони найчастіше функціують як заголовки й мають будову двоскладного (зрідка) або односкладного інфінітивного чи безособово-інфінітивного (частіше) речення, напр.: *Як ми повинні ставитися до інших* (Інтернет-ресурс); *Як ставитися до себе і до людей* (Інтернет-ресурс); *Як треба ставитися до літніх людей* (Інтернет-ресурс); *Як Ш. Фур'є ставився до приватної власності?* (Інтернет-ресурс); *Як Ісус ставився до політики?* (Інтернет-ресурс); *Як Гомер ставився до війни???* (Інтернет-ресурс); *Як ставитися до критики?* (Інтернет-ресурс); *Як слід ставитися до хліба?* (Інтернет-ресурс).

Дієслово *поводитися / поведися* реалізує значення «ставитися до кого-небудь, тримати себе з кимось яким-небудь чином» [5, т. 6, с. 689; с. 645] тоді, коли одночасно з поширювачем способу дії детермінує об'єктний поширювач, утворений за допомогою первинного прийменника З / ЗІ / ІЗ та іменників в орудному відмінку, які номінують істот за різними характеристиками, напр.: *Михайло ... не досить гостинно повівся з Федоровим посланцем, почав стягувати з нього керею, запрошував сидати* (Ю. Збанацький); *Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами* (І. Франко). Аналогічну валентну організацію мають речення з дієсловом-предикатом *обходитися / обійтися*, що реалізує семантику «виявляти своє ставлення до кого-небудь у поводженні з ним» [5, т. 5, с. 601; с. 506], напр.:

Він [Максим Горький] *ласкаво обійшовся з ним* [Янкою Купалою], обняв за плечі і посадив з собою поряд (П. Тичина); *З Мелашкою обійшлась інакше*: вона одразу почастивала її полином (І. Нечуй-Левицький); *Ми посвідчимо, як вони з тобою обходилися!* (І. Франко). За типом конкретних репрезентантів значення «спосіб дії» аналізовані речення не відрізняються від синтаксичних конструкцій, у яких роль основного носія валентності виконує вербатив *ставитися / поставитися*.

Дієслово *підходити* реалізує досліджувану семантику спорадично. Експліковане ним конкретне значення «виявляти своє ставлення до чого-небудь, оцінюючи» [5, т. 6, с. 522] є лексико-семантичним варіантом плану змісту «приступати до чого-небудь, братися за яку-небудь справу» [там само], напр.: *Мій батько до оцінки по поведінці підходив адміністративно й об'єктивно* (О. Ковінька); *Автори розділів, присвячених пісні, частівці й коломийці, більш вимогливо підійшли до питання художньої цінності сучасної народної творчості* (ж. «Вітчизна»). Із предикатними лексемами *ставитися / поставитися, поводитися / повестися* [з ким] предикатну лексему *підходити* споріднює те, що вона, по-перше, функціонує на правах заповнювача позиції Praed у складі чотирикомпонентної структури Sub + Praed + Obj + Adv qual, по-друге, виявляє подібність на рівні експлікаторів позиції Adv qual. Специфіка описуваних синтаксичних конструкцій полягає в тому, що вони запрограмовані на реалізацію не загального, а конкретизованого типу оцінки. Щодо формально-граматичної будови припредикатного поширювача зі значенням об'єктності, то він такий же, як і в позиції при дієслові-предикаті *ставитися / поставитися*.

Дієслово *приймати*, як й інші вербативи, об'єднані інваріантним значенням «ставлення», функціонує у складі чотирикомпонентної будови Sub + Praed + Obj + Adv qual. Реалізована ним семантика «виявляти своє ставлення до кого-, чого-небудь» є лексико-семантичним варіантом плану змісту, «сприймаючи що-небудь, реагувати певним чином» [5, т. 7, с. 623], напр.: *Захоплено [нас] приймає зал* (Л. Дмитерко); *Його [князя] теж непокоїла думка: як прийме світ його Sophie?* (Леся Українка); *Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням* (П. Загребельний). Від проаналізованих вище синтаксичних конструкцій речення з дієсловом-предикатом *приймати* відрізняється тим, що репрезентант семантики способу дії може функціонувати у вигляді іменникової словоформи Ninst.

Валентне ядро речень трикомпонентної структурної моделі Sub + Praed + Adv qual, у яких предикатну позицію обіймають дієслова з інваріантною семантикою «поведінка», становить лексема *поводитися / повестися / поводити себе*. Утворювані синтаксичні конструкції «повідомляють про якісний характер дії або спосіб її протікання» [1, с. 99]. Аналізуючи значення «дотримуватися певної поведінки, діяти якимсь чином» [5, т. 6, с. 689; с. 645], вербатив *поводитися / повестися / поводити себе* вступає в регулярні семантико-синтаксичні зв'язки з прислівниками способу дії. Рідше програмовану ним синтаксичну позицію справа заповнює прийменниково-відмінкова форма *З / ЗІ / ІЗ + Ninst*, причому досить часто вирізнені припредикатні поширювачі перебувають між собою у відношенні ізофункційності, пор.: *Він поводився гідно* (Інтернет-ресурс) – *Хлопець поводився з гідністю, тобто не принижувався* (Інтернет-ресурс).

Із семантичного погляду якісно-означальні припредикатні адвербативи неоднорідні. З-поміж них вирізнено ті, що репрезентують загальну позитивну або негативну оцінку (*гарно, погано*), і ті, які реалізують семантично специфіковану ознаку (*гідно, достойно, мужньо, толерантно, зухвало, бездушно*). Основною базою для творення останніх послужили прикметники, що передають риси характеру людини, її морально-етичні, інтелектуальні якості, духовний світ (*вульгарний – вульгарно, гордий – гордо, гордовитий – гордовито, делікатний – делікатно, зухвалий – зухвало, нікчемний – нікчемно, бездушний – бездушно, розумний – розумно, інтелігентний – інтелігентно, тактовний – тактовно, чванькуватий – чванькувато, чемний – чемно*), а також виділюваність (*дивний – дивно, смішний – смішно, специфічний – специфічно, унікальний – унікально*), підпорядкованість, залежність, ієрархію (*владний – владно, незалежний –*

незалежно), рівність, подібність, відмінність, відповідність (адекватний – адекватно, відповідний – відповідно), напр.: Проте [хлопець] **поводився чемно, скритно**, не задирався, як то буває (В. Лис); [Бабуся:] Ти ж, Песику, **поводься чемно**, щоб нам усім було приємно (О. Олесь); У суді щодо справи ... ГРУшників зачитують документи на бланках «ЛНР»: «Єрофєєв служив у Луганській народній міліції, **поводився мужньо і Пугачова не вбивав**» (Інтернет-ресурс); Дуже гарно говорив [кіт], Та **поводився зухвало** (Д. Павличко); Між парубками він **поводився звисока** (Панас Мирний); Він був п'яний і **поводився непристойно** (М. Кідрук); ...хто **поводився нікчемно**, той залишиться нікчемою (Інтернет-ресурс); В юності Михай **поводився безумно і легковажно**, але потім вирішив стати розважливым і зайнятися політикою (Інтернет-ресурс); А коли опинився на ній [посаді секретаря ЦК КПУ], то **повівся не так, як від нього вимагали Брежнєв і Суслов** (М. Слабошпицький).

Аналізовані вербативи зближуються з дієсловами-предикатами, що реалізують інваріантну семантику «ставитися», за такими характеристиками: 1) вони регулярно детермінують не лише якісно-означальні прислівники, а й адвербативи способу дії, які передають порівняльно-уподібнювальне значення, що здатне набувати яскраво вираженого позитивного або негативного відтінку, напр.: **Записав у гурток, то хай по-товариському поводить себе!** (С. Васильченко); **А опришок ... поводився** зовсім не **порозбійничому**: ні словом, ні рухом не налякав Марусі (Г. Хоткевич); **Чому так по-варварськи поводить себе керівництво Російської Федерації?** (В. Матвієнко); 2) роль правобічного квалітативного компонента при них можуть виконувати фразеологізовані сполуки на зразок **як треба, як годиться, як слід**; 3) вони активно функціують у складі частковопитальних чи стверджувальних односкладних інфінітивних або безособово-інфінітивних та двоскладних речень, що побутують зазвичай як заголовки. Ці синтаксичні конструкції можуть містити, крім обов'язкового квалітативного компонента, репрезентованого прислівником **як**, облігаторні об'єктні, локативні й темпоральні конституенти, напр.: **Як поводити себе з працівниками міліції?** (Інтернет-ресурс); **Як поводитися на воді?** (Інтернет-ресурс); **Як поводити себе в суді?** (Інтернет-ресурс); **Як поводити себе під час розмови?** (Інтернет-ресурс); **Як треба поводити себе в Інтернеті в час війни?** (Інтернет-ресурс); **Як поводити себе учні на канікулах?** (Інтернет-ресурс); **Як поводитися на водоймі в літній час** (Інтернет-ресурс); **Як треба поводити себе в соцмережах під час критичних ситуацій** (Інтернет-ресурс); **Як поводити себе рибалки на льоду** (Інтернет-ресурс).

У відношенні семантичної й валентної спорідненості з дієсловом-предикатом **поводитися / поведися / поводити себе** перебуває вербатив-предикат **триматися**, що експлікує переносне для нього значення «поводити себе, діяти певним чином» [5, т. 10, с. 263], напр.: **Ейдер тримається гідно й мужньо** (Інтернет-ресурс); **Тримається** [Іван Ярош] **упевнено, навіть підкреслено упевнено** (А. Головка); **Володя Терещенко тримається гідно**, читає книжки... (Інтернет-ресурс); **Але наляканий хлопчик тримався достойно**... (Інтернет-ресурс); **Він тримався по-чоловічому** (Інтернет-ресурс); **Військовополонені трималися з гідністю**... (Інтернет-ресурс). Специфіку дієслова **тримати** визначає те, що воно програмує припредикатний поширювач, виражений прислівником або прийменниково-відмінковою формою **З / ЗІ / ІЗ + Ninst**, із виразно заманіфестованою позитивною або негативною аксіологією.

Із щойно розглядуваним дієсловом-предикатом максимальну семантичну і валентну спорідненість виявляє вербатив-предикат **держатися**. Для нього значення «поводитися, триматися певним чином» [5, т. 2, с. 250] не основне. Воно є лексико-семантичним варіантом плану змісту «надавши певного положення тілові, зберігати його; стояти в якій-небудь позі» [там само]. Аналізовані речення зосереджені головню в розмовному та художньому стилях, що зумовлено маркованістю (розм.) основного носія валентності, напр.: **Панна Апеля мовчала, держалась сухо**... (М. Коцюбинський); ... **патріарх Тихон до самої смерті держався гідно** на своєму престолі (П. Лисяк).

Предикатну позицію речень структурної моделі Sub + Praed + Adv qual можуть заповнювати й такі дієслова, як *чинити* та *обходитися*. Закріплене за вербативом *чинити* значення «поводитися певним чином; поступати згідно з яким-небудь принципом, правилами, настановами і т. ін.» [5, т. 11, с. 325] є лексико-семантичним варіантом плану змісту «робити що-небудь, займатися чим-небудь, здійснювати щось» [там само], напр.: *Та чи схочеш [ти] так чинити?* (А. Кримський); *У всьому він чинить так, як велить йому совість і власне сумління* (газ. «Літературна Україна»). Дієслово *обходитися*, актуалізуючи семантику «поводитися» [5, т. 5, с. 601], має таку ж валентну природу, як і вербатив *поводитися* [з ким], тобто воно функціює в складі чотирикомпонентної структурної моделі Sub + Praed + Obj + Adv qual, напр.: *Росія зухвало обходиться з українськими полоненими моряками* (Інтернет-ресурс); *А пан ... буде на неї дивитися з презирством і обходитися [з нею] з неповагою* (І. Котляревський).

Дієслова-предикати *триматися*, *держатися*, *чинити*, *обходитися* зближені з вербативом-предикатом *поводитися* / *повестися* / *поводити себе* тим, що не мають яких-небудь відмінностей стосовно формально-граматичної й лексико-семантичної природи програмованого ними компонента Adv qual.

Важливо наголосити, що якісно-означальні прислівники як заповнювачі позиції Adv qual досить часто вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з квантитативними компонентами, які конкретизують реалізоване ними значення максимальною чи надзвичайно високою, мінімальною або надзвичайно низькою, помірною чи іншою кількісною характеристикою. Пор. окремі подані вище приклади з такими: *У свій час, імператор Кансі дуже поважно ставився до математичних знань* (Інтернет-ресурс); *І завжди він поведився бездоганно чемно* (Інтернет-ресурс); *...поводилися вони підкреслено чемно і значних проблем з львівськими вболівальниками не мали* (Інтернет-ресурс); *Він [Йосип Позичанюк] тримався дуже стримано, з ніким надто не зближувався і не шукав ширшого знайомства* (О. Тарновський).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, дієслова-предикати з інваріантною семантикою «ставлення», «поведінка» інтенційно зорієнтовані на сполучуваність із правобічним компонентом, що має значення способу дії. Одні з них – *ставитися*, *поводитися* – вирізняє високий ступінь продуктивності, інші ж обмежені щодо вжитку. Усіх їх об'єднує подібність на рівні припредикатного члена, роль якого регулярно виконують означальні прислівники, іррегулярно – прийменниково-відмінкові форми іменника, зокрема ДО + Ngen і 3/3I/I3 + Ninst. Для дієслів з інваріантною семантикою «ставлення» типовим є програмування двох поширювачів (Obj, Adv qual), а для вербативів з інваріантним значенням «поведінка» – одного поширювача (Adv qual) (виняток у цьому зв'язкові становить вербатив *обходитися*, який є конструктивним центром речень чотирикомпонентної структурної моделі Sub + Praed + Obj + Adv qual). Важливо вирізнити, по-перше, дію принципу лексико-семантичної селекційності, згідно з яким одні дієслова-предикати програмують значеннєво специфіковані, а інші – семантично немарковані адвербативи; по-друге, дію принципу ізофункційності, відповідно до якого припредикатні прислівники та іменники можуть заступати один одного. Правобічні поширювачі функціують на правах обов'язкових компонентів, отже, вони переводять аналізовані дієслова-предикати зі сфери відносної інформативної недостатності до сфери автосемантичності, тобто роблять коректним зміст речень, в основі яких лежать структурні моделі Sub + Praed + Adv qual і Sub + Praed + Obj + Adv qual.

Список використаної літератури

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Київ : Наукова думка, 1987. 192 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.

4. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности. *Вопросы языкознания*, 1987. № 3. С. 20–32.
5. Словник української мови. В 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. 1971. 550 с.; Т. 5. 1974. 840 с.; Т. 6. 1975. 832 с.; Т. 7. 1976. 723 с.; Т. 9. 1978. 916 с.; Т. 10. 1979. 658 с.; Т. 11. 1980. 699 с.

References

1. Andersh, Y. F. (1987). Typolohiia prostykh diieslivnykh rechen u cheskkii movi v zistavleni z ukrainskoiu [Typology of simple verb sentences in the Czech Language in comparison with the Ukrainian Language]. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
2. Vykhovanets, I. R. (1988). Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of speech in the semantic-grammatical aspect]. Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).
3. Vykhovanets, I. R., Horodenska, K. H. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: akademichna hramatyka ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian Language: academic grammar of the Ukrainian Language]. Kyiv : Univ. vyd-vo «Pulsary» (in Ukr.).
4. Katcnelson, S. D. (1987). K poniatiiu tipov valentnosti [To the concept of valence types]. *Voprosy iazykoznaviia*, No 3, 20–32 (in Russ.).
5. Bilodid, I. K. (Ed.) ta in. (1970–1980). Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language] v 11 t. (T. 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11). Kyiv : Naukova dumka (in Ukr.).

M. I. STEPANENKO. PREDICATE EXTENDERS WITH THE SEMANTICS OF THE MANNER OF ACTION AS OBLIGATORY PARTS OF A SENTENCE

Summary. Introduction. *With the linguistic doctrine of the minimal and extended sentence schemes as the theoretical background, the valency potential of the predicate verbs which are characterised by the identification semes «attitude» (to treat /to have treated, to approach, to behave with, to deal with [with someone], to accept) and «behaviour» (behave, hold, do, treat) is revealed. The object of the study is syntactic constructions with the obligatory predicate extender that possesses the semantics of the manner of action and corresponds to the adverbial modifier of the manner of action on the formal grammatical level.*

The purpose of the article is to find out the interaction of formal-grammatical and semantic valency in the structure of sentences with right-hand distributors which demonstrate the value of the manner of action.

Results. *It is proved that the distinguished basic valency carriers are informatively insufficient. They require the obligatory filling of the syntactic positions programmed by them with the morphological forms that are not strictly determined but have the strictly regulated meaning which can be subjected to internal semantic differentiation. This meaning is defined as the meaning of the manner of action or the meaning of simultaneously expressed the manner of action and the object of action. In particular, the semantic specification of each of the predicate verbs is analysed, as well as conditions for their obligatory inclusion into the sentences built upon the structural models Sub + Praed + Adv qual and Sub + Praed + Obj + Adv qual are discussed. The possible types of predicate extenders (descriptive adverbs, adverbs with the comparative meaning, phraseologized compounds that correlate semantically with attributive adverbs, prepositional forms, subordinate sentences with the meaning of the manner of action and the quality of action) are described in detail. The typology of meanings of these predicate extenders is developed, and peculiarities of their formal grammatical organization are characterized. Besides, the effect of the principle of the lexical-semantic selectivity on the level of the valency frame «predicate verb + predicate extender with the meaning of the manner of action or manner of action and the object of action» is disclosed. Furthermore, the degree of productivity of predicate verbs and, consequently, the degree of productivity of the sentences which they constitute is found out.*

Originality. *The analysed sentences are interpreted as a multi-level syntactical unit, the formal-grammatical and semantic-syntactic tiers of which are in symmetric-asymmetric determinative relationships.*

Conclusion. *It is proved that predicate extenders of the manner of action and the object of action that perform the function of the obligatory components help to transfer the predicate verbs from the sphere of relative informative insufficiency into the sphere of semantic self-sufficiency which results in making the content of the sentences based on the structural models Sub + Praed + Adv qual and Sub + Praed + Obj + Adv qual semantically appropriate.*

Key words: *predicate verb, verbs with the invariant semantics «attitude» (behaviour), predicate extender with the meaning of the object, predicate extender with the meaning of the manner of action, obligatory extender, descriptive adverbs.*

*Надійшла до редакції 13.03.19
Прийнято до друку 25.03.19*

**ПРОБЛЕМА СИНКРЕТИЗМУ
В СИСТЕМІ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ**

**Н. Ф. Грозан, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української
філології**

**Кримського інженерно-педагогічного університету
(Сімферополь, Крим)**

e-mail: hrozian71@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0003-7845>

Статтю присвячено висвітленню проблеми синкретизму в системі другорядних членів речення. Окреслено термінологічний інструментарій номінування синкретичних одиниць, що спирається на традиційно виокремлювані члени речення. Такий підхід умотивований практичними міркуваннями та потребою вдосконалити традиційну систему другорядних членів речення, виокремивши синкретичні одиниці. Визначено класифікаційні характеристики синкретичних другорядних членів речення, що ґрунтуються на врахуванні їх кореляцій із формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками.

Виокремлено різновиди синкретичних другорядних членів речення. За характером синтаксичного зв'язку диференційовано два структурні типи: синкретичні другорядні члени речення з одинарним і з бінарним зв'язком. У межах першого типу виокремлено обставинні означення, обставинні додатки, означальні додатки й обставинно-додаткові означення. У межах синкретичних другорядних членів речення з бінарним зв'язком диференційовано дуплексиви, обставинні означення та обставинно-додаткові означення. З'ясовано, що внаслідок поєднання з іменем постає атрибутивне значення, а за рахунок зв'язку з дієсловом – обставинне (чи об'єктне).

Ключові слова: синкретичні другорядні члени речення; одинарний синтаксичний зв'язок; бінарний синтаксичний зв'язок; обставинний додаток; означальний додаток; обставинне означення; обставинно-додаткове означення; дуплексив.

Актуальність. Синтаксична модель другорядних членів речення, теоретично обґрунтована в традиційній лінгвістиці, потребує переосмислення й удосконалення. Поділ на п'ять класів – підмет, присудок, додаток, означення й обставина – попри позитивні риси, має низку недоліків. Цілком очевидно, що на сьогодні межі цих п'яти членів речення не відображають усієї різноманітності синтаксичних категорій та семантико-синтаксичних компонентів речення. Проблемним моментом традиційної теорії вважають намагання виробити класифікацію членів речення, орієнтуючись на якийсь один критерій, без урахування їхньої взаємозумовленої природи. «Випадки невідповідності форми і змісту члена речення, відсутність чітко закріпленої форми за тим або іншим членом речення і синкретизм їхньої семантики викликають або ж заперечення категорії другорядних членів, або її суттєву перебудову» [1, с. 25], що й зумовлює труднощі диференціації другорядних членів речення. Основним недоліком традиційної класифікації Н. Л. Іваницька вважає неточність визначення термінів, унаслідок чого її використання для аналізу речення іноді не дає адекватних результатів. Буває незрозуміло, де проходить межа між двома різними членами речення; чітко не встановлені відмінності між головними і другорядними членами речення; не завжди точними є критерії виокремлення другорядних членів речення [2, с. 64]. Недостатність традиційного підходу виявляється також у наявності випадків невідповідності між формою та змістом членів речення, у відсутності чітко закріплених за ними способів вираження. З огляду на це, ставлення до категорії членів речення на різних етапах розвитку синтаксичної науки було неоднозначним.

У сучасній лінгвістиці мають місце три тенденції щодо кваліфікації членів речення. Одні вчені відстоюють систему членів речення в тому вигляді, як вона склалася в

традиційному синтаксису, тобто виокремлюють головні (підмет, присудок) та другорядні члени речення (додаток, означення, обставину). Друга група дослідників, відзначаючи суттєві недоліки традиційного вчення, повністю заперечує його, замінює поняття членів речення іншими категоріями. Треті, урахувавши багатий досвід вивчення різних аспектів традиційної моделі членів речення, використовують її як інструмент для дослідження структури речення, розширюють та уточнюють окремі поняття, згладжуючи до деякої міри вразливі місця цієї класифікації.

Найчастіше традиційну систему доповнюють іншими членами речення – детермінантами, дуплексивами, предикативними означеннями, синкретичними членами речення тощо. Уведення до традиційної класифікації синкретичних членів речення «вмотивоване прагненням уникнути однозначності й категоричності щодо кваліфікації синтаксичних одиниць» [3, с. 409], бажанням забезпечити від труднощів їх типологізації, що дає змогу трактувати компоненти речення за принципом «і те, й інше», а не «або те, або інше». Актуальність теми дослідження зумовлена потребою вивчення синкретичних утворень у системі членів речення. Дослідницької уваги потребує уніфікація термінів на позначення синкретичних другорядних членів речення, їхні класифікаційні характеристики та особливості типології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище синкретизму в системі членів речення поставало предметом дослідження в працях В. В. Бабайцевої [4], А. П. Загнітка [5], Н. Л. Іваницької [2], Ю. Ю. Наливайко [6], Л. В. Шитик [3], Л. Д. Чеснокової [7] та ін. Попри це структурно-семантична типологія синкретичних другорядних членів речення потребує вдосконалення й переосмислення. На необхідності корінного перегляду традиційного вчення про другорядні члени речення наголошувало багато дослідників синтаксису. В. В. Виноградов, акцентуючи на важливості спостережень над «випадками перехідними» і «синкретичними» [8, с. 26], зазначав, що, виокремлюючи тільки три другорядні члени, ми не враховуємо «всієї різноманітності живих синтаксичних зв'язків слів у складі речення» [Там само, с. 29].

Поняття про синкретичні другорядні члени речення ввела В. В. Бабайцева [4, с. 86]. Дослідниця стверджує, що синкретичними можуть бути всі члени речення, а причиною їх появи є не лише відсутність номінативних засобів вираження, а й здатність передавати складніший комплекс синтаксичних значень меншою кількістю мовних засобів [Там само, с. 99]. В. В. Бабайцева виокремлює синкретичний підмет, звертає увагу на наявність у семантиці другорядних членів речення суб'єктного компонента, убаचाє синкретизм у значеннєвих характеристиках прикладки з огляду на синтез ознаки і предмета, акцентує на ускладненні семантики другорядних членів речення іншими значеннями [Там само, с. 109–116, 132–136, 138–139, 144–146].

В. М. Лушай розрізняє морфологізовані члени речення, функційні еквіваленти морфологізованих членів речення та синкретичні члени речення [9]. В. І. Фурашов диференціює типові і власне синкретичні члени речення, вважаючи, що типові другорядні члени функціують на базі морфологізованих засобів вираження і мають одинарні відношення в реченні. Власне синкретичні члени речення формуються на базі неморфологізованих засобів вираження і в реченні мають подвійні зв'язки та відношення. Проміжною ланкою між типовими і власне синкретичними членами речення є другорядні члени, що мають різні відтінки значень. Цей підклас формується переважно за рахунок неморфологізованих другорядних членів з одинарними відношеннями [10, с. 95].

Проблемі синкретизму в системі членів речення присвячено дисертаційну працю Ю. Ю. Наливайко. Дослідниця з'ясувала особливості вияву синкретизму в семантико-синтаксичній структурі речення на рівні дуплексивів та детермінантів, окреслила основні репрезентативні форми якісно-обставинних детермінантів синкретичного типу; опрацювала семантико-синтаксичну класифікацію об'єктно-означально-обставинних й об'єктно-означальних конструкцій, а також синкретичні конструкції об'єктно-

локативного типу; установила форми каузативного ускладнення об'єктно-обставинних синкретичних конструкцій [6].

Дотримуючись основних принципів традиційної класифікації членів речення і зважаючи на характер зв'язку між компонентами синтаксичної структури простого речення та тип семантико-синтаксичних відношень, Л. В. Шитик виокремлює такі різновиди синкретичних другорядних членів речення:

1) синкретичні другорядні члени речення з одnobічною причленною залежністю, а саме: а) з атрибутивно-обставинним значенням; б) з об'єктно-обставинним значенням; в) з атрибутивно-об'єктним значенням та г) з атрибутивно-об'єктно-обставинним значенням;

2) синкретичні другорядні члени речення з двобічною причленною залежністю, зокрема: а) дуплексив; б) синкретичні другорядні члени речення з атрибутивно-обставинним (рідше – атрибутивно-об'єктно-обставинним) значенням, виражені прийменниково-відмінковою словоформою, прислівником, відокремленим препозитивним дієприкметником, прикметником чи їхніми зворотами та порівняльним зворотом [3, с. 72–73].

Попри окреслення формально-граматичних і семантичних ознак синкретичних членів речення, диференціацію цих одиниць за структурою, морфологічним і формальним вираженням компонентів, потребує уніфікації термінологія для номінування «синкретичних випадків» (за визначенням В. В. Виноградова) у системі другорядних членів речення, бракує чіткості класифікаційних критеріїв та вдокладнення типології, ґрунтованої на багатоаспектному аналізові членів речення синкретичного типу.

Мета статті – проаналізувати синкретичні другорядні члени речення, зокрема: уніфікувати термінологію для номінування синкретичних одиниць, з'ясувати їхні класифікаційні характеристики, особливості типології.

Матеріали і методи дослідження. Під час дослідження використано *метод лінгвістичного опису* мовних фактів – для систематизації класифікаційних характеристик синкретичних другорядних членів речення та їхніх різновидів; *структурний метод*, представлений *методикою структурно-семантичного аналізу*, – для опису типологічних характеристик синкретичних одиниць.

Результати дослідження та їх обговорення. Синкретизм у системі другорядних членів речення витлумачують як «поєднання (синтез) в одному членові речення диференційних ознак різних членів речення, різних їхніх функцій» [4, с. 86]. Синтез «може відбуватися як у плані змісту (у лексичному значенні членів речення), так і в плані вираження (на рівні способу вираження, виду зв'язку, засобів зв'язку, характеру залежності), а також у плані змісту і в плані вираження одночасно» [11, с. 5].

До лінгвістичних причин появи синкретизму в системі другорядних членів речення Ю. Ю. Наливайко зараховує такі: «1) багатоаспектність одиниць мови / мовлення; 2) відсутність у мові потрібних конструкцій для вираження думки (зумовлено специфічністю синкретичної семантики); 3) прагнення до економії мовних засобів; 4) потреба в диференціації смислових зв'язків і відношень»; 5) використання словоформи у вторинній функції [Там само, с. 7].

Синкретизм другорядних членів речення зумовлений низкою чинників. Основними серед них дослідники називають такі: синкретичне категорійне значення опорного компонента; невідповідність змісту і форми сполучуваних елементів; еліпсис дієслівної форми; подвійні синтаксичні зв'язки; невідповідність змісту і форми залежного компонента його позиції в синтаксичній структурі речення; лексико-граматичні особливості поєднуваних слів; синкретизм прийменника (див. докладніше: [4, с. 88–98; 12, с. 71–74].

У науковій літературі немає єдиної думки стосовно термінологічного інструментарію номінування синкретичних членів речення. Зазвичай у граматичних описах другорядних членів речення наявна лише вказівка на додаткові значення. З урахуванням синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень синкретичні одиниці названі на кшталт: якісно-обставинні детермінанти, синкретичні об'єктно-

означальні, об'єктно-локативні конструкції [11, с. 2], синкретичні другорядні члени речення з однібічною причленною залежністю з атрибутивно-обставинним значенням [3, с. 72–73] тощо. Мають місце терміни, що включають традиційні назви другорядних членів речення: синкретичний член речення, що поєднує ознаки додатка та обставини [13, с. 98], обставинний додаток, означальний додаток, обставинне означення [14, с. 663; 15, ЕлР].

Дослідники називають низку особливостей, які потрібно враховувати для диференціації другорядних членів речення. На думку В. П. Олексенка, «першим етапом класифікації повинно бути протиставлення другорядних членів за характером відношень – другорядні члени з одинарним відношенням і другорядні члени з подвійним (бінарним) відношенням. Однак тут постає інша проблема – складність розмежування семантичних відтінків синкретичних членів речення та відсутність чітких критеріїв їх ідентифікації» [16, ЕлР].

У межах нашого дослідження вважаємо за доцільне послуговуватися традиційними термінами для позначення синкретичних другорядних членів речення, урахувавши характер синтаксичного зв'язку. Такий підхід умотивований практичними міркуваннями та потребою вдосконалити традиційну систему другорядних членів речення за рахунок виокремлення синкретичних одиниць. Оскільки синкретичне значення може виникати між компонентами з одинарним зв'язком (з однібічною причленною залежністю [3, с. 72–73]), коли структурний компонент речення підпорядкований лише одному іншому елементу, і між компонентами з бінарним зв'язком (із двобічною причленною залежністю [Там само]), якщо такий компонент підпорядкований двом іншим, за диференційну ознаку класифікації синкретичних одиниць беремо різновид синтаксичного зв'язку. До другорядних членів речення з одинарним зв'язком зараховуємо чотири різновиди: обставинний додаток, означальний додаток, обставинне означення та обставинно-додаткове означення. Подальша диференціація ґрунтується на врахування різновидів обставинних семантико-синтаксичних відношень. Класифікаційні ознаки синкретичних другорядних членів речення з одинарним зв'язком див. у таблиці 1.

Таблиця 1

**Класифікаційні ознаки синкретичних другорядних членів речення
з одинарним зв'язком**

Обставинний додаток	Означальний додаток	Обставинне означення	Обставинно-додаткове означення
1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член; 2) корелює з прислівним керованим другорядним членом речення, зрідка – з об'єктним детермінантом; 3) виражений відмінковими та прийменниково-	1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член; 2) корелює з прислівним керованим другорядним членом речення; 3) виражений відмінковими та прийменниково-	1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член; 2) корелює з керованим другорядним членом речення (якщо опорне слово – девербатив), прислівним прилеглим членом речення чи первісно детермінантним (якщо опорне слово – іменник недієслівного походження); 3) виражений прислівником та відмінковими і	1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член; 2) корелює з прислівним керованим другорядним членом речення чи у вихідному реченні – з локативним детермінантом; 3) виражений відмінковими та прийменниково-

<p>відмінковими формами іменників (займенників);</p> <p>4) перебуває в постпозиції до опорного слова (дієслова), а також у препозиції;</p> <p>5) поєднаний з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі керування;</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення корелює із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні об'єктно-обставинні семантико-синтаксичні відношення;</p> <p>8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.</p>	<p>відмінковими формами іменників (займенників);</p> <p>4) стоїть після опорного слова (переважно віддієслівного іменника);</p> <p>5) поєднаний з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі керування;</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення корелює із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні об'єктно-атрибутивні семантико-синтаксичні відношення;</p> <p>8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.</p>	<p>прийменниково-відмінковими формами іменників (займенників);</p> <p>4) стоїть після опорного слова (іменника);</p> <p>5) поєднане з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі керування та прилягання (у вихідному реченні – детермінантним зв'язком);</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення корелює із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні атрибутивно-обставинні семантико-синтаксичні відношення;</p> <p>8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.</p>	<p>відмінковими формами іменників (займенників);</p> <p>4) стоїть після опорного слова (іменника);</p> <p>5) поєднане з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі керування (у вихідному реченні – детермінантним зв'язком);</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення корелює із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні атрибутивно-обставинно-об'єктні семантико-синтаксичні відношення;</p> <p>8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.</p>
--	--	--	---

Серед синкретичних другорядних членів речення з бінарним зв'язком виокремлюємо дуплексив, обставинне означення та обставинно-додаткове означення. Класифікаційні характеристики синкретичних другорядних членів речення з бінарним зв'язком див. у таблиці 2.

Таблиця 2

Класифікаційні ознаки синкретичних другорядних членів речення з бінарним зв'язком

Дуплексив	Обставинне означення	Обставинно-додаткове означення
<p>1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член;</p> <p>2) не корелює з</p>	<p>1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член;</p> <p>2) у приіменниковій позиції</p>	<p>1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член;</p> <p>2) у приіменниковій</p>

<p>формально-синтаксичними відповідниками;</p> <p>3) виражений прикметником, дієприкметником, числівником, займенником, відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників;</p> <p>4) у типовому вияві перебуває в постпозиції до опорних слів (дієслова та іменника (займенника));</p> <p>5) поєднаний з опорним словом бінарним синтаксичним зв'язком у формі тяжіння;</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення співвідносний із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні атрибутивно-об'єктні, атрибутивно-обставинні та</p>	<p>корелює з прислівним прилеглим членом речення (у вихідному реченні – з локативним детермінантом) та з опосередкованим другорядним членом речення;</p> <p>3) виражене прислівником, відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників (займенників), порівняльним зворотом, дієприкметником, прикметником та їхніми зворотами;</p> <p>4) стоїть після опорного слова (іменника), щодо дієслова може перебувати в будь-якій позиції (якщо член речення виражений відмінковою чи прийменниково-відмінковою формою); у препозиції (якщо виражений дієприкметником, прикметником та їхніми зворотами); позиція синкретичного порівняльного звороту залежить від засобів вираження опорного та стрижневого слова;</p> <p>5) залежно від засобів вираження поєднане з опорними словами бінарним синтаксичним зв'язком: з опорним іменником – прислівним зв'язком у формі керування чи прилягання (у вихідному реченні – детермінантним зв'язком), а з дієсловом – детермінантним зв'язком, а також опосередкованим зв'язком;</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення співвідносне із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні атрибутивно-обставинні семантико-синтаксичні відношення;</p>	<p>позиції корелює з прислівним керованим другорядним членом речення (у вихідному реченні – з локативним детермінантом); у придієслівній позиції – з локативним детермінантом;</p> <p>3) виражене прийменниково-відмінковими формами іменників (займенників);</p> <p>4) стоїть після опорного слова (іменника), стосовно дієслова може перебувати в будь-якій позиції;</p> <p>5) поєднане з опорними словами бінарним синтаксичним зв'язком: з опорним іменником – прислівним зв'язком у формі керування (у вихідному реченні – детермінантним зв'язком), а з дієсловом – детермінантним зв'язком;</p> <p>6) у семантико-синтаксичній структурі речення співвідносне із синкретичними синтаксемами;</p> <p>7) виражає синкретичні атрибутивно-обставинно-об'єктні семантико-синтаксичні відношення;</p>
--	--	---

атрибутивно-об'єктно-обставинні (зрідка) семантико- синтаксичні відношення; 8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.	8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.	8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.
--	---	---

Синкретичні семантико-синтаксичні відношення виникають в аналізованих конструкціях завдяки подвійності синтаксичних зв'язків. Унаслідок поєднання з іменем постає атрибутивне значення, а за рахунок зв'язку з дієсловом – обставинне (чи об'єктне).

Висновки і перспективи дослідження. Отже, за традиційного опису другорядних членів речення – додатка, означення та обставини – неможливо дати їм однозначну кваліфікацію. Уникнути труднощів допоможе уведення поняття про синкретичні члени речення. Запропонований термінологічний інструментарій номінування синкретичних одиниць спирається на традиційно виокремлювані члени речення. Класифікаційні характеристики синкретичних другорядних членів речення ґрунтуються на врахуванні їх кореляцій із формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками.

За характером синтаксичного зв'язку диференційовано два структурні типи: синкретичні другорядні члени речення з одинарним і з бінарним зв'язком. У межах першого типу виокремлено обставинні означення, обставинні додатки, означальні додатки й обставинно-додаткові означення. У межах синкретичних другорядних членів речення з бінарним зв'язком диференційовано дуплекси, обставинні означення та обставинно-додаткові означення. З'ясовано, що внаслідок поєднання з іменем постає атрибутивне значення, а за рахунок зв'язку з дієсловом – обставинне (чи об'єктне).

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в характеристиці різновидів синкретичних другорядних членів речення.

Список використаної літератури

1. Комісаров К. Специфіка диференціації членів речення в японській мові [Електронний ресурс]. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та література*. 2012. Вип. 18. С. 25–31 / Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Sm_2012_18_7.
2. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Частина перша. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2002. 169 с.
3. Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : [монографія]. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.
4. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке. Москва : Просвещение, 1988. 159 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
6. Наливайко Ю. Ю. Синкретизм у системі членів речення : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2007. 216 с.
7. Чеснокова Л. Д. Семантические типы предложения с двойными отношениями. Ростов на Дону : Изд-во Рост. пед. ин-та, 1973. 104 с.
8. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. 3-е изд., испр. Москва : Высшая школа, 1986. 640 с.
9. Лушай В. В. Члены предложения и виды синтаксической связи в их взаимообусловленности. Донецк : ДонГУ, 1981. 84 с.
10. Фурашов В. И. О второстепенных членах предложения. *Русский язык в школе*. 1977. № 4. С. 94–96.
11. Наливайко Ю. Ю. Синкретизм у системі членів речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.
12. Шитик Л. В. Граматична система української мови в аспекті теорії перехідності : навч.-метод. посібник. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2010. 156 с.

13. Заборна М. Просте речення. Складні випадки аналізу : навч. посібник для студентів вищих пед. навч. закладів. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. 126 с.
14. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
15. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Просвещение, 1976. 543 с. Режим доступа : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin/index.php.
16. Олексенко В. Дуплексив як один з основних способів реалізації семантико-синтаксичного синкретизму у межах простого речення [Електронний ресурс] // Materialy VII mezinárodní vědecko-praktická conference «Vedecký průmysl evropského kontinentu-2011». Praha, 2011. P. 13–23 / Режим доступа : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/721/1/>.

References

1. Komisarov K. (2012). Spetsyfika dyferentsiatsii chleniv rechennia v yaponskii movi. [Specificity of differentiation of the sentence members in Japanese]. In : Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Skhidni movy ta literatura [Bulletin of Kyiv Taras Shevchenko National University. East languages and literature]. Vol. 10, 25–31. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Sm_2012_18_7 (in Ukr.).
2. Ivanytska N. L. (2002). Teoretychnyi syntaksys ukrainskoi movy. Chastyna persha. [Theoretical Syntax of the Ukrainian Language. Part first]. Vinnytsia : VDPU im. M. Kotsiubynskoho, 169 (in Ukr.).
3. Shytyk L. (2014). Synkhronna perekhidnist syntaksychnykh odynyts v ukrainskii literaturnii movi : monohrafiia. [Synchronous transitivity of syntactic units in Ukrainian literary language : monograph]. Cherkasy : vydavets Chabanenko Yu. A., 474 (in Ukr.).
4. Babajceva V. V. (1988). Sistema chlenov predlozheniya v sovremennom russkom yazyke. [The system of sentence members in modern Russian language]. Moscow : Prosveshchenie. 159 (in Rus.).
5. Zahnitko A. P. (2011). Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrainskoi movy. Morfolohiia. Syntaksys. [Theoretical grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Syntax]. Donetsk : TOV «VKF «BAO», 992 (in Ukr.).
6. Nalyvaiko Yu. Yu. (2007). Synkretyzm u systemi chleniv rechennia. [Syncretism in the system of sentence members]. PhD dissertation (Ukrainian language). Donetsk National University. Donetsk. 216 (in Ukr.).
7. Chesnokova L. D. (1973). Semanticheskie typy predlozheniya s dvojnymi otnosheniyami. [Semantic sentence types with double relationships]. Rostov-on-Don : Izd-vo Rost. ped. in-ta. 104 (in Russ.).
8. Vinogradov V. V. Russkij yazyk : Grammaticheskoe uchenie o slove. [Russian language: Grammar teaching about the word]. 3-e izd., ispr. Moscow : Vysshaya shkola, 1986. 640 (in Russ.).
9. Lushchaj V. V. (1981). Chleny predlozheniya i vidy sintaksicheskoi svyazi v ih vzaimoobuslovennosti. [Members of the sentences and types of syntactic relationships in their interdependence]. Donetsk : DonGU. 84 (in Rus.).
10. Furashov V. I. (1977). O vtorostepennykh chlenakh predlozheniya. [About the minor members of the sentence]. Russkij yazyk v shkole [Russian language at the school], 4, 94–96 (in Rus.).
11. Nalyvaiko Yu. Yu. (2007). Synkretyzm u systemi chleniv rechennia. [Syncretism in the system of sentence members]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Dnipropetrovsk National University. Dnipropetrovsk. 20 (in Ukr.).
12. Shytyk L. V. (2010). Hramatychna systema ukrainskoi movy v aspekti teorii perekhidnosti. [A grammatical system of the Ukrainian language in the aspect of transitivity theory]. Navch.-metod. posibnyk. Cherkasy : ChNU imeni Bohdana Khmelnytskoho. 156 (in Ukr.).
13. Zaoborna M. (2002). Proste rechennia. Skladni vypadky analizu. [A simple sentence. Difficult cases of analysis]. Navch. posibnyk dlia studentiv vyshchyykh ped. navch. zakladiv. Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky. 126 (in Ukr.).
14. Selivanova O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia. [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava : Dovkillia-K. 716 (in Ukr.).
15. Rozental' D. E., Telenkova M. A. (1976). Slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov. [Reference dictionary of linguistic terms]. Izd. 2-e, ispr. i dop. Moscow : Prosveshchenie. 543. Available at : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin/index.php (in Russ.).
16. Oleksenko V. (2011). Dupleksyv yakodyn z osnovnykh sposobiv realizatsii semantyko-syntaksychnoho synkretyzmu u mezhakh prostoho rechennia [Duplex as one of the main ways to implement semantic-syntactic syncretism within a simple sentence]. In: Materialy VII mezinárodní vědecko-praktická conference «Vedecký průmysl evropského kontinentu-2011». Praha, 13–23. Available at : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/721/1/> (in Ukr.).

N. F. GROZIAN. THE ISSUE OF SYNCRETISM IN THE SYSTEM OF MINOR MEMBERS OF A SENTENCE

Summary. Introduction. *At present the boundaries of the traditionally isolated sentence members do not show the whole variety of syntactic categories and semantic-syntactic components. The inclusion of syncretic sentence members into the traditional classification is explained by the intention to avoid unique and categorical nature as to the classification of syntactic units, the desire to secure from the*

difficulties of their typologization. The relevance of the topic of the research is conditioned by the necessity to study syncretic formations in the system of sentence members. The unification of the terms which denote syncretic minor sentence members, their classification characteristics and peculiarities of typology requires further research.

The purpose of the paper is to analyze syncretic minor sentence members in the context of forming terminology to denote syncretic units, to define their classification characteristics and peculiar aspects of typology.

Results. The paper covers the issue of syncretism in the system of minor sentence members. The tools, which denote syncretic units and are based on traditionally isolated sentence members, are described. This approach results from the practical consideration and the need to improve a traditional system of minor members of a sentence, having isolated the syncretic units. Classification characteristics of syncretic minor sentence members, which are based on their correlation with formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative correspondents, were identified.

The kinds of syncretic minor members of a sentence were differentiated. Two structural types were classified by the nature of syntactic connection: syncretic minor sentence members with a single and binary connection. Within the first type the following was differentiated: adverbial attributes, adverbial objects, attributive objects and adverbial-objective attributes. Duplexes, adverbial attributes and adverbial-objective attributes were differentiated within syncretic minor sentence members with a binary connection. It has been found out that the connection with a name results in an attributive meaning, and that with a verb results in an adverbial (or objective) meaning.

Originality. The originality of the research consists in the unification of the terms to nominate syncretic minor members of a sentence; to find out their qualification characteristics and to ground the typology which relies on a traditional system of sentence members.

Conclusion. The conclusion has been made that it is not possible to give a unique classification of minor sentence members according to their traditional description. The introduction of a concept about syncretic sentence members will help avoid difficulties. The suggested terminological tools of denoting syncretic units rely on traditionally isolated sentence members. Classification characteristics of syncretic minor sentence members are based on their correlations with formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative corresponding units. Two structural types were differentiated by the nature of a syntactic connection: syncretic minor sentence members with a single and binary connection. Within the first type the following was differentiated: adverbial attributes, adverbial objects, attributive objects and adverbial-objective attributes. Duplexes, adverbial attributes and adverbial-objective attributes were differentiated within syncretic minor sentence members with a binary connection. We see the perspective of further research in the characteristics of the kinds of syncretic minor members of a sentence.

Key words: syncretic minor sentence members; single syntactic connection; binary syntactic connection; adverbial object; attributive object; adverbial attribute; adverbial-objective attribute; duplexes.

Надійшла до редакції 23.03.19

Прийнято до друку 08.04.19

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ СПОЛУЧНИКІВ У РІЗНОРАНГОВІЙ ПЛОЩИНІ

**О. М. Донік, науковий редактор I категорії «Українського історичного журналу»
Інституту історії України Національної академії наук України
(Київ, Україна)**

e-mail: kvitkao@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4236-254X

Статтю присвячено аналізу семантико-синтаксичної сфери порівняльних сполучників у різноранговій площині. Актуальність роботи увиразнює недостатність теоретичних напрацювань у сфері окресленої лінгвістичної проблеми. Мета пропонованої студії полягає в комплексному дослідженні семантико-стилістичного потенціалу порівняльних сполучників в різноранговій площині. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати сутність синкретизму в лінгвістиці; описати семантико-синтаксичні різновиди порівняльних сполучників; описати особливості вживання порівняльних сполучників у різноранговій площині.

З'ясовано закономірності семантико-синтаксичного функціонування порівняльних сполучників у різноранговій площині. Визначено, що для утворення синтетичних компаративем використовують усі різновиди порівняльних сполучників: сполучники подібності, які маркують схожість або близькість порівнюваних ситуацій, сполучники тотожності, що виражають абсолютну однаковість, та порівняльно-зіставні сполучники, які не є виразниками повного чи часткового уподібнення ситуацій, а лише слугують знаками кількісної чи якісної переваги того, що чи кого порівнюють, над тим, із чим або з ким порівнюють. Порушена тема є актуальною й окреслює перспективу подальших наукових пошуків у прикладному аспекті.

Ключові слова: порівняльні сполучники, сполучники подібності, сполучники тотожності, порівняльно-зіставні сполучники, семантико-синтаксичні відношення, порівняльний зворот, підрядна порівняльна частина, синкретизм, різнорангова площина.

Актуальність. Нині в лінгвістиці актуалізовано проблеми системних відношень і динамізму в мові, що неможливо без визначення семантико-синтаксичної сфери сполучних засобів як маркерів семантико-синтаксичних відношень у реченнях. Серед теоретичних питань сучасного українського мовознавства важливу роль відводять такому виду семантико-синтаксичних відношень, як відношення порівняння, а також особливостям їхньої реалізації в структурі речення. У науковій літературі є багато досліджень порівняльних конструкцій, проте бракує напрацювань у сфері семантико-синтаксичного функціонування порівняльних сполучників у різноранговій площині, що й зумовлює актуальність нашої праці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен порівняння в мовознавстві проаналізовано в різних аспектах: у семасіологічному (І. Шенько [13]), фразеологічному (А. Г. Назарян [9]), граматичному (У. А. Жаркова [5], Л. В. Прокопчук [10]), функційно-стилістичному (Л. І. М'яснянікіна [8]), у контексті теорії перехідності (Л. В. Шитик [14–16]) та ін. Важливими для нашого наукового пошуку є праці К. Г. Городенської [3–4] та Л. А. Булаховського [1], у яких проаналізовано особливості вживання сполучників.

Мета пропонованої студії полягає в комплексному дослідженні семантико-синтаксичного потенціалу порівняльних сполучників у різноранговій площині.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) з'ясувати сутність синкретизму в проекції на порівняльні конструкції;
- 2) описати семантико-синтаксичні різновиди порівняльних сполучників;
- 3) схарактеризувати семантико-синтаксичні особливості порівняльних сполучників у різноранговій площині.

Матеріали і методи дослідження. Джерелами фактичного матеріалу слугували українські художні тексти І. Драча, Л. Костенко, Дари Корній, Є. Маланюка, А. Малишка, М. Павленко, М. Стельмаха та ін., із яких дібрано порівняльні конструкції. У статті використаний *метод лінгвістичного опису мовних фактів* – для інвентаризації та систематизації компаративем; для визначення їхніх структурних особливостей був залучений *метод компонентного аналізу*.

Результати дослідження та їх обговорення. Синкретизм – поняття різнопланове й багатовекторне. У «Словнику сучасної української мови» поняття *синкретизм* трактоване як «1. книжн. Нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвиненого стану будь-якого явища. *Синкретизм первісного мистецтва*. 2. філософ. Різновид еклектизму; поєднання різнорідних, суперечливих, протилежних один одному поглядів» [12, т. 9, с. 184].

Автори лінгвістичних студій у визначенні цього терміна акцентують увагу на буквальному значенні лексеми *syncretismos* – поєднання, синтез або «злиття в одній мовній одиниці одночасно кількох ознак» [11, с. 541]. А. П. Загнітко досліджує синтаксичний синкретизм як поєднання в одній синтаксичній одиниці ознак двох або більше синтаксичних одиниць [6, с. 244]. Фундаментальним дослідженням синтаксичного синкретизму є праця «Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові» Л. В. Шитик [17].

Синкретизм можливий не лише в межах одного синтаксичного рівня, а й у різноранговій площині, що виразно репрезентує система порівняльних конструкцій. У сучасному мовознавстві сформувалися різні підходи до виокремлення порівняльних конструкцій. І. Р. Вихованець трактує порівняльний зворот як частину «простого речення, яка складається з порівняльного сполучника та повнозначного слова і виражає значення порівняння» [2, с. 467]. До порівняльних зворотів учений зараховує конструкції на кшталт: «*Я втомлена, як квітка восени*» (Л. Костенко), «*Дні проходять, як риба по темному дні*» (Є. Маланюк) [7, с. 467–468]. Натомість Л. І. Мацько подібні одиниці трактує як підрядні речення: «*Спливло життя, як листя за водою*» (Л. Костенко) [7, с. 470]. Усе це засвідчує наявність нечіткої межі між деякими різновидами порівняльних зворотів та компонентами складнопідрядного порівняльного речення.

Л. В. Шитик кваліфікує подібні мовні факти як синкретичні конструкції, що характеризуються синтезом диференційних ознак порівняльного звороту та підрядної порівняльної частини, а у формальному плані вможливають подвійну кваліфікацію – і як порівняльного звороту, і як підрядної порівняльної частини [17, с. 336–345].

Важливим компонентом синкретичних різнорангових компаративних конструкцій є порівняльні сполучники, які виконують функцію формального маркера порівняння. На думку Л. В. Шитик, більшість порівняльних конструкцій, опорний компонент яких виражений іменником у називному відмінку, належать до синкретичних: «Ефективним практичним прийомом для визначення функціонального статусу порівняльної конструкції є трансформації, суть яких полягає в перетворенні вихідної структури в іншу, формально і семантично подібну» [17, с. 342]. Для синкретичних різнорангових компаративних конструкцій характерна трансформація і в конструкції, які формально та семантично подібні до речення, і в ті, які відповідають фрагментові речення.

Семантико-синтаксичні різновиди порівняльних сполучників, що функціонують у різнорангових синкретичних конструкціях, аналізуємо за класифікацією К. Г. Городенської, виокремлюючи три значеннєві підгрупи, що реалізують три різновиди семантико-синтаксичних відношень:

1) сполучники, які «виражають подібність, схожість, близькість того, що чи кого порівнюють у головній і підрядній частинах складнопідрядного речення або в простому реченні», номіновані сполучниками ірреального порівняння чи сполучниками подібності, які майже рівнозначні й тому вможливають взаємозаміну: *мов, мовби, мовбито, немов*,

немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, ніби, нібито, буцім, буцімто, гейби та подібно до того як;

2) сполучники тотожності, що виражають абсолютну однаковість порівнюваних ситуацій, їхнє повне уподібнення: *як, що*, а також складені сполучники *так само як (і), як і, точно як (і)*;

3) порівняльно-зіставні сполучники, що не передають ні часткового, ні повного уподібнення ситуацій, а лише маркують кількісну чи якісну перевагу того, що чи кого порівнюють, над тим, із чим або з ким порівнюють: *ніж, аніж, чим, як* (у значенні *ніж*) [4, с. 12].

Порівняльні сполучники подібності виражають порівняльні семантико-синтаксичні відношення. Характерно, що підрядна порівняльна частина, яку вони приєднують до головної, є здебільшого неповним із формально-граматичного погляду реченням (з опущеним присудком чи підметом), що нерідко, як засвідчує практика, породжує труднощі в розмежуванні таких підрядних порівняльних частин і порівняльних зворотів.

Порівняльні сполучники подібності, на противагу іншим семантичним типам підрядних сполучників, реалізують власну семантико-синтаксичну функцію виразників порівняльних семантико-синтаксичних відношень у різних видах синтаксичних конструкцій.

Серед порівняльних сполучників подібності найпоширенішим є *мов*, який маркує порівняльні семантико-синтаксичні відношення. Синкретичний статус насамперед характерний для безприсудкових конструкцій, напр.: *Пропливали, мов пишні пави, кийські красуні в паволоках, узороччі, а чи й просто в білих полотняних уборах* (П. Загребельний). Компаративема *мов пишні птахи* є різноранговим синкретичним утворенням, для якого характерний синтез диференційних ознак порівняльного звороту і підрядної компаративної частини. Для виявлення ознак підрядної частини застосуємо прийом трансформації з введенням предиката: *Мов пропливають пишні пави, пропливали кийські красуні в паволоках, узороччі <...>*. Наявність специфічних рис компаративного звороту засвідчує можливість перетворення пропонованої конструкції в прийменниково-відмінкову форму: *Пропливали, подібно до пишних пав, кийські красуні в паволоках, узороччі <...>*.

У реченні *Олесю запросили на сцену, пурхнула, мов метелик* (Дара Корній) різноранговий синкретичний статус має конструкція *мов метелик*. Використану компаративему можна переінакшити як *Олесю запросили на сцену, пурхнула, мов пурхнув метелик*. У цьому разі порівняльна одиниця співвідносна з порівняльною частиною складнопідрядного речення. Водночас можлива трансформація компаративеми як *Олесю запросили на сцену, пурхнула, подібно до метелика* або *Олесю запросили на сцену, пурхнула метеликом*, що свідчить про наявність у ній ознак порівняльного звороту.

Синкретичний характер має конструкція *мов діти* й у реченні *Всі, мов діти, вірять у справжність Мадонни* (М. Павленко). Ця безпредикатна порівняльна конструкція тотожна й предикативній одиниці *мов вірять діти*, і прийменниково-відмінковій словоформі *подібно до дітей* чи прислівникові *по-дитячому*.

Окрім порівняльного сполучника *мов*, у синкретичних різнорангових порівняльних конструкціях використовують й інші сполучники подібності, зокрема *мовби, немов, наче, ніби* тощо. Зокрема, сполучник *немов* уживають для вираження порівняльних семантико-синтаксичних відношень із відтінком непевності. Напр.: *На економовому обличчі, немов чорні жучки, сердито ворушилися бородавки* (М. Стельмах). У цьому разі компаративему *немов чорні жучки* можна трансформувати і в предикативну конструкцію (*немов ворушилися чорні жучки*), і в прийменниково-відмінкову словоформу (*подібно до чорних жучків*).

Сполучник *ніби* є виразником порівняльних семантико-синтаксичних відношень із відтінком непевності, сумніву щодо вірогідності чого-небудь. Напр.: *Летять, ніби чайки, і дні, і ночі в синю даль* (Л. Рева). У пропонованому реченні конструкція *ніби чайки*

поєднує ознаки підрядної порівняльної частини складнопідрядного речення (= *ніби летять чайки*) і порівняльного звороту (= *подібно до чайок*).

Сполучники тотожності виражають цілковиту однаковість порівнюваних у головній і підрядній частинах ситуацій або того, що означає порівняння, їхнє повне уподібнення. Із-поміж традиційних сполучників до них зараховують як і *що*, проте найрелевантніше таке порівняльне семантико-синтаксичне відношення передають складені сполучники *так само як (і)*, *як і*, *точно як (і)* [4, с. 84]. За допомогою порівняльних сполучників тотожності виражено порівняльні відношення, об'єктом яких може бути людина, тварина, предмет тощо.

У синкретичних порівняльних різнорівневих конструкціях найбільш частотний сполучник тотожності *як*. Найпоширенішими є порівняльні сполуки, опорний компонент яких виражений іменником у називному відмінку. У реченні *І молода зоря золоторога сіда, як птиця, в шумні явори* (А. Малишко) компаративема *як птиця* має ознаки неповного речення, бо тут можна домислити присудок (= *як сідає птиця*), водночас можлива трансформація в прислівник (*по-пташиному*) та прийменниково-відмінкову форму (*подібно до птиці*). Такі перетворення прийнятні й для інших порівняльних конструкцій зі сполучником *як*, опорним компонентом яких є іменник у називному відмінку, напр.: *Печаль осиплеться, як маки* (Л. Костенко): *як маки* = *як осиплються маки*; *як маки* = *подібно до маків*; *І я пішов, бо я пішов до тебе, бо ти мені світила, як зоря* (Л. Костенко): *як зоря* = *як світила зоря*; *як зоря* = *зорею, подібно до зорі*; *Хоч сумнів, як ворон, нав'язливо карка: «Навіщо»* (І. Драч): *як ворон* = *як каркає ворон*; *як ворон* = *подібно до ворона*; *Смарагди зблискували у відкритих скриньках, як вовчі очі* <...> (П. Загребельний): *як вовчі очі* = *як зблискують вовчі очі*; *як вовчі очі* = *подібно до вовчих очей*; *Пісенні вечори коло млина теж поріділи, як листя на деревах* <...> (Дара Корній): *як листя на деревах* = *як поріділо листя на деревах*; *як листя на деревах* = *подібно до листя на деревах*. Такі трансформації вможливають подвійну кваліфікацію порівняльних конструкцій, а отже, подібні компаративеми входять до зони перехідності як проміжні утворення між підрядною частиною і членом речення, тобто є синкретичними утвореннями.

Семантико-синтаксичне відношення тотожності в синкретичних порівняльних різнорангових конструкціях також можна передати за допомогою складених сполучників *так само як (і)*, *як і*, *точно як (і)*: <...> *навіть зітхав часто, так само, як і мати* (М. Стельмах). Компаративна конструкція *так само, як і мати* може бути заміщена предикативним тотожним висловом *так само, як і зітхала мати* або прийменниково-відмінковою формою *подібно до матері*.

Призначення порівняльно-зіставних сполучників полягає лише в констатації якісної чи кількісної переваги того, що чи кого порівнюють, над тим, із чим або з ким порівнюють. Таке порівняння вможливають предикати якості-відношення та кількості-відношення, виражені відповідними компаративними якісними прикметниками та компаративними прислівниками міри й ступеня. До цієї групи належать порівняльно-зіставні сполучники *ніж*, *аніж*, *чим*, *як (ніж)* [4, с. 85].

Аналізовані конструкції мають підрядну порівняльну частину (неповне формально просте речення) як компонент однокомпаративного складнопідрядного речення, напр.: *Яська, очевидно, знала більше, ніж решта товариства, бо тон дівчини здався навіть печальним* (Дара Корній). Для компаративеми *ніж решта товариства* характерна подвійна кваліфікація, оскільки в ній поєднано ознаки предикативного компонента (що підтверджує можливість його розширення за допомогою присудка *знала*) та ознак звороту (можливість заміни порівняльної конструкції прийменниково-відмінковою формою з прийменниками *за*, *від*). Напр.: *Яська, очевидно, знала більше від решти товариства* <...>; *Яська, очевидно, знала більше за решту товариства* <...> (компаративний зворот); *Яська, очевидно, знала більше, ніж знала решта*

товариства <...> – (підрядна частина). Компаративема *ніж решта товариства* – це конструкція, що поєднує ознаки підрядної частини й компаративного звороту.

Висновки і перспективи. Отже, конструкції, що містять синкретичну компаративему, належать до різнорівневої площини, є синкретичними утвореннями проміжного типу, що поєднують ознаки простого і складного речень.

Для утворення синкретичних компаративем використовують усі різновиди порівняльних сполучників: сполучники подібності, які маркують схожість або близькість порівнюваних ситуацій; сполучники тотожності, що виражають абсолютну однаковість, та порівняльно-зіставні сполучники, які не є маркерами повного чи часткового уподібнення ситуацій, а лише знаками кількісної чи якісної переваги того, що чи кого порівнюють, над тим, із чим або з ким порівнюють.

Порушена тема є актуальною й окреслює перспективу подальших наукових пошуків у прикладному аспекті.

Список використаної літератури

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці. В 5 т. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1997. 596 с.
2. Вихованець І. Р. Порівняльний зворот. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 467–468.
3. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.
4. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : монографія. Київ : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
5. Жаркова У. А. Синтаксис сравнения. Логико-лингвистический подход : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19. Пермь : Курсив, 2004. 233 с.
6. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Донецьк : ДонНУ, 2007. 294 с.
7. Мацько Л. І. Порівняння. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 469–470.
8. М'яснянікіна Л. Порівняння в системі образних засобів мови. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка*. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2003. С. 80–85
9. Назарян А. Г. Устойчивые сравнения французского языка с примерами, переводом и эквивалентами в русском языке. Москва : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1998. 334 с.
10. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Вінниця : Нова книга, 2000. 14 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
12. *Словник української мови* В 11 т. Т. 9. Київ : Наук. думка, 1978. 917 с.
13. Шенько І. В. Синтактико-смысловые разновидности предметно-логических сравнений. *Язык и стиль английского художественного текста*. Ленинград : Научная книга, 1977. С. 152–161.
14. Шитик Л. В. Методика опозиційного аналізу порівняльних конструкцій. *Вісник Черкаського ун-ту. Серія : Психолого-педагогічні науки*. Черкаси, 1998. Вип. 8. С. 145–147.
15. Шитик Л. В. Синкретичні порівняльні конструкції в українській мові. *Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки*. Черкаси, 2003. Вип. 46. С. 63–68.
16. Шитик Л. В. Синкретичні порівняльні конструкції : функціональний статус та структурно-семантичні особливості. *Павло Гнатович Житецький і сучасна українська лінгвістика. Зб. матер. Всеукр. наук. конф.* Черкаси, 2007. С. 138–143.
17. Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : монографія. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.

References

1. Bulakhovs'kyi, L. A. (1997). *Vybrani pratsi* [Selected Works]. 2. Kyiv : Naukova dumka, 596 (in Ukr.).
2. Vykhovanets' I. R. (2000). *Porivnyal'nyy zvorot* [Comparative Construction]. *Ukrayins'ka mova. Entsyklopediya*. Kyiv : Ukrayins'ka entsyklopediya, 467–468 (in Ukr.).
3. Horodens'ka, K. H. (2007). *Hramatychnyy slovnyk ukrayins'koyi movy* [Grammar Dictionary of the Ukrainian Language]. Kherson : Vydavnytstvo KNU, 340 (in Ukr.).
4. Horodens'ka, K. H. (2010). *Spoluchnyky ukrayins'koyi literaturnoyi movy* [Connections of the Ukrainian Literary Language]. Kyiv : Instytut ukrayins'koyi movy; Vydavnychyy dim Dmytra Buraho, 208 (in Ukr.).
5. Zharkova, U. A. (2004). *Syntaksys sravnenyya. Lohyko-lynhvystycheskyy podkhod* [Syntax of comparison. Logic-linguistic approach]. PhD dissertation. Perm' : Kursyv, 233 (in Russ.).
6. Zahnitko, A. P. (2007). *Teoriya suchasnoho syntaksysu* [The theory of modern syntax]. Donetsk, 294 (in Ukr.).

7. Mats'ko, L. I. (2000). Porivnyannya [Comparison] *Ukrayins'ka mova. Entsyklopediya*. Kyiv : Ukrayins'ka entsyklopediya, 469–470 (in Ukr.).
8. M'iasnyankina, L. (2003). Porivnyannya v systemi obraznykh zasobiv movy [Comparison in the system of figurative means of language]. *L'viv : Vyd-vo L'viv. un-ty*, 80–85 (in Ukr.).
9. Nazaryan, A. G. (1998). Ustojchivye sravneniya francuzskogo yazyka s primerami, perevodom i ekvivalentami v russkom yazyke [Reliable comparisons of the French language with examples, translations and equivalents in Russian]. Moscow : Izd-vo Ros. un-ta druzhby narodov, 334 (in Russ.).
10. Prokopchuk, L. V. (2000). Katehoriya porivnyannya ta yiyi vyrazhennya v strukturi prostoho rechennya [Category of comparison and its expression in the structure of a simple sentence: author's abstract]. PhD dissertation. Vinnytsya : Nova knyha, 14 (in Ukr.).
11. Selivanova, O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediya [Modern linguistics: terminology Encyclopedia]. Poltava : Dovkilliya-K, 716 (in Ukr.).
12. Slovnyk ukayins'koyi movy (1978). 9. Kyiv : Naukova dumka, 917 (in Ukr.).
13. Shen'ko, Y. V. (1977). Sintaktiko-smyslovye raznovidnosti predmetno-logicheskikh sravnenij [Syntactic-semantic varieties of subject-logical comparisons]. *Language and style of English literary text*. Leningrad : Nauchnaya kniga, 152–161 (in Russ.).
14. Shytyk, L. V. (1998). Metodyka opozytisynoho analizu porivnyal'nykh konstruktsey [Method of Oppositional Analysis of Comparative Structures]. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Psychological and pedagogical sciences* (8). Cherkasy, 145–147 (in Ukr.).
15. Shytyk, L. V. (2003). Synkretychni porivnyal'ni konstruktseyi v ukayins'kiy movi [Synctical comparative constructions in the Ukrainian language]. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Psylology* (46). Cherkasy, 63–68 (in Ukr.).
16. Shytyk, L. V. (2007). Synkretychni porivnyal'ni konstruktseyi: funktsional'nyy status ta strukturno-semantychni osoblyvosti [Syncretic comparative constructions: functional status and structural-semantic peculiarities]. *Pavel Gnatovich Zhiteckyj and modern Ukrainian linguistics*. Cherkasy, 138–143 (in Ukr.).
17. Shytyk, L. V. (2014). Synkhronna perekhidnist syntaksychnykh odynyts v ukrainskii literaturnii movi [Synchronous Transition of Syntactic Units in the Ukrainian Literary Language]. Cherkasy : vydavets Chabanenko Yu. A., 474 (in Ukr.).

O. DONIK. SEMANTIC SYNTACTICAL FUNCTION OF COMPARATIVE CONJUNCTIONS IN MULTI RANGE PLANE

Summary. Introduction. *The article is devoted to the analysis for semantic syntactical sphere of comparative conjunctions in multi range plane. The urgency of paper expresses the insufficiency of theoretical developments in the sphere of abovementioned linguistic problem. The problem to distinguish the comparative expressions and subordinate parts in complex subordinated comparative sentences remains to be disputable.*

The purpose of proposed study is the complex research on functional stylistic potential for comparative conjunctions in multi range plane. The implementation of the purpose, being set, anticipates solving the following tasks: to clear up the essence of syncretism in linguistics; to describe the semantic syntactical kinds of comparative conjunctions; to describe the functional stylistic potential for comparative conjunctions in multi range plane.

Results. *It grounds the reasonability in distinguishing three kinds of comparative conjunctive means: conjunctions of similarity, identity and contrastive-comparative conjunctions. It clears up the laws of semantic syntactical function of conjunctions from different kinds in multi range plane. It clears up that all kinds of comparative conjunctions are used to establish the synthetic comparatives: conjunctions of similarity, which mark the likeness or propinquity of compared situations, conjunctions of identity, which express the absolute identity and contrastive-comparative conjunctions, which are not the exponents for complete or partial assimilation of situations and only with features of quantitative and qualitative preference, whether the one is compared over the other, with what or with whom is compared.*

Originality of the study is that it first analyzes the use of conjunctions in multi range plane.

Conclusion. *The problem, being raised, is urgent and emphasizes the perspective for further scientific searches in applied aspect. We also see the perspective for further scientific searches in study on specificity of stylistic function of comparative conjunctions.*

Key words: *comparative conjunctions, conjunctions of similarity, conjunctions of identity, contrastive-comparative conjunctions, semantic synthetic ratio, comparative expression, subordinate comparative part, syncretism, multi range plane.*

Надійшла до редакції 11.04.18

Прийнято до друку 23.04.18

ІСТОРІЯ МОВИ. ФОНЕТИКА

УДК 811.161.2.81'373.213

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26-36-43

НАЗВИ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ ТА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ТВОРЕННЯ ПРИЗВИЩЕВИХ НАЗВ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVIII СТ. (на матеріалі Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р.)

*І. Я. Дзира, кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор;
професор кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну
Київського національного університету технологій та дизайну
(Київ, Україна)*

e-mail: dzyraivan@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6326-3594

У статті на матеріалі Реєстру Війська Запорозького Низового 1756 р. проаналізовано прізвищеві назви, утворені за професією чи родом заняття особи. У межах цієї лексико-семантичної групи виокремлено 18 тематичних підгруп, визначено найпродуктивніші семема та найпоширеніші антрополоксеми.

Установлено, що в процесі творення прізвищевих назв запорозького козацтва апелювали на означення осіб за професією чи родом діяльності мали порівняно високий ступінь антропонімізації. З'ясовано, що найвищу частотність мають іменування Швець (234 носії), Кравець (178 носіїв), Коваль (127 носіїв) і Чумак (67 носіїв). Основними способами поповнення лексико-семантичної групи було використання словотворчих і лексичних паралелей, фонетичне та графіко-орфографічне варіювання.

Про важливість реєстру як джерела вивчення не лише історії української мови, а й соціально-економічної історії України в цілому й Запорозької Січі зокрема, свідчить той факт, що в ньому зберігаються прізвищеві назви на означення близько 120 професій і видів занять, а також 106 іменувань, утворених за соціальною належністю, у зв'язку з військовою чи адміністративною службою та від назв церковних посад.

Ключові слова: антропонім, апелютив, прізвищева назва, реєстр, семема.

Актуальність. Суттєве місце в антропоніміці запорозького козацтва середини XVIII ст. займають прізвищеві назви, утворені за професією чи родом діяльності особи. Вони дають певне уявлення про тогочасний політико-адміністративний устрій, військову службу, а також є своєрідним показником рівня розвитку промислів, ремесел і торгівлі як на українських землях у цілому, так і в межах Вольностей Війська Запорозького Низового зокрема. Відомо, що зростання промислового виробництва у другій половині XIX ст. спричинило занепад більшості промислів і ремесел, які були засновані на ручній праці. Зміни соціально-економічного ладу й політичних інституцій призвели до зникнення з повсякденного вжитку лексики на означення колишніх адміністративних і військових посад. Оскільки поряд з топонімами антропоніми є найстійкішим фондом словникового матеріалу, їм вдалося зберегти у своєму складі частину втрачених лексем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прізвищеві назви за професією або родом заняття, що побутували в середовищі українського козацтва, неодноразово потрапляли до кола наукових зацікавлень українських ономастів. Особливими успіхами в межах цієї тематики позначені праці М. Л. Худаша, Р. І. Осташа та О. Я. Добровольської [12; 9; 5]. Однак більшість мовознавців, які поширюють хронологічні межі своїх досліджень на XVIII ст., за окремими винятками [6] не використовують одну з найбагатших пам'яток української антропонімії цього періоду – Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р. (далі РВЗН – І. Д.).

Мета статті – дослідити прізвищеві назви, утворені за професією чи родом заняття, що представлені в офіційному джерелі середини XVIII ст. Автор поставив завдання з'ясувати етимологію твірних основ запорозьких «прозваній», виділити їх тематичні підгрупи, визначити найпродуктивніші семантичні та найпоширеніші антрополоксем.

Матеріали і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в основному використовуємо синхронно-описовий метод, а також прийоми етимологічного й семантичного аналізу. Під час встановлення складу різноманітних підгруп антрополоксем залучено статистичний аналіз.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового й додані до нього списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на території паланок [2]. РВЗН складається зі списків 38 окремих куренів і містить 13085, а разом із поданими паланками відомостями й описами – приблизно 15000 найменувань запорожців. Вибір саме цієї пам'ятки зумовлений масштабністю концентрації особових назв, точністю фіксації та широтою охоплюваної території.

Результати дослідження та їх обговорення. На сторінках РВЗН виявлено 343 прізвищеві назви, які містять характеристику людини за професією чи родом діяльності. Їх носіями є 1817 осіб, що становить 12,11 % загальної кількості зареєстрованих.

Абсолютна більшість прізвищевих назв цієї лексико-семантичної групи входить до складу двочленних власне антропонімічних іменувань (1791 носій, 98,57 % загальної кількості). Найбільш уживаними серед них є іменування, які, на думку М. Л. Худаша, навіть ще у XVIII ст. могли мати апелятивне значення [11, с. 130] (1622 носії, 89,27 % загальної кількості): *Демко Батракъ, Іванъ Злодѣй, Лєско Кобзарь, Іванъ Майданъник* (пор. у Б. Грінченка: *майданник* «служачий на заводі для гонки смоли» [4, с. 934], *Корнѣй Проскурникъ* тощо. У цьому різновиді вирізняємо іменування, у яких у ролі другого компонента вжито професійне прізвисько-комполіт: *Іско Козолупъ, Васил Стрижиборода, Данило Попсушикура* тощо. Опрацювання історичного контексту загалом дозволяє підтвердити висновки відомого ономаста про відношення між внутрішнім змістом прізвищевої назви такого типу та родом діяльності її носія. Так, 25 жовтня 1759 р. козак Батуринського куреня Федір Різник, котрий народився в селі Попівка Миргородської сотні Миргородського полку в родині Кирика Гайдука, свідчив, що після прибуття на Січ він почав закуповувати великі отари овець і різникувати [1, с. 226]. 21 грудня 1759 р. під час допиту запорожець Величківського куреня Грицько Лисиця зізнався у вчиненому ним на початку місяця разом зі спільниками пограбуванні брагарні запорожця Джерелівського куреня Іська Брагарника [1, с. 234]. У довідці, виданій 18 серпня 1760 р. Запорозькою військовою канцелярією, зазначалося, що козака Канівського куреня, котрому товариство доручило збирати гроші на Валуйський монастир, звали Іваном Крамарем, «потому что в Самарѣ крамарствовалъ» [1, с. 396].

Друге за частотністю місце належить іменуванням, другим компонентом яких є утворені від назви професії, ремесла чи посади патроніми на **-енко, -ович/-евич, -ич** (149 носіїв, 8,2 % загальної кількості): *Марко Бондаренко, Грицько Вѣйтєнко, Михайло Гайдамаченко, Харко Довбишенко, Іванъ Поповичъ* та ін. Антропоніми *Кролевиць* і *Паничъ* мають неоднозначну словотвірну мотивацію, оскільки могли утворюватися лексико-семантичним або морфологічним способом. А запорожці з «прозваніями» *Золотарчукъ* (1 особа), *Ковалчукъ* (*Ковалчук*) (4 особи) й *Тєслюкъ* (2 особи) могли бути як

синами, так і учнями золотаря, ковалів чи тесель, тобто молодими спеціалістами. Так, «Словник української мови» П. Білецького-Носенка подає лексему *теслюк* зі значенням «ученик плотника» [3, с. 351].

Іменувань типу *ім'я носія + утворена від назви професії, ремесла чи посади посесивна власна назва* в РВЗН обмаль (13 прикладів, 0,72 % загальної кількості): *Іванъ Гончаровъ, Гарасим Ковалєвъ, Василь Ковалѣвъ, Иванъ Кучеров, Кондрат Пароховъ* тощо. Нечасто назви за родом заняття фігурують у тричленних власне антропоніміїх іменуваннях (18 носіїв, 0,99 % загальної кількості) та особливо рідко в антропоніміїно-апелятивних іменуваннях (7 носіїв, 0,39 % загальної кількості). Пор.: *Гордѣй Кативъ Синъ, Иванъ Коваль Бѣлій, Данило Кравецъ Рябій, Иванъ Головка Чумаць, Якимъ Бѣлий Шинкаръ* та ін.; *Петро Бондарѣвъ братъ, Стефанъ Кравцѣвъ братъ, Терешко Кухарѣвъ батько, Петро Чумацькъ родичъ, Борисъ Шевчикѣвъ брат* та ін. І, нарешті, у РВЗН зафіксовано одиничний випадок ідентифікації особи за допомогою апелятивного іменування *Коваль*, що могло вказувати на професію носія.

Прізвищеві назви досліджуваної лексико-семантичної групи поділяються на декілька підгруп:

1. Прізвищеві назви, утворені у зв'язку з військовою службою (35 антрополексем, 10,2 % загального фонду ЛСГ). Природно, що перевагу серед них мають іменування, котрі відображають організацію українського козацького війська (22 антрополексеми): *Бунчуковий, Гармашенко, Кошовий, Сотникъ, Хоруженко* тощо. Значно менше представлені антропоніми, на появі яких позначилася служба в різних родах російської та польської армій (9 антрополексем): *Драгун, Капрал, Карасѣръ, Ланецъ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *ланецъ* «солдат бывшей ландмилиции при императрице Елисавете» [3, с. 205], *Салдатъ* тощо. Служба на флоті відобразилася лише в трьох прізвищевих назвах – *Лоцманъ, Лоцманенко і Матрос*. З відповідним апелятивом генетично пов'язана антрополексема *Янчаринъ* (з тур. упері сегі – нові війська).

Найактивніша семема – **«компанієць»** (4): *Компанѣецъ, Конпанѣецъ, Кумпанѣецъ, Кунпанѣецъ*. Найчастіше трапляються антропоніми *Пластунъ* (11), *Матрос (Матросъ)* (8) і *Сердюкъ* (8).

2. Антропоніми, утворені від назв адміністративних посад (26 антрополексем, 7,58% загального фонду ЛСГ): *Буймистро, Вѣйтєнко, Губєрнатор, Кашталянъ, Ратушини* (пор. у Б. Грінченка: *ратушиний* «член городского или сельского управления» [4, с. 1622]) тощо.

Найактивніша семема – **«король»** (4): *Королєвичъ, Короленко, Король, Круль*. Найчастіше зустрічаються антропоніми *Король (Корол)* (7) і *Войтъ (Воитъ)* (6).

3. Особові іменування, утворені від назв церковних посад (25 антрополексем, 7,29 % загального фонду ЛСГ): *Дякъ, Игуменъ, Паламаръ, Пароховъ, Титаръ* тощо.

Найактивніші семеми: **«під»** (8): *Пѣль, Попъ, Попадка, Попадченко, Попада, Попыкъ, Поповъ, Поповичъ*; **«чернець»** (6): *Чєнчикъ, Чернецький, Чернець, Чернеченко, Черниченко, Чинчикъ*. Найчастіше трапляється антропонім *Поповичъ (Попович)* (44), на другому місці – *Чернецький (Чернецький, Чернецькій, Чернецькій)* (18), на третьому – *Паламаръ* (5).

4. Прізвищеві назви, що вказують на класове розшарування, соціальний стан особи (20 антрополексем, 5,83 % загального фонду ЛСГ): *Бобил, Бурлакъ, Волоцюга, Дєйнека, Лакєй* тощо.

5. Назви осіб, пов'язані з виготовленням продуктів харчування та напоїв (24 антрополексеми, 7 % загального фонду ЛСГ): *Бортникъ, Винникъ, Кухарєнко, Мирошникъ, Олѣйникъ* та ін.

Найактивніші семеми: **«бохінник»** (3): *Бохѣнникъ, Бухѣнникъ, Бухѣниченко*; **«кухар»** (3): *Кухар, Кухарєнко, Кухарѣвъ батько*; **«різник»** (3): *Рѣзникъ, Рѣзницькій, Рѣзниченко*. Найчастіше трапляються антрополексеми *Бохѣнникъ (Бохинникъ, Бохинный, Бохинныйъ, Бохѣник, Бохѣникъ, Бохѣнник, Бохѣнныкъ, Бохѣнныкъ)* (31), *Брагарникъ*

(*Брагарник, Брагарныкъ*) (20), *Рѣзникъ* (*Рѣзник, Рѣзныкъ*) (19), *Кухаръ* (*Кухар*) (8) і *Мелникъ* (7).

6. Прізвищеві назви, виникнення яких було пов'язане з воскобійництвом і свічкарьством (2 антрополоксеми, 0,58 % загального фонду ЛСГ): *Воскобойник, Воскобѣйникъ*.

7. Прізвищеві назви, утворені від слів, що означали людей, які займалися виробництвом одягу (11 антрополоксем, 3,2 % загального фонду ЛСГ): *Габелок, Гантар, Калитникъ, Шапочникъ, Шараварній* тощо.

Найактивніша семема – «**крavecь**» (6): *Кравець, Кравцѣвъ брат, Кравченко, Кравчикъ, Кравчина, Къравчинъ*. Частотне «прозваніє» – *Кравець* (*Кравець, Къравець*) (178).

8. Прізвищеві назви, виникнення яких пов'язане з виробництвом взуття та інших речей зі шкіри (13 антрополоксем, 3,8% загального фонду ЛСГ): *Кожємяка, Лимаренко, Рымаръ, Сѣделникъ, Сѣделниченко* тощо.

Найактивніша семема – «**швець**» (5): *Швецъ, Шевцовъ, Шевченко, Шевчикъ, Шевчикѣвъ брат*. Частотним є «прозваніє» *Швецъ* (*Шѣвецъ*) (235).

9. Прізвищеві назви, що вказують на виробництво речей із глини та каменю (6 антрополоксем, 1,75 % загального фонду ЛСГ): *Гончаръ, Гончаренко, Гончаровъ, Люлечникъ, Плитник* тощо. Зауважимо, що ремесло люлечника важко віднести до якоїсь конкретної галузі, оскільки українські майстри виготовляли не лише керамічні, а й дерев'яні люльки.

Найактивніша семема – «**гончар**» (4): *Ганчар, Гончаръ, Гончаренко, Гончаровъ*. Найчастіше трапляються антропоніми *Гончаръ* (*Гончар, Гонъчар, Гонъчаръ, Гончаръ*) (17) і *Плитник* (*Плитникъ*) (7).

10. Прізвищеві назви, виникнення яких пов'язане з обробкою волокнистої сировини (12 антрополоксем, 3,5 % загального фонду ЛСГ): *Вятѣрничий, Невѣднычій, Неводнычій, Коцаръ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *коцар* «ткач мохнатых ковров» [3, с. 194]), *Швачка* тощо. Однак подвійна семантика загальних іменників *в'ятірничий* і *невідничий*, що означали не лише ремісників, а й рибалок (пор. у Б. Грінченка: *невідничий* «рыболов, ловящий рыбу неводом» [4, с. 1075]), створює серйозні труднощі під час формування складу відповідної тематичної підгрупи.

Найактивніші семеми: «**ткач**» (3): *Ткачъ, Ткаченко, Ткачик*; «**шаповал**» (3): *Шаповалъ, Шаповаленко, Шаповаловъ братъ*. Найпоширенішими є антропоніми *Ткачъ* (*Тѣкачъ*) (30), *Шаповалъ* (*Шаповал*) (30) і *Невѣднычій* (*Невѣдничий, Невѣдничій, Невѣдничий, Невѣднічий*) (8).

11. Прізвищеві назви, що відображають розподіл праці в деревообробній промисловості (28 антрополоксем, 8,16 % загального фонду ЛСГ): *Бєрдник, Гонтар, Кулбачній, Тєртичникъ* (пор. у Б. Грінченка: *тертичник* «пильщик досок» [4, с. 1873]), *Токар* тощо.

Найактивніші семеми: «**бондар**» (4): *Бондар, Бондаренко, Бондарецъ, Бондарѣвъ братъ*; «**тєсля**» (4): *Тєселка, Тєслєнко, Тєслюкъ, Тєсля*. Найчастіше трапляються іменування: *Тєсля* (*Тєсъля*) (45), *Бондар* (*Бондаръ, Бонъдаръ*) (27), *Колѣсникъ* (*Колѣсник, Колѣснікъ, Колѣсныкъ, Колѣсъныкъ*) (19), *Дѣгтар* (*Дѣгтар, Дѣгтяр*) (10).

12. Прізвищеві назви, генетично пов'язані з виробництвом скла (1 антрополоксема, 0,29 % загального фонду ЛСГ): *Скляр*.

13. Прізвищеві назви, що фіксують розподіл праці в металообробній промисловості та зброярстві (24 антрополоксеми, 7 % загального фонду ЛСГ): *Звѣнникъ* (пор. у Б. Грінченка: *дзвінник* «колокольный мастер» [4, с. 418]), *Кѣтлярєнко, Пушкаръ, Чаунникъ, Шабєлникъ* тощо. Слід зазначити, що в основу «прозванія» *Пушкаръ* покладено полісемічний апелятив зі значеннями «майстер, який виготовляв і обслуговував гармати; гармаш», «артилерист, гарматник», «озброєний сільський поліцай» [10, с. 412]. Також пушкарем називали військового служителя Запорозької Січі, котрий відав січовою артилерією та всіма припасами до неї. Крім цього, під його наглядом перебували злочинці, яких утримували в пушкарні.

Найактивніша семема – **«коваль»** (8): *Ковалєв, Ковалєвский, Ковалѣвскій, Ковалєнко, Коваликѣ, Ковалѣвъ, Коваль, Ковалчук*. Активно вживаною в реєстрі була власна назва *Коваль (Ковал)* (127). Кількість фіксацій інших відносно поширених одиниць є значно меншою: *Слюсар (Слюсарѣ)* (16), *Золотар (Золотарѣ)* (13), *Котлярѣ (Котляр)* (10).

14. Прізвищеві назви, що стосуються будівельної промисловості (2 антрополоксеми, 0,58% загального фонду ЛСГ): *Малярѣ і Малярєнко*. «Прозваніє» *Малярѣ (Маляр)* зафіксоване в РВЗН 9 разів.

15. Прізвищеві назви, що стосуються осіб, причетних до освіти, науки та мистецтва (23 антрополоксеми, 6,7 % загального фонду ЛСГ). Серед них виокремлюємо іменування на означення співаків і музикантів (16): *Барабаничикѣ, Довбишиѣ, Спѣвакѣ, Трубачѣ, Цимбалистій* (пор. у П. Білецького-Носенка: *цимбалистий* «Кимвалист. Играющий на кимвале» [3, с. 382]) тощо. Інші категорії професій і занять представлені поодинокими прикладами. До них можна зарахувати особові назви *Богомазѣ, Школникѣ, Школяр, Шкоморохѣ*. Припускаємо, що до цієї тематичної підгрупи належить також антрополоксема *Звѣздунѣ*, адже відповідний апелятив імовірно вживався на означення особи, котра вивчала астрономію та займалась ворожінням на зорях.

Найактивніша семема – **«трубач»** (4): *Трембачѣ, Тренбачѣ, Трубаило, Трубачѣ*. Найчастіше вживаються власні назви: *Музика (Мусика, Музыка)* (22), *Дудникѣ (Дудник, Дуднікѣ, Дудныкѣ, Дудьникѣ)* (20), *Скрипник (Скрипникѣ, Скрипныкѣ, Скрыпникѣ, Съкрипник)* (14), *Танцюра* (14).

16. Прізвищеві назви, що стосуються торгівлі та різних посередницьких операцій (27 антрополоксем, 7,87% загального фонду ЛСГ): *Вѣзниця, Залѣзнякѣ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *залізник* «купец, торгующий железом» [3, с. 145]), *Коломієцѣ, Миняйло, СѢрандарѣ* тощо. Щоправда, антрополоксеми *Коломієцѣ* можна виводити й від катойконіма *коломієцѣ*, що означав жителя Коломиї.

Найактивніші семемі: **«кучер»** (3): *Кучерѣ, Кучєров, Кучирѣ*; **«чумак»** (3): *Чумак, Чумакѣвъ родич, Чумачєнко*; **«шинкар»** (3): *Шинкарѣ, Шинкарєнко, Шинкарка*. У РВЗН кількісно переважають антрополоксеми *Чумак (Чумакѣ)* (67), *Кучерѣ (Кучерѣ, Кучєр)* (42), *Крамар (Крамарѣ)* (22). Частотність особової назви *Чумак* є важливим лінгвістичним фактом, що підтверджує поширеність чумацтва серед представників різних верств українського суспільства XVIII ст., зокрема й запорозького козацтва. Адже чумацтво було невід’ємною рисою економічного укладу Війська Запорозького Низового впродовж усього його існування.

Через полісемію апелятивів *тютюнник* і *шапар* слід бути максимально обережним при зарахуванні утворених від них власних назв до тієї чи іншої тематичної підгрупи. Так, лексема *тютюнник* побутує в українській мові в значеннях: «1) Табачник. Занимающийся разведением табаку. Продавец нюхательного табаку. 2) Куращий много табаку» [3, с. 360]. А лексеми *шапар* словник П. Білецького-Носенка засвідчує в таких значеннях: «Крайчий. См. Дружка. Буфетчик. Милочинораздаватель у вельмож» [3, с. 395]. Також на Запоріжжі існувала посада військового шапаря, котрий займався збором податків на користь Війська Запорозького на перевозах, наглядом за порядком при переміщенні вантажів через переправи та веденням прибутково-видаткових книг.

17. Прізвищеві назви, пов’язані з іншими міськими професіями, передусім обслуговуванням (17 антрополоксем, 4,96 % загального фонду ЛСГ): *Кативѣ Синѣ, Лазєбникѣ, Лупирѣ* (пор. у Б. Грінченка: *лупир* «живодёр» [4, с. 918]), *Писарєнко, Шмаровѣзѣ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *шмаровіз* «который мажет оси у возов» [3, с. 400]). Однак лексеми *шмаровіз* використовували також на означення ярмаркового злодюжки [3, с. 400] та брудно одягненої людини [4, с. 2120].

Найактивніша семема – **«цилюрик»** (3): *Цилюрикѣ, Цѣлурикѣ, Цируликѣ*. Найуживанішими були іменування: *Коноваль (Коновал)* (15), *Цилюрикѣ* (11), *Товмачѣ (Товмач)* (6).

18. Прізвищеві назви, джерелом виникнення яких були сільське чи лісове господарство, мисливство, рибальство (28 антрополоксем, 8,16% загального фонду ЛСГ). Відомо, що

однією з провідних галузей запорозької економіки було скотарство. Тому й не дивно, що на сторінках РВЗН засвідчуємо 14 власних назв, належних до цієї категорії: *Баранник* (пор. у Б. Грінченка: *баранник* «пастух баранов» [4, с. 70]), *Козарь* (пор. у Б. Грінченка: *козарь* «пастух коз» [4, с. 801]), *Пастух*, *Стадникъ*, *Чередникъ* тощо. Іменування, пов'язані з рільництвом, городництвом, садівництвом, лісовим господарством, мисливством і рибальством, не такі різноманітні: *Косарь*, *Льсничій*, *Пастъчникъ*, *Рыбалка*, *Убийсобака* (можливо, вживалося як глузливе прізвисько мисливця-невдахи) тощо.

Найактивніша семема – «**вівчар / овчар**» (4): *Въвчар*, *Въвчарикъ*, *Овчар*, *Овчарикъ*. До найбільш уживаних належать особові назви: *Чабанъ* (30), *Въвчар* (*Въвчаръ*, *Въвъчаръ*) (20), *Баитанникъ* (*Баитаник*, *Баитаникъ*, *Баитанник*, *Баитанныкъ*, *Баитанъникъ*) (19), *Чередникъ* (*Чередныкъ*) (7).

Аналіз структурних типів прізвищевих назв, утворених від апелятивів, що вказували на професію або рід діяльності людини, засвідчує побутування в староукраїнській мові XVIII ст. словотвірних і лексичних паралелей: *Драгун* – *Драган* (пор. у Є. Тимченка: *драган* «драгун» [7, с. 821]), *Барабаничикъ* – *Барабанчик* (пор. у Б. Грінченка: *барабанчик* «барабанщик» [4, с. 70]), *Бут* – *Товмачъ*, *Габелок* – *Кушинъръ*, *Жолдакъ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *жовдак* (*жолдак*) «пеший солдат; бывший гвардеец на жалованьи гетмана, нанятой из иностранцев» [3, с. 139]) – *Сердюкъ* (пор. у П. Білецького-Носенка: *сердюк* «пеший воин гетманской гвардии» [3, с. 325]), *Кожемяка* – *Рымаръ* та ін.

Особливо вдячний матеріал для синонімічного збагачення антропонімікону запорозького козацтва становили професійні прізвиська-композиції із жартівливо-зневажливим відтінком, утворені шляхом з'єднання іменникової та дієслівної основ або дієслова у формі 2-ї особи однини та іменника, що виражає об'єкт, на який переходить дія. Зокрема, іронічне забарвлення мали «прозванія» *Быкодiorъ*, *Кишкодiorъ*, *Козоръзь* і *Козолупъ*, синонімічною до яких є антрополексема *Ръзникъ*, в основу якої покладено нейтральний загальноновживаний іменник. Належність до професії коваля виражають емоційно забарвлені іменування *Подкуйбѣда* та *Подкуйкошка*. Можна гадати, що прізвищева назва *Попсуйборошно* первісно була насмішливим прізвиськом пекаря, а *Несолибориць* – кухаря. Очевидно, на означення кожум'яки, який неякісно виробляв сирицю, виникло глузливе прізвисько *Попсуишка*. А складна особова назва *Стрижиборода*, на слушну думку М. Худаши, виразно вказує на заняття голінням [12, с. 155].

Ще одним способом поповнення антропонімікону запорозького козацтва було фонетичне та графіко-орфографічне варіювання. Варіативність особових іменувань у РВЗН викликана співіснуванням у мові пам'ятки елементів живої та книжної української мови, відображенням особливостей місцевих говірок, іншомовними впливами та наявністю помилкових записів. Зокрема, на сторінках реєстру поряд із випадками збереження етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах паралельно фіксуємо перехід цих голосних в **і**: *Воитъ* *Въйтѣнко*, *Воскобойник* – *Воскобѣйникъ*, *Ковалѣв* – *Ковалѣвъ*, *Колѣсникъ* – *Колѣсникъ*, *Попъ* – *Пѣпъ* тощо. У РВЗН засвідчений також перехід ненаголошеного **а** в **о**: *Жалдакъ* – *Жолдак*. Зрідка трапляється тут і така давня особливість українського вокалізму, як стягнення **у**: *Кужомяка*, *Кумѣпанѣецъ* тощо. Проте одночасно в зазначених словах засвідчуємо вживання звука **о**: *Кожемяка*, *Компанѣецъ* тощо. Цікавими є також відображені в реєстрі різні асимілятивні й дисимілятивні явища. Йдеться про дистанційну асиміляцію (*Желѣзнякъ* – *Залѣзнякъ*), зміну **чн** на **шн** (*Мѣрочник* – *Мирошникъ*, *Пастѣчникъ* – *Пастѣшникъ*) і дисиміляцію однакових сонорних у двох суміжних складах (*Рымаръ* – *Лимар*). Спостерігаємо в пам'ятці й плутання давнього **л** з **у** нескладовим (пор.: *Толмач* і *Товмачъ*). Для РВЗН характерною є така українська живомовна риса, як наявність приставних приголосних: *Въвчар*, *Въвчарикъ*. Проте в тексті трапляються й паралельні форми: *Овчар*, *Овчарикъ*. Лексикон реєстру поширюється також за рахунок іншомовних впливів. Пор.: *Король* і *Круль* (з пол. *król*), *Трубачъ* і *Трембачъ*, *Тренѣбачъ* (з пол. *trębacz*).

Висновки і перспективи дослідження. Отже, у процесі творення прізвищевих назв запорозького козацтва апелювали на означення особи за професією чи родом діяльності мали порівняно високий ступінь антропонімізації. Генетично пов'язані з ними особові іменування РВЗН дають цікавий матеріал не лише для вивчення історії української мови, а й для відтворення соціально-економічного та етнографічно-побутового життя тогочасного суспільства. Зокрема, вони відображають поширення й розвиток різноманітних ремесел і промислів як у загальноукраїнському масштабі, так і на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. український поет Климентій Зіновій у своїх віршах зібрав відомості про приблизно 100 професій. О. С. Компан вдалося відшукати назви близько 300 професій, що існували в ремеслі та промислах у цей же період [8, с. 174–181]. У РВЗН зберігаються прізвищеві назви на означення понад 100 міських професій і занять, причому 25 з них доповнюють перелік, поданий у монографії О. С. Компан. Крім цього, антропонімна база пам'ятки містить понад 30 «прозваній», джерелом виникнення яких були близько 20 різноманітних занять у сфері сільського господарства, мисливства, рибальства та служби охорони лісу. Багатство лексичного матеріалу реєстру засвідчують також 106 іменувань, утворених за соціальною належністю, у зв'язку з військовою службою, від назв адміністративних і церковних посад. Перспективу подальших пошуків становитиме з'ясування співвідношення антропонічного та апелювативного потенціалів іменувань названої лексико-семантичної групи впродовж XVIII ст.

Список використаної літератури

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Т. 4. Київ : [Б. в.], 2006. 888 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. Київ : [Б. в.], 2008. 528 с.
3. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1966. 423 с.
4. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. Берлін : ДВУ, 1925. 16, 2178 с.
5. Добровольська О. Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького, за «Реєстрами» 1649 р. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02. Ужгород, 1995. 25 с.
6. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький район): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 2003. 18 с.
7. Історичний словник українського языка / за ред. Є. К. Тимченка. Т. 1. Харків; Київ : ВУАН, 1930. XXIV, 528 с.
8. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
9. Осташ Р. І. Назви професій, зафіксованих в антропонімії Східного Поділля XVI – першої половини XVII ст. *Проблеми економічної географії Поділля: тези доповідей наукової конференції*. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 160–162.
10. Словник української мови. В 11-ти т. Т. 8. Київ : Наукова думка, 1977. 928 с.
11. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 236 с.
12. Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композиції і словосполучення) середини XVII ст. (На матеріалі реєстрів запорозького війська Богдана Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 р.) Т. 6. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ : Наукова думка, 1964. С. 146–157.

References

1. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775 [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775]. (2006). 4. Kyiv, 888 (in Ukr.).
2. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Korpus dokumentiv. 1734–1775 [The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775]. (2008). 5. Reiestr Viiska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku [Register of the Zaporozhian Army Lower 1756]. Kyiv, 528 (in Ukr.).
3. Biletsky-Nosenko, P. P. (1966). Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka, 423 (in Ukr.).
4. Grinchenko, B. D. (1925). Slovar' ukrainskogo jazyka [Dictionary of the Ukrainian language]. Berlin : DVU, 16, 2178 (in. Ukr.).
5. Dobrovolska, O. Ya. (1995). Leksychna baza prizvyshch Viiska Zaporozkoho, za «Reiestramy» 1649 r. [Lexical base of the surnames of the Zaporozhian Army, by «Registers» 1649]. Uzhhorod, 25 (in Ukr.).
6. Ilchenko, I. I. (2003). Antroponimiia Nyzhnoi Naddniprianshchyny v yii istorychnomu rozvytku (Nadvelykoluzkyi raion) [Anthroponymy of the Lower Dnieper in its historical development (Nadvelykoluzky district)]. Dnipropetrovsk, 18 (in Ukr.).

7. Tymchenko, Ye. K. (1930). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka* [Historical dictionary of the Ukrainian language]. 1. Kharkiv; Kyiv : Ed. by VUAN, XXIV, 528 (in Ukr.).
8. Kompan, O. S. (1963). *Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* [Ukrainian towns at the second half of the XVII cen.]. Kyiv : Naukova dumka, 388 (in Ukr.).
9. Ostash, R. I. (1985). *Nazvy profesii, zafiksovanykh v antroponimii Skhidnoho Podillia XVI – pershoi polovyny XVII st.* [Professional names, which are fix in East Podillia anthroponymy in XVI – first half XVII cen.]. *Problems of economic geography Podillia: abstracts of reports of the scientific conference* (pp. 160–162). Kamianets-Podilsky (in Ukr.).
10. *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. (1977). 8. Kyiv : Naukova dumka, 928 (in Ukr.).
11. Khudash, M. L. (1977). *Z istorii ukrainskoi antroponimii* [From the history of Ukrainian anthroponymy]. Kyiv : Naukova dumka, 236 (in Ukr.).
12. Khudash, M. L. (1964). *Ukrainski kozatski osobovi nazvy (kompozyty i slovospoluchennia) seredy XVII st. (Na materiali reiestriv zaporizkoho viiska Bohdana Khmelnytskoho, skladyenykh pislia Zborivskoho dohovoru 1649 r.)* [The Ukrainian Cossacks personal names (composits and word-combinations) of the middle of the XVII cen. (On the material of the registers of Bohdan Khmelnytsky, which were drew after Zboriv treaty)]. *The researches and materials from the Ukrainian language*. Kyiv : Naukova dumka, 146–157 (in Ukr.).

I. YA. DZYRA. THE PERSONS NAMES BY PROFESSION OR OCCUPATION AS A SOURCE OF THE FORMATION OF THE FAMILY NAMES OF ZAPOROZHIAN COSSACKS (ON THE MATERIAL OF THE 1756 REGISTER OF THE ZAPOROZHIAN HOST)

Summary. Introduction. *The family names, which made from profession or occupation of a person, give interesting material not only for the study of the history of the Ukrainian language, but also for the reproduction of social-economic and ethnographic-domestic life both the Ukrainian lands and Zaporizhya particularly in the middle of XVIII cen.*

The purpose of the article consists in the research of the family names, which made from profession or occupation of the person, which presented in the official source of the middle of XVIII cen. The author set the tasks to elucidate the etymology of the derivative stems of the Zaporozhian nicknames, mark out their subject sub-groups, define the most productive sememas and the most widespread anthropolexemas.

Results. *In the register we exposed 343 family names, which contain man's characteristic by profession or line occupation. The bearers of such nicknames are 1817 persons, that make up 12, 11% the general quantity of the register. The absolute majority of family names of this lexic-semantic group enters to composition of binominal anthroponymical names proper (1791 bearer, 98,57% general quantity). The treatment of the historical context evidences, that the considerable part of the similar family names still had the appellative meaning.*

The family names of the investigated lexical-semantic group are subdivide into 18 sub-group. To the greatest by volume belong the sub-groups, which unite family names, which form in the connection with military service (35 anthropolexemas); agriculture, forestry, hunting and fishing (28 anthropolexemas); which reflects a division of labor in woodworking industry (28 anthropolexemas); commerce and different mediatory operations (27 anthropolexemas). The most active sememas: «коваль» (8 units), «нін» (8 units), «крavecь» (6 units). The most spread were names Швець (234), Крavecь (178), Коваль (127) and Чумак (67). The using of the word-formative and lexical parallels, phonetic and script-orthographic variety were by the basic ways of the replenishment of the lexical-semantic group.

Originality. *In the article the peculiarities of the family names, which made from profession or occupation of the person in the 1756 Register of the Zaporozhian Host, is presented for the first time. In the process of the formation of the family names of Zaporozhian Cossacks the appellatives for designation person's line occupation enjoyed by comparatively high degree of the anthroponymization.*

Conclusions. *About importance of the register as a source of the social-economic history Ukraine and Zaporozhian Sich in particular indicates that fact, that in it keeps the family names for designation about 120 professions and lines occupations, and 106 names, which made from social affiliation, in the connection with military and administrative service and from names of the church posts.*

Key words: *anthroponym, appellative, family name, register, semema.*

Надійшла до редакції 11.11.18

Прийнято до друку 12.12.18

ВІДІМЕННІ ДІЄСЛОВА ІЗ СУФІКСОМ -И- У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XIV–XVII СТ.

*Г. В. Кочерга, кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)
e-mail: kocherga_galina@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1000-3427*

У статті проаналізовано лінгвоментальний механізм суфіксальної дієслівної деривації, встановлено межі семантично похідних одиниць у номінативно-дериваційних процесах національно-мовної картини світу. У традиційній лінгвістиці використовують такі формальні та змістові методи, як дистрибутивний, трансформаційний, валентнісний, зіставний, компонентний аналіз тощо. Ця методика дає змогу змодельовати ієрархічну структуру значень слова на семному рівні та на рівні зв'язків лексико-семантичних варіантів. Суфіксальний словотвір відіменних дієслів варто розглядати не лише в межах семантики, а й в ономасіологічному аспекті мови та її зв'язків зі структурою свідомості: мисленням, психічними функціями, інтеріоризацією дійсності та відчуттям світу, а також у механізмі відображення референтів у ментальності та позначення їх у мовній системі. Номінативні процеси визначають механізм взаємодії дійсності, мислення та мови, притаманний певному етносу.

Ключові слова: відіменні дієслова, мотивація, словотвірний тип, суфіксальний словотвір, дериватологія, мовний знак.

Актуальність. Дослідження історичного суфіксального словотвору в сучасній лінгвістиці актуальне й перспективне, оскільки сприяє поглибленню знань про національно-мовну картину світу в діахронному і синхронному аспектах: «Мовознавство, незалежно від того, називатиметься воно історичним, чи ні, – неминуче має бути історичним. Будь-яке пояснення, що ми можемо дати його для визначення даного явища в мові, неодмінно зводиться до того, що раніше було інакше; наука встановлює цілий ряд етапів, що їх пройшло дане явище до нинішнього часу. Якщо є наука про мову, то вже цим сказано, що є історія мови, що ця наука історична» [1, с. 3]. Інтенсивне вивчення історичного словотвору слов'янських мов потребує застосування новітніх підходів до аналізу дериватологічних явищ в аналітичному й синтетичному аспектах (див. праці О. Потебні, В. Виноградова, І. Лекова, І. Ковалика, Л. Гумецької, С. Бевзенка, В. Німчука, Т. Возного, В. Русанівського, Л. Юрчук, К. Городенської, Н. Клименко, Л. Бісовецької, У. Штанденко, І. Вихованця, В. Грещука, О. Земської, В. Никонова та ін.).

Безумовно, історія граматичної будови мови не ізольована від життя народу, від його історії, хоча зв'язок історії граматичної будови мови з історією народу надзвичайно складний, опосередкований. Йдеться про характер і напрям тих змін, яких зазнала кожна зі східнослов'янських мов, про своєрідність тих діалектів, що з певних конкретно-історичних причин лягли в основу кожної зі сформованих мов східнослов'янських народностей, а потім і національних східнослов'янських мов, до фундаментальності того синтезу найцінніших елементів основних говорів, який реалізувала кожна зі східнослов'янських мов у процесі свого становлення й розвитку. Зазначимо, що староукраїнська (руська) мова та мовно-етнічна свідомість упродовж XIV–XVII ст. пройшла найскладніші суспільно-політичні випробування. У кількох статтях репрезентовано комплексне дослідження відіменного суфіксального словотвору дієслів, як складної різнорівневої категорії, на матеріалі староукраїнських писемних пам'яток XIV – XVII ст., сформульовано основні словотворчі критерії поділу відіменних дериватів на типи, схарактеризовано лексико-семантичні підгрупи староукраїнського дієслова,

розглянуто вплив семантики на дериваційні процеси в експліцитному та імпліцитному вираженні, що актуалізує потребу фундаментального вивчення мотиваційного значення дієслівної номінативи. Пропоноване дослідження присвячене комплексному аналізу словотвірних відношень відіменних дієслів із суфіксом -и- на матеріалі староукраїнських писемних пам'яток XIV–XVII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зв'язок між мовою і народом не зовнішній, він має глибоку основу в історії, у процесах мислення, у свідомості носіїв мови. Наголошуючи на тісному зв'язку народу (народності) з мовою, О. О. Потебня підкреслював, що на питання «Що таке народ?» «слов'янська мова відповідає нам зіставленням синонімів народ – мова, і ця відповідь і до цього часу правильна... свідомість народної єдності, у значенні спілкування, установлюваного єдністю мови, становить явище глибоко стародавнє, притому таке, час походження якого не може бути визначений з точністю» [2, с. 195]. «Техніка думки», зумовлена мовою, за Потебнею, «значно важливіша для довершеності і якості твору, ніж засоби, знаряддя...». Дослідник розумів зв'язок між мовою й мисленням і надавав важливого значення єдності форми й змісту, бо «граматична форма є елементом значення слова і є однорідною з його речовим значенням. Речове і формальне значення певного слова становлять один акт думки» [3, с. 29]. На його переконання, речення не можливе без *verbum finitum* (давнє дієслово мало дві форми: дієслівну (*verbum finitum*) та іменну (*verbum infinitum*), тобто особову й неособову), що ніби вже само собою *verbum finitum* становить речення. О. О. Потебня розглядає речення як психологічне судження, як вираз психічного акту поєднання уяв, при якому одне уявлення приєднується до іншого, головного, утворюючи таким чином складне уявлення. Уявлення, або так звана внутрішня форма слова, – це вихідний пункт смислової структури слова; «спочатку, під час свого виникнення, кожне слово без винятку складається з трьох елементів: по-перше, членоподільного звуку, що без нього не може бути слова; по-друге, уявлення, і, по-третє, значення слова. Звук і значення назавжди лишаються неодмінними частинами слова. Без одного з цих елементів немає слова. Неусвідомлений звук не є словом, і навпаки, значення, не супроводжуване роздільним звуком, не є слово; але третій елемент слова, те, що ми зовемо уявленням, з часом зникає. А це відбувається у зв'язку із розширенням значення слова» [1, с. 89; 4, с. 16–20].

Мовний знак відбиває єдність двох сутностей – матеріальної (звукової) та ідеальної – і має здатність передавати продукти свідомості [5, с. 10]. Згадані три аспекти: роздільний, зрозумілий звук, уявлення, значення О. О. Потебня вбачає не лише в повнозначних словах та їх формах, але й у суфіксальних частинах похідного слова: «Формальна частина слова будовою своєю схожа зі словами <...>. Граматична форма також має або передбачає три елементи: звук, уявлення, значення. Так, наприклад, суфікси: рос. -ёнок, укр. -енко, що утворюють “батьківські і родинні” назви, припускають дійсно наявні однозвучні з ними або близькі до них суфікси зі значенням здрібнілості. Патронімічність у них зіставна із здрібнілістю, родинність із патронімічністю, і кожне з цих зіставлень ґрунтоване на ознаці, що стосовно до значення є уявленням. Як би важко не було тут і взагалі відокремити уявлення від попереднього значення, ми, спираючись на випадки, де ці величини виразно відрізняються, можемо бути впевнені, що вони й тут відокремлені. У кожному з наведених суфіксів можна виокремити три складові, що своєю чергою уможливають такий розбір» [4, с. 37].

Склад смислової структури слова та його словотвірних елементів розглянемо, проаналізувавши суфіксальне творення відіменних дієслів староукраїнської (руської) літературної мови XIV–XVII ст. Відношення смислової структури похідного слова до основного (твірного) слова засвідчує, що «в похідному слові міститься не попереднє слово, а лише відношення до нього» [5, с. 10]. Заіндексовані кодами відношення виявляються в тому, що «будь-яке нове слово дає уявлення, <...> значення спільного слова завжди містить одну ознаку, спільну із попереднім значенням. Уявлення є засобом довести до свідомості нове значення, але воно усвідомлюється тільки тоді, коли звернемо

увагу на властивості нашого слова... Воно (уявлення) не існує до виникнення нового слова. Навпаки, спільне значення слова є саме те, що усвідомлюється в слові і за допомогою слова... Якщо спільне значення є у слові, то існування його нітрохи не залежить від появи наступного слова» [4, с. 34–35].

Процес творення нових слів відбувається не хаотично, а за наявними законами, моделями, які узвичаїлися в системі словотвору відповідної мови й окресленого історичного періоду. Безумовно, характерною особливістю похідного слова є те, що воно «містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому самому і разом з тим вказівку на один або й кілька загальних розрядів, що їх називають граматичними категоріями, під які зміст слова підводений нарівні зі змістом багатьох інших... Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в реченні, його постійне відношення до інших слів» [4, с. 35].

Відомий польський теоретик у галузі вчення про словотвір В. Дорошевський зауважує, що такі групи слів, як назви атрибутивні (*nazwy znamię*), релятивні (*odśrodkowości*), назви жіночості (*żeńskości*) не є семантичними категоріями в якомусь стислішому розумінні цього слова. Важливою, на його думку, є необхідність звернути увагу в словотворі на те, яким є відношення структурної логічно-синтаксичної функції формантів до їх реально-значеннєвих функцій, зокрема коли іменниковий формант використовують для перетворення однієї частини мови в іншу [6, с. 270].

Важливу роль у систематизації мовного матеріалу в процесі словотворення відіграло поняття «словотвірний тип» як основний компонент дериваційної системи. У його розробці акумульовані ідеї І. Ковалика, М. Докуліла, О. Земської, В. Лопатіна, І. Улуханова та ін. Імплементация в лінгвістичній науці нових методологічних засад (зокрема й у словотворі), що вже довели свою ефективність, не може заперечувати наявності семантичних груп. Їхнє існування засвідчує не лише суто семантичний аспект, а й наявність своєрідної сукупності окремих якісно і кількісно словотворчих типів. Ці групи слів є не тільки суто семантичними категоріями, бо ж вони є семантико- (чи лексико-) словотворчими поняттями, тобто такими семантичними групами, які виражені за допомогою відповідної системи словотворчих типів, у своїй сукупності кількісно й якісно різних для кожної з цих груп [7, с. 25].

Дискусійно, чи справді первісно кожний формант-суфікс мав одну конкретизовану словотворчу функцію. Дослідники історії польської мови вказують на те, що первісно кожний формант мав собі властиву тільки одну функцію і що багатозначність (багатофункційність) суфіксів є явищем пізнішим. Учені зауважують, що немає спеціальних досліджень процесу розщеплення словотворчого функціонування суфіксів [8, с. 177]. Подані вище аргументи засвідчують, що процес становлення семантики слова йшов від *sui generis* «загального» до «конкретного», водночас функціонування суфіксальних частин слова проходило такий же напрям свого деривативного становлення й стабілізації.

Мета дослідження – проаналізувати закономірності становлення, розвитку суфіксального словотвору відіменних дієслів із суфіксом -и- у староукраїнській літературній мові за структурно-семантичними типами. Ми продовжуємо низку публікацій про становлення дієслівної системи староукраїнської (руської) мови XIV–XVII ст., зокрема підсистеми суфіксальних утворень, похідних від іменних частин мови.

Результати дослідження та їх обговорення. Формування національних східнослов'янських народних мов, компіляційний характер старослов'янської писемності й уживання церковнослов'янської мови, залишки візантійського впливу, політична ситуація в культурно-історичному розвитку етносів, поширення шкільної освіти в Україні та Білорусі, з'ява низки граматичних праць на кшталт грецьких та латинських граматик, класифікація мовного матеріалу, що ґрунтується на європейській граматичній теорії XVI – поч. XVII ст., особливості доби – все це формувало граматичну систему, зокрема й словотворчі процеси східнослов'янських пам'яток XIV–XVII ст.

Одним із найефективніших способів поповнення лексичного мовного фонду досліджуваного періоду XIV–XVII ст. є суфіксальне словотворення. Словотворення визначають як систему чи підсистему загальної мовної системи, що складається із сукупності словотвірних класів, словотвірних типів, словотвірних моделей [9, с. 29–38; 10, с. 20; 11, с. 85–91]. Для повноти розуміння словотвірних закономірностей, для їхнього порівняльного вивчення, метод синхронної інтерпретації повинен бути доповнений діяхронним вивченням дериваційних процесів. Розробка комплексного синхронно-діяхронного методу є актуальною проблемою в порівняльному вивченні словотвору. Сутність комплексного синхронно-діяхронного методу полягає в конфронтації почергових синхронних зрізів та у виявленні загальних закономірностей історичного розвитку мови [12].

На думку Л. Полюги, досліджуючи семантику словесного знака на основі логічних термінів денотата та сигніфіката, необхідно пам'ятати, що як «позначувані знаком матеріальні об'єкти (денотати), так і відповідні ідеальні утворення, з якими він співвідносний (сигніфікати), перебувають повністю за його межами. Знакове відношення між матеріальною субстанцією знака (зокрема і слова) і позначуваними ним сутностями – денотатами і сигніфікатами – найзручніше називати значенням знака (слова), не сплутуючи семантику цього терміна з семантикою терміна “сигніфікат”, як це нерідко трапляється» [13, с. 10]. Семантичний аспект словотвору, як підкреслювала О. С. Кубрякова, – «важлива частина принципів організації всієї системи словотворення і опису його функцій» [14, с. 3].

У статті М. Докуліла «До концепції порівняльної характеристики слов'янських мов в царині словотворення», що має концептуальне значення для розвитку порівняльних досліджень, зазначено: «Облік при характеристиці словотворчої системи основних (ієрархічно впорядкованих) понять, таких, як спосіб словотворення, словотвірний клас і словотвірний зразок, або ж – ономасіологічна категорія, словотворча категорія і словотвірний тип – ми вважаємо основним і невід'ємним компонентом характеристики словотвірної системи будь-якої мови і, отже, також найважливішою основою порівняльної характеристики споріднених мов» [15, с. 97].

За дослідженнями Г. Хірта, усі первинні дієслова мали відіменникове походження [16, с. 13]. Починаючи з XVI ст., коли жанрова різноманітність староукраїнських писемних пам'яток зростає і тим самим розширюється функціонування староукраїнської літературної мови, «зростає її словниковий склад, збільшується кількість дієслівних коренів» [17, с. 90]. Найпродуктивнішим словотворчим формантом, за допомогою якого утворювалися відіменні дієслова в староукраїнській (руській) мові XIV–XVII ст., був суфікс -и-, що є відповідником давніх праслов'янських основ на *-i-. Як зазначає Ф. Славський, у праслов'янській мові для творення нових дієслів суфікс *-i- міг поєднуватися з різними основами іменників, прикметників, прислівників. Праслов'янський формант *-i- широко використовують в усіх сучасних слов'янських мовах. Суфікс -и- представлений великою кількістю семантичних підтипів та семантично ізольованих дієслівних формантів. Дієслова із суфіксом -и- мотивовані іменниками різної семантики:

1) *трансг्रेसива як результату каузації перетворення*: ЧИРСТВИТИ, *гл.* (пл. *czerstwić*). Оживлять, освежать, подкрепляют. Всю заразъ Церковь одинъ Духъ Святый чирствить и объясняетъ. Пал. 488 [19, кн. 2, с. 482]; ПОТУРЧИТИСЯ, *гл.* Отуречиться. Ся Луцкій владыка потурчилъ. АП. 1246 [19, кн. 2, с. 196]; СПЛОДИТИ, *гл.* Родить, произвести на свет. Авраам сплодил Ісака. Вол. ев. 9. Медеуса. .. зъ Яссономъ сплodiла [М едея]. Рук. хр. 75. Цорку сплodiль зъ жоною своею. Гал. II, 77 [19, кн. 2, с. 344]; ОБНАЖИТИ, *гл.* Обнажить; отрешить. Оного Ангѣла осудили, и зложили и отъ іерейства и отъ ѡрону обнажили. Пал. 639 [19, кн. 2, с. 14]; ПОСТАРИТИСЯ, *гл.* Состариться. Обоє ся были пост арѣ въ днѣхъ своихъ. Пер.ев. 25

[19, кн. 2, с. 186]; ПОКОЗАЧИТИСЯ, *гл.* Сделаться казаками. Інніе сами боячися пановъ своихъ и жолнѣрства, же будучи мужиками покозачшись, за Хмельницькимъ на Украину уступовали. Гр. 102 [19, кн. 2, с. 153] та *дистрибутива як компонента розподілу*: ПОРОЗНО, *нр.* Отдельно, порознь. ПОРОЗНИТИСЯ, *гл.* (*пл.* poróżnić się). Поссориться. На которой въспѣ индійчикове завелися и порознились зъ собою. Гал. II, 140 [19, кн. 2, с. 176]; СТРАВИТИ, *гл.* (*пл.* strawić). Издержать, истратить. 15 тисячій аспрь, который ся презъ волоку собору, кволи нему учиненую, стравили. Пал. 1062 [19, кн. 2, с. 369]; ОТИРАНИТИ, *гл.* Сделать тиранским. Римскій епископъ... имя отираниль посполитое. АП. 1676 [19, кн. 2, с. 63]; ОМЕРЗИТИ, *гл.* (*пл.* omierzić). Сделать мерзким, внушить к чему отвращение. Чимъ же кто можетъ себѣ омерзити пянство? Рад. 68 [19, кн. 2, с. 42];

2) *локатива – просторового компонента*: ОСОЧНИКЪ, *с.м.* Загонщик, облавщик. ОСОЧИТИ, *гл.* (*пл.* osoczyć). Обойти (зверя), окружить. А што ся дотычетъ звѣру въ его имѣньи, то люди его мають осочити и дати вѣдомо въ замокъ старостѣ нашому. АЮЗР. I, 66(1524) [19, кн. 2, с. 55]; ОСКОЧИТИ, *гл.* Окружить. Его знову прудко оскочили около. Рук.хр. 99 [19, кн. 2, с. 54]; ОСТРОГЪ, *с.м.* Палисад. ОСТРОЖИТИ, *гл.* Обносить палисадом. Сторона двора от ставу... острогом острожена. Пам. III, 72 (1566) [19, кн. 2, с. 58]; ОТАБОРИТИСЯ, *гл.* Расположиться станом; окружить себя. [Искра] подъ Пѣсками отаборился. Вел. I, 363 [19, кн. 2, с. 59]; ОСАДНИКЪ, *с.м.* Поселенец, усадебник. ОСАЖАТИСЯ, *гл.* (*пл.* osadzać się). Водворяться, селиться. Ся въ ней [Церкви] гайдуками своего бунтованья осажаль. АП. 1314 [19, кн. 2, с. 51]; ОЖИТИСЯ, *гл.* Поселиться, основаться. Хмелн.... въ Чигринскомъ повѣтѣ ожившись, женился, понявши себѣ панну Анну Сомковну. Вел. I, 13 [19, кн. 2, с. 35]; ОБТЫНИТИ, *гл.* Окружить (плетнем). Въ гумне клуня тыномъ обтынена. Кн. Луцк. 1571, л. 213 [19, кн. 2, с. 21];

3) *медіатива як допоміжного матеріалу або непрямого засобу дії*: ОГНОИТИ, *гл.* Покрыть навозом; осквернить. Огноити дворъ. АЮЗР. I, 79 (1531) [19, кн. 2, с. 28]; УБОЛОТИТИ, *гл.* Запачкать грязью, загрязнить. Я (правѣ) умыю нозѣ того убогого уболоченые. Рад. 84 [19, кн. 2, с. 411]; ПОТИТИСЯ, *гл.* Потеть; стараться, силиться. Прожно о томъ Бароніушь потится не маючи бовѣмъ доводу певного, зъ коньектуръ нѣкоторыхъ выткати усиуетъ, якобы Осій легатомъ былъ Сипьвестровымъ. Пал. 539 [19, кн. 2, с. 191]; ПОСМОЛИТИ, *гл.* Обсмолить. Смолою корабль посмолилъ. Рук.хр. 7 [19, кн. 2, с. 183]; ОСМОРОДИТИСЯ, *гл.* Провоняться. Которыми [смолою, дегтемъ] бысь могли и помазати и осмородити. Пал. 657 [19, кн. 2, с. 54]; ОСОЛИТИ, *гл.* Посолить. Если бы соль смакъ оутратила, то чим бы осолено было. Пер. ев. 38. [19, кн. 2, с. 55]; ОЗЕЛЕНИТИ, *гл.* Озеленить. Озелениль сухіе цвѣты. Гал. II, 16 [19, кн. 2, с. 36];

4) *інструментива – знаряддя та засобу дії*: УЗБРОИТИ, *гл.* (*пл.* uzbrajać, – broić). Вооружать, вооружить. Противко Сараценовъ руки ваши узбродят. Пал. 778 [19, кн. 2, с. 420]; СУРМИТИ, *гл.* Играть на сурне. [Тренбачи] въ сурмы сурмятъ. Клим. 209 [19, кн. 2, с. 379]; ПОРАЛИТИ, *гл.* Бороновать, забороновать. Земли и поля влостивыи их зораные и пораленые кгвалтомъ побрати казалъ. Кн. Луцк. 1562, л. 150 [19, кн. 2, с. 173];

5) *елементивом як суб'єктом-неістотою*: ХМАРИТИСЯ, *гл.* Заволакиваться тучами. Мл. Сл. 96 [19, кн. 2, с. 463]. З'ясовано, що є іменники, від яких утворена невелика кількість дієслів із суфіксом -и-. Зокрема, це слова, що називають частини тіла людини: *партоніма як частини цілого*: ОБЛАПИТИСЯ, *гл.* (*пл.* obłapić się). Обняться. Авраамъ съ сыномъ своимъ облапившись, цѣловалися. Рук.хр. 17 [19, кн. 2, с. 10]; ОПЕРНАТИТИ, *гл.* Оперить. Бер. 24 [19, кн. 2, с. 45].

Дієслова-псевдомотивати, як-от *ПЛУЖИТИ*, *гл.* (пл. *plużyć*). 1. Благоденствовать, процветать. Быль той вѣкъ и южгь переходить, которого царства по смотрѣнїи Божомъ ту на земли плужити. Пал. 862 [19, кн. 2, с. 111] є стилістично маркованими, мотиваційну функцію в них виконують ономасіологічні базиси. Залишається невирішеною проблема неоднозначності мотивації слова; визначення основи утворення похідного слова, оскільки однаково можливі його зв'язки з кількома твірними, адже «специфіка словотворення – у його багатоплановості, у різнобічності його зв'язків, а тому будь-який однобічний розгляд процесів словотворення перестає відображати фактичний стан справ і суттєво обмежує власну проблематику словотвору» [18, с. 346]. У староукраїнській мові XIV–XVII ст. імплементоване явище множинної мотивації має історичне підґрунтя. Нові похідні слова з суфіксом -и- утворюються зазвичай від конкретних твірних слів. Проте з часом похідне може встановлювати відношення з різними словами. У результаті воно втрачає попередню мотивацію й закріплює нові структурно-семантичні зв'язки або ж, навпаки, може втратити нові відношення й зберегти первинні. Також можливе збереження обох мотивацій, що спричинює подвійну співвіднесеність похідних слів. У мовному сегменті XIV–XVII ст. відсубстантивне дієслівне словотворення з праслов'янським суфіксом -и- було одним із основних способів номінаційних процесів. Його характеризувала стійкість словотвірних моделей; вияв багатозначності, що спонукало до взаємодії з іншими формантами та широкоформатність семантичних відтінків у мовній картині світу.

Висновки і перспективи дослідження. Суфіксальний словотвір, зокрема творення слів за допомогою суфікса -и-, було продуктивним і відігравало значну роль у процесі поповнення староукраїнської мови новими номінатами, що успадковано й новою українською літературною мовою. Досліджуючи суфіксальний словотвір відіменних дієслів у староукраїнській літературній мові, ми виокремили ономасіологічну ознаку як складник семантичного критерію похідності частиномовних класів, що називають предмети, дії, стани, інші ознаки довкілля та виражають зв'язки й відношення між предметами і явищами мовної картини світу.

Значення будь-якого слова, на противагу поняттям, особливо чутливі до навколишніх обставин, перебувають у постійному розвитку залежно від контекстуального оточення. Поняття в цьому відношенні більш консервативне, хоча також є продуктом історичного розвитку. Крім того, воно усталене для більшості носіїв мови, а значення може бути суб'єктивним.

Перспективу подальших студій убачаємо передовсім у всебічному дослідженні суфіксальної дериваційної системи українського дієслова в діяхронії.

Список використаної літератури

1. Потебня О. О. З лекцій теорії словесності: Байка, прислів'я, приповідка / за ред. О. Ветухова, Ф. Зелінського. 4-е вид. Харків : ДВУ, 1930. 110 с.
2. Потебня А. А. Мысль и язык. Харків, 1913. 221 с.
3. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Харків, 1888. 197 с.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I–II. Москва, 1958. 250 с.
5. Мельничук О. С. Аспекти методології лінгвістичних досліджень. Мовознавство, 1986. № 1. С. 7–13.
6. Doroszewski W. Struktura a znaczenie wyrazów. Referaty Sesji naukowej Zakładu Językoznawstwa PAN, Варшава, 1958, 327 с.
7. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вип. 2. Львів, 1961, 78 с.
8. Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Варшава, 1935. 205 с.
9. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1979. 406 с.
10. Хохлачева В. Н. К истории отглагольного словообразования существительных в русском литературном языке нового времени. Москва : Наука, 1963. 152 с.
11. Dokulil M. Ke koncepcii porovnavaci charakteristiky slovanských jazyky v oblast «tvoreni slov». *Slovo a slovesnost*, 1963. № 24. 175 с.
12. Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками / За ред. А. Г. Широковой и Вл. Грабье. Изд-во Моск. ун-та, 1983. 312 с.

13. Мельничук О. С. Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в сфері мови. Мовознавство, 1987. № 1. С. 8–15.
14. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. Москва : Наука, 1981. 230 с.
15. Dokulil M. Ke koncepcii porovnávaci charakteristiky slovanských jazyků v oblasti «tvoření slov». Slovo a Slovesnost, 1963. XXIV, č. 2. 175 s.
16. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование / Перевод с франц. Н. Д. Андреева. Изд-во: Иностран. литерат. Москва, 1955. 225 с.
17. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка, 1971. 195 с.
18. Кубрякова Е. С. Словообразование. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М. : Наука, 1972. 405 с.
19. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2-х книгах / упоряд. В. Німчук, Г. Ліса. Київ – Нью-Йорк, 2002. 512 с.

References

1. Potebnia, O. O. (1930) Z lekciy teorii slovesnosti: Baika, pryslivya, prypovidka [From the lectures of the theory of literature]. Kharkiv : DVU, 110 (in Ukr.).
2. Potebnya, A. A. (1913) Mysl i yazyk [A thought and a Language]. Kharkiv, 221 (in Russ.).
3. Potebnya, A. A. (1888) Iz zapisok po russkoy grammatike [From the notes on the Russian Grammar]. Kharkiv, 197 (in Russ.).
4. Potebnya, A. A. (1958) Iz zapisok po russkoy grammatike [From the notes on the Russian Grammar]. 1-2. Moskva, 250 (in Russ.).
5. Melnychuk, O. S. (1986) Aspekty metodologiyi lingvistichnyh doslidzhen [The methodology aspects of the linguistic researches]. *The Linguistics* (1), 7–13 (in Ukr.).
6. Doroszewski, W. (1958) Struktura a znaczenie wyrazów. Referaty Sesji naukowej Zakładu Językoznawstwa PAN [Structure and the meaning of words. Reports of the Scientific Session of the Linguistics Department of the Polish Academy of Sciences], Varshava, 327 (in Pol.).
7. Kovalyk, I. (1961) Vchennya pro slovotvir [A study on the word formation] (2), Lviv, 78 (in Ukr.).
8. Klemensiewicz, Z., Lehr-Splawiński, T., Urbańczyk, S. (1935) Gramatyka historyczna języka polskiego [Historical grammar of the Polish language] / Varshava, 205 (in Pol.).
9. Slovoformy suchasnoyi ukraïnskoyi movy (1979) [A word formation of the modern Ukrainian language] Kyiv : Naukova Dumka, 406 (in Ukr.).
10. Hohlachyeva, V. N. (1963) K istorii otglagolnogo slovoobrazovaniya sushchestvitelnyh v russkom literaturnom yazyke novogo vremeni [To the history of the verbal word formation of the nouns in the Russian literature language of the modern time] Moskva : Nauka, 152 (in Russ.).
11. Dokulil, M. (1963) Ke koncepcii porovnávaci charakteristiky slovanskych jazyki v oblast «tvorení slov» [The concept of comparing the characteristics of Slavic linguistics in the area of «word formation»] Slovo a slovesnost (24), 175 (in Slov.).
12. Shirokovaya, A. G., Grabie, Vl. (1983) Sopostavitelnoe izuchenie grammatiki i leksiki russkogo yazyka s cheshskim yazykom i drugimi slavyanskimi yazykami [Comparative study of grammar and vocabulary of the Russian language with the Czech language and other Slavic languages]. The publishing house of the Moscow University, 312 (in Russ.).
13. Melnychuk, O. S. (1987) Metodologichni problemy analizu spivvidnoshen idealnogo i materialnogo v sferi movy [The methodological problems of the analysis of the relations of ideal and material in the field of language]. *The Linguistics* (1), 8–15 (in Ukr.).
14. Kubryakova, E. S. (1981) Tipy yazykovykh znacheniy: Semantika proizvodnogo slova [Types of language meanings: Semantics of the derived word]. Moskva : Nauka, 230 (in Russ.).
15. Dokulil, M. (1963) Ke koncepcii porovnávaci charakteristiky slovanskych jazyki v oblast «tvorení slov» [The concept of comparing the characteristics of Slavic linguistics in the area of «word formation»] Slovo a slovesnost (24), 175 (in Slov.).
16. Benvenist, E. (1955) Indoeuropeiskoe imennoe slovoobrazovanie [Indo-European nominal word formation] Translated from French by Andreev, N. D. The publishing house Foreign literature. Moscow, 225 (in Russ.).
17. Rusanivskiy, V. M. (1971) Structura ukrainskogo diyeslova [The structure of the Ukrainian verb]. Kyiv : Naukova dumka, 195 (in Ukr.).
18. Kubryakova, E. S. (1972) Slovoobrazovaniye. Obshchee yazykoznaniye. Vnutrennyaya struktura yazyka [Word formation. General linguistics. The internal structure of the language]. Moskva : Nauka, 405 (in Russ.).
19. Tymchenko, Ye. (2002) Materialy do slovnyka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukraïnskoyi movy XV–XVIII st.: u 2-h knyгах [Materials to the dictionary of the written and book Ukrainian language XV–XVIII centuries: in 2 books]. Kyiv – New York, 512 (in Ukr.).

G. V. KOCHERGA. NOMINAL VERBS WITH SUFFIX -II- IN THE OLD UKRAINIAN LANGUAGE XIV-XVII CENTURIES

Summary. Introduction. The article analyzes the linguistic mechanism of the secondary designation of the suffix verbal derivation, and establishes the boundary between semantically derived units in the nominative-derivative processes of the national-language picture of the world. The suffix derivation of the nominal verbs should be considered not only within semantics, but also in the onomasiological aspect of the language and its links with the structure of consciousness: thinking, mental functions, internalization of reality and the sensation of the world, as well as in the mechanism of reflection of referents in mentality and their designation in language system. Nominative processes determine the mechanism of interaction of reality, thinking and language, inherent in a certain ethnic group, which determines the Introduction.

The **purpose** of the article is to analyze the patterns of formation, development of the suffixal word-formation of nominal verbs in the old-Ukrainian literary language of the 14th–17th centuries, according to the structural-semantic types.

The result of the study. The most productive word-forming formant, with the help of which the indispensable verbs were formed in the Old-Ukrainian (Russian) language of the 14th-17th centuries, was a suffix -u-, which corresponds to the ancient Proto-Slavic foundations on *-i-. In the Proto-Slavic language, for the creation of new verbs, the suffix *-i- could be combined with different basics of nouns, adjectives, adverbs. The suffix -u- is represented by a large number of semantic subtypes and semantically isolated verb formants. Verbs with suffix -u- are motivated by nouns of different semantics. The Old Ukrainian verbal system inherited from the Proto-Slavonic era all typological characteristics of the nominal suffix word-formation. However, there was a historical redistribution of word-formation formants by the degree of their productivity. The subtransient verbal word-formation using the suffix -u- was one of the main ways to replenish the linguistic segment.

Originality. The verb suffix -u- in the language of the XIV–XVII centuries. had the most ambiguity, a wide range of semantic shades of tumors and the stability of the models. It was one of the main ways to replenish the verb vocabulary of the period, actively functioned during the period under study and proceeded to the next stage of the language formation.

Conclusions. The most numerous in the period of study were the nominal verbs with the suffix -u-. Based on the word-formation meanings, the following subtypes were formed: transgressive, locative, finite, committat, mediator and insignificant number of verbs of elements and paronyms.

Key words: the nominal verbs, a motivation, a word-building type, a suffix word formation, a derivatology, a language sign.

Надійшла до редакції 13.04.19

Прийнято до друку 25.04.19

ТИПОЛОГІЯ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: АКУСТИЧНИЙ ВИМІР

Ю. В. Юсип-Якимович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької
філології Ужгородського національного університету

(Ужгород, Україна)

e-mail: jusypju@gmail.com

ORCID: [0000-0002-0887-3151](https://orcid.org/0000-0002-0887-3151)

Стаття присвячена типології фонологічних систем сучасних слов'янських мов, зокрема в акустичному вимірі. Дослідження є продовженням студій авторки про фонологічні системи слов'янських мов крізь призму історичних закономірностей: до проблеми генетичної типології; до проблеми синхронної типології. Предмет розгляду – фонологічна акустична типологія, що завжди була на периферії зацікавлень мовознавців.

Методологічною основою дослідження послужили положення Празької структуральної школи. Р. Якобсон установив конкретні лінгвістичні універсалії – шкалу диференційних ознак як елементарних фонологічних одиниць, за допомогою якої можна описати фонему будь-якої з мов. Він вирізняв 12 акустичних ознак слов'янських мов, а ми здійснюємо їх акустичний вимір за такими 14 ознаками: 1) вокальність – невокальність; 2) консонантність – неконсонантність; 3) компактність – некомпактність; 4) дифузність – недифузність; 5) периферійність – непериферійність; 6) переривчастість – непереривчастість; 7) дієзна тональність – проста тональність; 8) напруженість – ненапруженість; 9) назальність – неназальність; 10) маркованість; 11) дзвінкість – глухість; 12) довгота – короткість; 13) палатальність – непалатальність; 14) різкість – нерізкість.

Лінгвістичний простір, охоплюваний слов'янськими мовами, побудовано як одну модель, що складається з підмоделей окремих слов'янських мов.

Результатом дослідження є схеми акустичного виміру фонологічної системи кожної із сучасних слов'янських мов.

Ключові слова: синхронія, мовна типологія, фонологічні універсалії, закономірності, слов'янські фонологічні системи, акустичний вимір, артикуляція звуків.

Актуальність. Стаття є продовженням студій автора про фонологічні системи слов'янських мов крізь призму історичних закономірностей: до проблеми генетичної типології [8] та крізь призму фонологічних універсалій: до проблеми синхронної типології [9].

Практика порівняльно-історичних досліджень, зосереджених на реконструкції прамови, виражена у відновленні по суті елементарних мікросистем прамови, що в подальшому в межах саме цієї дисципліни сформувало уявлення про систему мови, зокрема фонологічну (І. О. Бодуен де Куртене). Із введенням цього поняття стала можливою перша типологічна класифікація слов'янських мов, заснована Бодуеном де Куртене на структурних принципах [2, с. 423].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим, ще в 40-х рр. XX ст., акустичні класифікаційні ознаки вирізняв Р. Якобсон, а розгорнув та досить обґрунтовано описав їх у 1955 році у співпраці з Г. Фантом та М. Халле [11]. Усі наступні описи акустичних ознак звуків та побудови акустичних класифікацій звуків (І. Шаум'ян [7], М. Панов [4], Ю. Карпенко [3]) різною мірою ґрунтувалися на зазначеній праці.

До сьогодні в мовознавстві дискусійною є проблема типології близькоспоріднених мов. Становлення фонологічних систем слов'янських мов простежено крізь призму історичних звукозмін як еволюційний шлях від праіндоевропейської системи до пізньої праслов'янської та до сучасних слов'янських фонологічних систем; з'ясовано історичні закономірності генетичного споріднення слов'янських мов – визначено межу, від якої мовні системи не можна вважати результатом перетворення однієї й тієї ж вихідної

системи, а вже є самостійними, також здійснено фонологічну класифікацію мовних систем слов'янських мов як близькоспоріднених [див.: 8].

Розглядаючи фонологічні системи близькоспоріднених мов, що походять з одного джерела, за допомогою типологічного методу необхідно враховувати, крім діяхронічного, синхронічний підхід. На синхронному зрізі типологічну характеристику фонологічних систем слов'янських мов уже подано крізь призму фонологічних універсалій та закономірностей [див. 9].

Мета статті – на основі проведених досліджень побудувати лінгвальний простір, охоплюваний слов'янськими мовами, як одну модель, що складається з підмоделей окремих слов'янських мов; дослідити акустичну типологію фонологічних систем сучасних слов'янських мов, представивши схеми акустичного виміру слов'янських мов за дихотомічною класифікацією.

Предметом нашого розгляду є акустична фонологічна типологія, що завжди була на периферії зацікавлень мовознавців, та має свої цінності. З одного боку, вона, по-перше, характеризує звуки прямо на основі акустичних (звукових) особливостей; по-друге, дихотомічна, ділить звуки за кожною ознакою на дві групи, утворюючи ряди; по-третє, відображає не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні характеристики звуків; по-четверте, співвідносна з артикуляційною класифікацією; по-п'яте, забезпечує зв'язок між голосними та приголосними; по-шосте, дозволяє долати труднощі в фонетичній теорії, а з іншого, дає можливість долучитися до типологічних досліджень, власне до відносно нового напрямку – лінгвістики універсалій. «Головна особливість універсалізму полягає в тому, що він прагне виявити лінгвістичні універсалії індуктивно і разом із цим хоче мислити категоріями, спільними для всіх мов» [1, с. 378)]. Побудову типології фонологічних систем слов'янських мов можна вважати виправданою якраз із огляду на завдання універсальної типології.

Типологічну фонологію заснувала Празька структуральна школа, а типологію фонологічних систем великої кількості мов опрацював М. С. Трубецькой [5].

Методологічною основою нашого дослідження послужили положення Празької структуральної школи, де типологічна фонологія була провідною дисципліною в структурно-функціональній лінгвістиці. Найбільш вдала фонологічна типологія мов, що передбачає в подальшому опис складніших структурних одиниць мови. Цільова модель мови на перший план висуває не артикуляторний образ звука, а акустичний. Суб'єктивні акустико-рухові образи звуків можна розглянути як об'єктивні чинники і як елементи лінгвістичної системи. Будучи частиною лінгвістичної системи, ці звуки служать для розрізнення значень слів.

Найповніше лінгвістика універсалій представлена в працях Р. Якобсона, А. Мартіне, Є. Куриловича. «Мови світу можна фактично розглядати як багатоманітні варіації однієї теми, яка охоплює весь світ – людської мови», – писав Р. Якобсон [1, с. 379]. Як ми вже зазначали, дослідник у працях різних періодів неодноразово наголошував, що шлях до вивчення мовних універсалій, які в сукупності повинні представити структуру людської мови взагалі, пролягає через типологічне вивчення мов. Лінгвістичні універсалії за своєю природою підсумовують констатації щодо характеристик чи тенденцій, що поділяють усі люди в їхній мовленнєвій діяльності. На переконання Р. Якобсона, універсалії можуть утворювати свого роду систему самі по собі [1, с. 379]. Дослідник установив конкретні лінгвістичні універсалії – це відома шкала диференційних ознак як елементарних фонологічних одиниць, за допомогою якої можна описати фонеми будь-якої з мов. Внутрішні розпізнавальні ознаки, виявлені в мовах світу, Р. Якобсон зводить до дванадцяти бінарних протиставлень. У жодній із мов всі ці ознаки не представлені разом, водночас вони дають можливість стратифікувати фонологічні системи і звести їхню різноманітність до обмеженого набору структурних типів.

Незважаючи на багатосторонні взаємозалежності між різними відмінними ознаками в межах фонемі і всієї фонологічної системи, ці властивості залишаються достатньо незалежними.

Фонологічну систему складають фонологічні опозиції, що слугують також для розрізнення лексичних і граматичних опозицій. Серед фонологічних опозицій вирізняють кореляцію – бінарні опозиції. Спираючись на асиметрію мовного знака і вчення М. Трубецького про кореляції, Р. Якобсон наполягав на універсальній значущості бінарних опозицій.

Фонологічний рівень є особливим об'єктом типології, що має відомі переваги порівняно з іншими рівнями ієрархічної мовної системи. Зокрема, фонологічний рівень містить легкодоступну для огляду кількість різних елементів (від 10 до 80 фонем), комбінації яких можна перерахувати; він дає можливість експериментувати в побудові різних типів класифікацій, у застосуванні різних процедур для аналізу і синтезу, в описі одного об'єкта за матеріалами різних мов тощо.

Як зазначав Ю. Карпенко, акустична характеристика звуків є принципово істотною, важливішою за характеристику артикуляційну [3], адже для мови загалом важить не те, як щось вимовляють, а те, як вимовлене чувають, як його сприймають.

Матеріалом дослідження стали фонологічні системи сучасних слов'янських мов, які досліджуємо описово за допомогою методу бінарних опозицій.

Для опису фонем усіх мов світу, за Р. Якобсоном, достатньо 12 пар бінарних диференційних ознак. Виокремлені ним акустичні ознаки стосуються і звуків слов'янських мов (маємо на увазі основні типи звуків, не враховуючи варіанти); ці ознаки виконують розрізнявальну функцію. У нашому випадку ототожнення розпізнавальних ознак і елементів, сформульовані найчастіше в акустичних термінах, засноване на теоретичному уявленні про їхню акустичну природу, підкріплені загальновизнаними співвідношеннями між акустичною й артикуляторною характеристиками звуків мови, оскільки вважаємо, що артикуляція співвідносна з акустичним явищем так само, як засіб із результатом. Так, відмінність між чотирма артикуляційними класами приголосних – велярними, палатальними, дентальними і лабіальними – відображена на акустичному рівні як два парні протиставлення.

На артикуляційному рівні вирішальна відмінність полягає в тому, чи зосереджено тертя в центральній частині ротової порожнини, як у дентальних і палатальних, або в її периферійній частині, як у лабіальних і велярних. Тотожна з артикуляційного погляду відмінність лежить в основі протиставлення голосних заднього та переднього рядів, які з акустичного погляду розрізняють, як низькі та високі. Більший обсяг резонуючої порожнини перед місцем артикуляції і менший обсяг порожнини позаду нього відрізняє велярні приголосні від лабіальних і палатальні від дентальних та створює компактність велярних і палатальних.

Артикуляційний фактор визначає компактність широких і дифузність вузьких голосних звуків. Вирізнити загальний множник у протиставленнях лабіальних і дентальних приголосних, велярних і палатальних приголосних або передніх і задніх голосних, а також у протиставленнях велярних і губних приголосних, палатальних і зубних приголосних і широких та вузьких голосних було б набагато важче, якщо б ми не спиралися на різке чіткі (як на акустичному рівні, так і на рівні сприйняття) протиставлення низького resp. високого тону і компактності resp. дифузності.

Класифікаційні ознаки, за якими фонемі поділяють на групи, і в межах групи є тотожними. За комбінацією ознак вокальність – невокальність та консонантність – неконсонантність у слов'янських мовах можна виокремити три групи: а) голосні фонемі (вокальні й неконсонантні); б) сонорні приголосні фонемі (вокальні й консонантні); в) шумні (несонорні) приголосні фонемі (невокальні й консонантні). Слов'янський [й (j)] довго вважали невокальним і неконсонантним.

Для зручності опису розрізнявальних ознак фонем слов'янських мов ознаку дифузність – компактність роз'єднано на дві парні ознаки: дифузність – недифузність і компактність – некомпактність та вирізняє одну просодичну ознаку – довготу.

Отже, фонологічних систем сучасних слов'янських мов стосуються такі ознаки:

1) вокальність – невокальність; 2) консонантність – неконсонантність; 3) компактність – некомпактність; 4) дифузність – недифузність; 5) периферійність – непериферійність; 6) переривчастість – непереривчастість; 7) дієзна тональність – проста тональність; 8) напруженість – ненапруженість; 9) назальність – неназальність; 10) маркованість; 11) дзвінкість – глухість; 12) довгота – короткість; 13) палатальність – непалатальність; 14) різкість – нерізкість.

Поняття маркованості абстрагуємо від акустичних та артикуляторних характеристик, що дає можливість поширити цю ознаку на слов'янські дифтонги, окремі приголосні, характерні тільки для тієї чи іншої слов'янської мови, притаманні тільки їй (див. схеми акустичного виміру).

Результати дослідження та їх обговорення.

1. *Вокальність – невокальність.* Існують два основні типи джерел звука – періодичні джерела і джерела шуму. Фонема, що має вокалічну ознаку, – це фонема з одним періодичним джерелом звука («голос»). Вокальними є всі голосні і всі сонорні приголосні. Голосні – це фонема, що має вокалічну ознаку, але їм не властива ознака консонантності. Щодо рівня інтенсивності, то вокальні голосніші, ніж інші звуки мови; інформація щодо тривалості та швидкості виникнення звука дає додаткові критерії для розпізнавання голосних. Голосним притаманна значно більша енергія, ніж приголосним. Голосні функціонують здебільшого як складотворчі, і, навпаки, роль складотворчих найчастіше виконують приголосні. Більшість голосних фонем виконує тільки функції складотворчих.

Власне, Р. Якобсон із колегами зараховували до вокальних лише так звані плавні сонанти [р] та [л]. «Так звані плавні, тобто бічні звуки (типу [l]) і різні переривчасті звуки (типу [r]), мають і вокалічні, і консонантні ознаки: як і голосні, плавні мають тільки гармонійне джерело коливань» [11, с. 197].

М. Панов першим поширив цю ознаку також на [м], [н] та [й] [4]. В обох типах звуків панує тон, ритмічні звукові коливання, хоч у сонантів його помітно доповнює шум. Невокальними є всі приголосні з перевагою шуму.

При вимові голосних на середній лінії ротової порожнини відсутня будь-яка перешкода. Голосні, зазвичай, дзвінкі.

Плавні в слов'янських мовах є складними утвореннями: вони мають більший осьовий вимір по довжині в напрямку повітряного потоку і, крім того, поєднують наявність перепони з відкритим проходженням повітря: або прохід відкритий і закритий поперемінно, або центральний шлях закритий, а відкритий бічний.

2. *Консонантність – неконсонантність.* Ознаку консонантності розглядають як релевантну тільки для неголосних фонем. Ця ознака теж парна. Такими є всі ознаки, вирішені Р. Якобсоном та його колегами, тому їхню фонологічну теорію і називають дихотомічною. Система фонем організована на ґрунті парних опозицій, тобто має дихотомічну основу. Що ж до парної ознаки «консонантність – неконсонантність», то вона розподілена поміж звуками таким чином, що всі приголосні, у тому числі й сонорні, є консонантними, а голосні – неконсонантними. Приголосні – це фонема, що має ознаку консонантності, однак для них не характерна вокалічна ознака. Особливістю артикуляції приголосних є бар'єр, що становить або повну перешкоду для повітря, або створює джерело турбулентного шуму.

3. *Компактність – дифузність.* Розрізнення компактних і дифузних голосних є універсальним. Цей підклас ознак резонансу включає три окремі подвійні ознаки, здатні до взаємодії одна з одною: а) ознака висоти; б) ознака бемольності (лабіалізація); в) ознака дієзності (палаталізація). Так, звук [a] – компактний, а звук [y] – дифузний. Ознаку дифузності вважають релевантною лише для класу «голосних» фонем. За цією ознакою всередині некомпактних голосних протиставлені високі голосні середнім. Акустично компактні звуки краще чути, вони мають більшу звукову силу, ніж звуки дифузні. Артикуляційно цього

досягнуто співвідношенням частин ротового резонатора до його звуження (чи утворення перешкоди) і після такого звуження. Чим більша остання частина резонатора (після перешкоди), тим компактнішим є звук. Серед голосних звук тим компактніший, чим більший отвір ротового резонатора в місці його найбільшого звуження. Отже, серед українських приголосних найкомпактнішим є глотковий [г], далі йдуть задньоязикові, середньоязиковий [й] та піднебінні, тобто всі шиплячі. Найменшою мірою компактність, мабуть, властива звукові [р]. Дифузні – губні та зубні приголосні. Серед голосних найкомпактніший звук [а], найдифузніші – [і], [и] та [у]. Звуки [е], [о] займають проміжне місце, більше тяжіючи до компактності.

Через те, що більш високий загальний рівень енергії, зазвичай, пов'язаний із більшою тривалістю, для сприйняття компактних фонем характерна більша «звукова сила», ніж для відповідних дифузних фонем.

Дифузні голосні за інших рівних умов коротші, ніж компактні, а ненапружені голосні коротші, ніж напружені. Напружені голосні значно довші, ніж відповідні ненапружені.

Досліджуючи сприйняття фонем особами, що володіють високою синестетичною чутливістю, дві фонemi, протиставлені одна одній, як низька і висока (наприклад: /u/ – /y/ або /f/ – /s/), легко ототожнюють, як темну і світлу, тоді як протиставлення бемольних і простих /y/ – /i/ викликає насамперед відчуття глибини, ширини, ваги і грубуватості порівняно з тонкістю, висотою, легкістю і проникливістю. Більш уважне вивчення цих двох вимірів слухового сприйняття в їх відношенні до різних акустичних стимулів і до реакції одних і тих же слухачів на ознаку «компактність» повинно мати велике значення для вирішення і визначення властивостей звука [11, с. 197].

У кожній мові є принаймні одна первинна тонова ознака. Приголосні мають тонову ознаку майже завжди. Звичайно, дифузні приголосні мають ознаку «низький – високий», яка часто виявлена й у компактних приголосних. Іншими словами, система приголосних включає зазвичай лабіальні та дентальні фонemi й досить часто – протиставлені одна одній велярні та палатальні. Це спостерігаємо в кількох мовах: чеській, словацькій, сербській, хорватській.

4. *Низька тональність – висока тональність*. Ці ознаки найбільшою мірою вказують на акустичні параметри звука. Артикуляційно утворення низьких та високих звуків залежить від конфігурації ротового резонатора. Якщо він не поділений на дві частини (а це маємо при вимові губних та задньоязикових глоткових приголосних), то звук за своєю тональністю низький. Якщо ж поділ ротової порожнини відбувається (при вимові передньоязикових та середньоязикового), то звук – високий. Аналогічно голосні заднього ряду (язик відтягнений назад) є низькими, а голосні переднього ряду – високими. Згідно з М. Пановим [4], твердий [л] як двофокусний, схильний до веляризації, є низьким, а м'який [л'] – високим. Зважаючи на основну передньоязикову артикуляцію звуків [л] та [л'], вважаємо їх обидва високими.

5. *Бемольність (лабіальність) – небемольність (нелабіальність)*. Ця ознака, як і наступні, теж належить до тонових. Бемольні (лабіальні) звуки є пониженими. Артикуляційно це досягнуто звуженням губ, або, з протилежного боку, – звуженням глотки. Ця пара розрізень добре представлена лише серед голосних, де лабіалізовані (отже, бемольні) – [у] та [о].

Серед приголосних до бемольних можна зарахувати хіба що губно-губний звук [в (w)] і особливо його різновид [у]. Менш обґрунтованим є включення сюди напівм'якого [в'].

Решта приголосних стають бемольними лише позиційно – тільки перед голосними [у] та [о].

6. *Дієзність (палатальність) – недієзність (непалатальність)*.

Палатальними можуть бути приголосні, сонорні, а також голосні; щодо них палатальність розуміємо як ознаку, що її розрізняє, наприклад, кашубська [u] – [ü], [o] – [ö], [a] – [ä].

Дієзність (палатальність) – акустично це підвищення звука. Особливістю артикуляції є те, що, при вимові фонем з ознакою «дієзна, палатальна» ротова порожнина зменшується унаслідок підняття частини язика до піднебіння. Цей додатковий рух, названий палаталізацією, відбувається одночасно з основною артикуляцією приголосного.

Артикуляційно, отже, це досягнуто зменшенням обсягу ротового резонатора (палаталізацією) і, навпаки, деяким розширенням глотки. Дієзними (*палатальними*) є всі м'які та напівм'які приголосні, а серед голосних – дієзний лише звук [i].

7. *Переривчастість – непереривчастість*. Усі зімкнені приголосні вимовляють раптово, зразу. Усі ж щілинні, зокрема й бокові та носові, мають поступовий приступ, елемент раптовості тут відсутній, що зумовлене неповним зімкненням на шляху повітряного струменя при артикуляції. Різкий приступ відрізняє переривчасті приголосні (зімкнені) від непереривчастих приголосних (фрикативних). Отже, переривчастими є всі зімкнені, а непереривчастими – усі щілинні, а також, зрозуміло, і всі голосні. Для артикуляції зімкнених характерний повний затвор голосового тракту, після чого настає розмикання. Фрикативним властиве неповне змикання, однак звуження значно скорочує участь, що її беруть у творенні звука ті частини голосового тракту, які розташовані позаду місця артикуляції.

Непереривчасті плавні, тобто бічні типу [l], поєднують змикання в центральній частині з відкритим бічним проходом, а в переривчастих плавних типу [r] один або більше ударів кінчика язика чи маленького язичка повністю чи частково перерізають потік повітря.

8. *Різкість – нерізкість*. Для різких звуків притаманна турбулентність, завихрення повітряного струменя, скероване додатковою перешкодою проти напрямку свого основного руху під час артикуляції.

Для артикуляції різких фонем характерний насамперед шум, викликаний турбулентністю повітря в місці артикуляції. Ця сильна турбулентність зумовлена наявністю більш складної перешкоди, що відрізняє різкі від відповідних нерізких приголосних: губно-зубні від губно-губних; свистячі від шиплячих; сибілянти від відповідних несибілянтів (зубних і палатальних); увулярні від власне велярних. Для утворення різких звуків необхідний додатковий бар'єр, який є великою перешкодою для повітряного потоку. Так, крім губ, які становлять єдину перешкоду при утворенні губно-губних, у творенні губно-зубних беруть участь і зуби. Крім перепони, що виникає під час утворення відповідних нерізких приголосних, для вимови сибілянтів необхідні також нижні зуби, а для артикуляції увулярних – язичок. При вимові різких проривних потік повітря після розмикання наштовхується відразу на додатковий бар'єр, унаслідок чого виникає характерне тертя, що відрізняє ці звуки від інших проривних. Це властиве, наприклад, вимові [p]: коливання язика відштовхує повітряний струмінь назад, але стискування легенів (видих) рухає його вперед. Іншим шляхом та ж турбулентність, що породжує специфічний шум, притаманна й африкатам: тут додатковою перешкодою, яка відштовхує частину повітряного струменя назад, є нижні зуби. Решта звуків – нерізкі. Щодо розподілу звуків за цією ознакою вчені не суголосні між собою. Так, С. Шаум'ян вважає різкими всі свистячі шиплячі [7], тоді як М. Панов обмежує їхню кількість тільки африкатами та дрижачим [p] [4], що видається більш обґрунтованим. Ця ознака не поширена на голосні звуки.

Крім власне приголосних, у протиставленні «різкий – нерізкий» можуть брати участь плавні. Наприклад, у чеській мові функціонує різкий варіант звука [r]. Свистячий різновид цього дрижачого транскрибують як [rʒ]: řada [rʒada] (ряд), пор. гада (порада) [11, с. 187].

9. *Дзвінкість – глухість*. Ця ознака є дуже істотною для приголосних і неістотною для голосних. Дзвінкі, або фонемі, які «гудуть» (/d/, /b/, /z/, /v/), протиставлені глухим, або «шиплячим», фонемам; для них характерне накладання гармонійного джерела звука на джерело шуму, що породжує глухі фонемі. Для дзвінких приголосних це означає наявність одночасно двох джерел. Отже, з акустичного погляду дзвінками в слов'янських мовах є всі голосні, сонорні та власне дзвінкі приголосні, а глухими, утворені без участі голосових зв'язок. Дзвінкі фонемі виникають унаслідок супутнього коливання голосових зв'язок, а глухі – за відсутності таких коливань.

Розрізнявальне протиставлення приголосних за дзвінкістю і глухістю поширене в багатьох мовах світу, воно виявлене в усіх слов'янських мовах. Голосні, зазвичай, дзвінкі.

Для акустичної характеристики мають значення й резонансні ознаки. До них належать, по-перше, три типи ознак, породжуваних основним резонатором. Це ознака компактності, три тонові ознаки, ознака напруженості, а, по-друге, ознака назалізації, зумовлена додатковим резонатором.

10. *Назальність – неназальність*. Ознаку назальності вважають релевантною для голосних і неприголосних фонем.

Назальність у системі приголосних притаманна лише звукам /м/ та /н/, у кількох мовах (наприклад, у французькій, польській) існують і носові голосні.

11. *Довгота – короткість*. Ознаку довготи визнають релевантною як для голосних, так і для приголосних фонем.

12. *Напруженість – ненапруженість*. На противагу ненапруженим фонемам для відповідних напружених фонем характерна більша тривалість і більша енергія. Дифузні голосні за інших рівних умов коротші, ніж компактні, а ненапружені голосні коротші, ніж напружені. Напружені фонери значно довші, ніж відповідні ненапружені. Артикуляційно напружені фонери утворені з більшою виразністю і при більшому тиску, ніж відповідні ненапружені. Скорочення м'язів зачіпає язик, стінки голосового тракту і голосову щілину.

Велика напруженість пов'язана з більшою деформацією всього голосового тракту порівняно з нейтральним станом. Це узгоджується з тим, що напружені фонери мають довшу тривалість, ніж відповідні ненапружені. При сприйнятті за інших рівних умов напружені фонери мають більш високу чутність, ніж відповідні ненапружені. «У слов'янських мовах спостережено зворотні відношення – суттєвою ознакою є наявність голосу, тоді як ознака напруженості є супутньою і якоюсь мірою факультативною» [11, с. 215].

Узагальнивши розглянуті парні ознаки, ми отримали акустичні класифікації звуків слов'янських мов. За акустичними принципами класифікації – поряд перебувають звуки найближчі акустично, а не артикуляційно.

Висновки та перспективи дослідження. Результатом дослідження акустичного виміру стали схеми акустичної характеристики фонем сучасних слов'янських мов (схеми акустичного виміру для кожної зі слов'янських мов), побудовані як окремі підмоделі за системою розпізнавальних ознак. Проведене дослідження створює підґрунтя для подальшого вивчення акустичних властивостей звуків, що передбачає їх розподіл за ступенем сонорності (звучності) – розташування звуків за рівнем зменшення сонорності (низхідної звучності): від найбільш звучного в усіх слов'янських мовах [а] до найменш звучного глухого [п].

Список використаної літератури

1. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. Москва : Просвещение, 1964. 495 с.
2. Лекомцева М. И., Сегал Д. М., Судник Т. М., Шур С. М. Опыт построения фонологической типологии близкородственных языков. *Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международной съезд славистов* (София, 1963). Москва, 1963. С. 423–477.
3. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. 143 с.
4. Панов М. В. Современный русский язык. Фонетика. Москва : Высшая школа, 1979. 256 с.
5. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Пер. с нем. А. А. Холодовича; ред. С. Д. Кацнельсона; послесл. А. А. Реформатского. Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. 372 с.
6. Ульманн С. Семантические универсалии *Новое в лингвистике. Вып. 5. Языковые универсалии*. Москва : Прогресс, 1970. С. 250–293.
7. Шаумян С. К. История системы дифференциальных элементов в польском языке. М. : Изд-во АН СССР, 1958. С. 13.
8. Юсип-Якимович Ю. В. Фонологічні системи слов'янських мов крізь призму історичних закономірностей: до проблеми генетичної типології *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, № 35. Т. 1. 2018. С. 107–111.
9. Юсип-Якимович Ю. В. Слов'янські мови крізь призму фонологічних універсалій та закономірностей: до проблеми синхронної типології. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Випуск 2 (40). 2018. С. 47–52.
10. Якобсон Р. Значение лингвистических универсалий для языкознания. Перевод В. В. Шеворошкина. *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II*. 1964. С. 392.

11. Якобсон Р., Фант Г. М., Халле М. Введение в анализ речи *Новое в лингвистике*. М. : ИЛ, 1962. Вып. 2. С. 173–230.

References

1. Zvehyntsev, V. A. (1964). Ystoryia yazykoznanyia XIX – XX vekov v ocherkach y yzvyacheniyach [The history of linguistics of the XIX–XX centuries in the essays and extracts]. Part II. Moscow : Enlightenment. 495 (in Russ.).
2. Lekomtseva, M.Y., Sehal, D. M., Sudnyk, T. M., Shur, S. M. (1963). Opyt postroyeniya fonologicheskoi tipologii blyzkorodstvennykh yazykov. [Experience in building a phonological typology of closely related languages *Slavic linguistics. Reports of the Soviet delegation. V International Congress of Slavists*]. Sofia – Moscow. 423–477 (in Russ.).
3. Karpenko, Yu. O. (1996). Fonetyka i fonologhiia suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. [Phonetics and phonology of modern Ukrainian literary language]. Odessa. 143 (in Ukr.).
4. Panov, M. V. (1979). Sovremennyyi russkiy yazyk. Fonetyka. [Modern Russian language. Phonetics]. Moscow : Higher School. 256 (in Russ.).
5. Trubetskoi, N. S. (1960). Osnovy fonologii [Basics of phonology / Trans. from germ. A. A. Kholodovich; ed. S. D. Katznelson; afterglow A. A. Reformedsky]. Moscow : Publishing house of foreign literature. 372 (in Russ.).
6. Ullmann, S. (1970). Semanticheskiye unyversalyi. [Semantic universals]. *New in linguistics*. Vol. 5. Language universals]. Moscow : Progress. 250–293 (in Russ.).
7. Shaumian, S. K. (1958). Ystoryia systemy dyfferentsyalnykh elementov v polskom yazyke. [The history of the system of differential elements in the Polish language]. Moscow : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 13 (in Russ.).
8. Yussy-Yakymovych, Yu. V. (2018). Fonologichni systemy slov'ianskykh mov kriz pryizmu istorichnykh zakonmironosti: do problemy henetychnoi tipologii [The Phonological Systems of Slavic Languages in the Light of Historical Patterns: the Problem of Genetic Typology] *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*. Series: Philology, No. 35. T. 1. 107–111 (in Ukr.).
9. Yussy-Yakymovych, Yu. V. (2018). Slov'ianski movy kriz pryizmu fonologichnykh universalii ta zakonmironosti: do problemy synkhronnoi tipologii. [Slavic languages in the light of phonological universals and regularity: the problem of synchronic typology] *Scientific Bulletin of Uzhgorod University*. Series: Philology. Issue 2 (40). 47–52 (in Ukr.).
10. Jakobson, R. (1964). Znachenye lynchivysticheskikh unyversalyi dlia yazykoznanyia. Perevod V. V. Shevoroshkina [The value of linguistic universals for linguistics. Translation by V. V. Shevoroshkina] Zvegintsev V. A. *History of linguistics of the XIX-XX centuries in the essays and extracts*. Part II. 392 (in Russ.).
11. Jakobson, R., Fant, H. M., Challe, M. (1962). Vvedeniye v analiz rechey [Introduction to speech analysis]. *New in linguistics*. Moscow : IL. Issue 2. 173–230 (in Russ.).

Y. V. YUSSY-YAKYMOVYCH. TYPOLOGY OF PHONOLOGICAL SYSTEMS OF MODERN SLAVIC LANGUAGES: ACOUSTIC DIMENSION

Summary. Introduction. The article is devoted to the typology of phonological systems of modern Slavic languages, in particular acoustic measurement. The study is a continuation of studies by the author of phonological systems of the Slavic languages through the prism of historical laws: the problem of genetic typology; phonological systems of Slavic languages through the prism of phonological universals: to the problem of synchronous typology.

The subject of consideration is phonological acoustic typology, which has always been on the periphery of linguists' interests. Typological phonology is known to have been founded by the Prague Structural School. The typology of phonological systems of a large number of languages was worked out by M.S. Trubetskoi.

The **methodological** basis of our study was the principles of the Prague Structural School (Theses of the Prague Linguistic Circle). R. Jakobson established specific linguistic universals – a scale of differential characteristics as elementary phonological units, through which one can describe the phonemes of any of the languages. Internal recognition signs, which appear in the languages of the world, are reduced, according to R. Jakobson, to twelve binary oppositions. They make it possible to stratify phonological systems and reduce their diversity to a limited set of types. The acoustic dimension of the 12 acoustic features of the Slavic languages singled by R. Jakobson was made by us on the following grounds: 1) vocal –unvocal; 2) consonant – non-consonant; 3) compactness – non-compactness; 4) diffusion – non-diffusion; 5) peripheralism – non-peripheralism; 6) intermittence – non intermittence; 7) diesis tone – simple tone; 8) tension – non-tension; 9) nasal –non-nasal; 10) marking; 11) callousness – deafness; 12) longitude – shortness; 13) palatalism – non-palatalism; 14) sharpness – non-sharpness.

For the convenience of acoustic dimension, the sign diffusion – compactness is divided into two paired signs; diffusion – non-diffusion and compactness – non-compactness and one prosodic sign such as longitude.

Purpose. *The linguistic space covered by the Slavic languages is constructed as one model consisting of models of individual Slavic languages. The image of the phonological systems of the Slavic languages in the form of a system of recognizable signs allows placing Slavic languages into a single, multi sign space, where the phonological distinctive features serve as parameters.*

Originality. *The identification of recognition features and elements, formulated more often in acoustic terms, is based on a theoretical representation of their acoustic nature, backed up by universally recognized relations between the acoustic and articulatory side of the sounds of language. Since articulation correlates with the acoustic phenomenon in the same way as the means with the result, the classification of articulation data is carried out taking into account the acoustic system.*

Conclusion. *Scientific novelty of research results of the study is the schemes of acoustic measurement of each of the modern Slavic languages.*

Key words: *synchrony, linguistic typology, phonological universals, patterns, Slavic phonological systems, acoustic measurement, articulation of sounds.*

Надійшла до редакції 03.05.19

Прийнято до друку 17.06.19

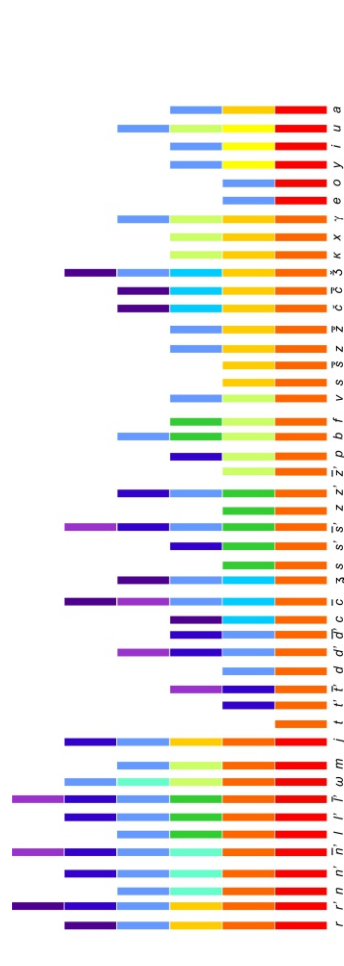

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
 ■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безпериферійність;
 ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – довгота; ■ 11 – палатальність; ■ 12 – різкість

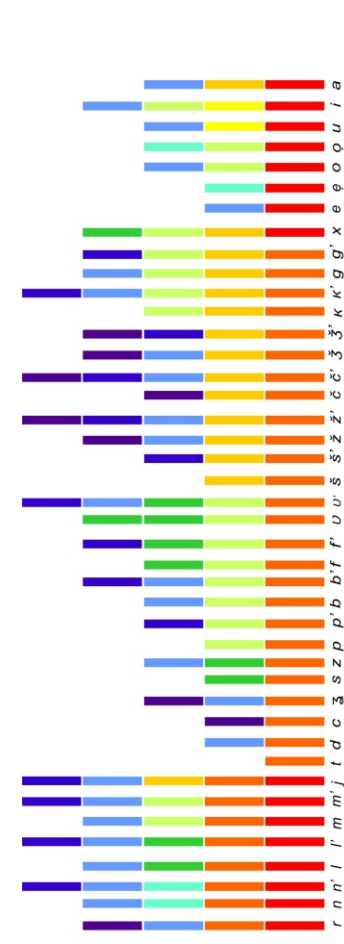

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ
 ■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безпериферійність;
 ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – довгота; ■ 11 – палатальність; ■ 12 – різкість

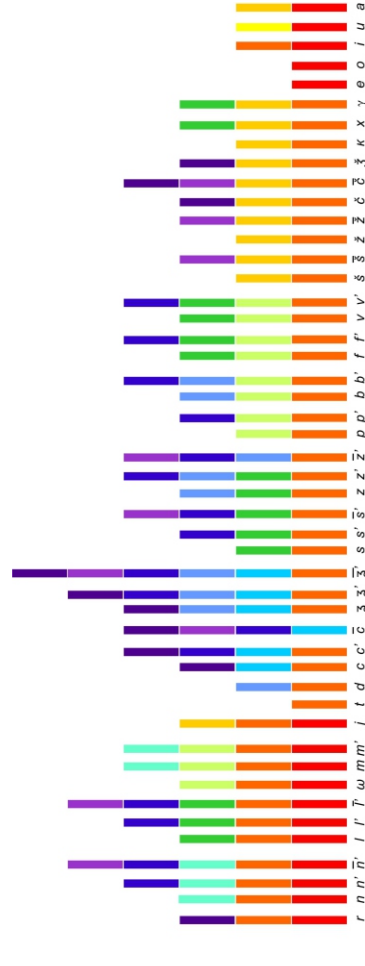

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ
 ■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безпериферійність;
 ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – довгота; ■ 11 – палатальність; ■ 12 – різкість

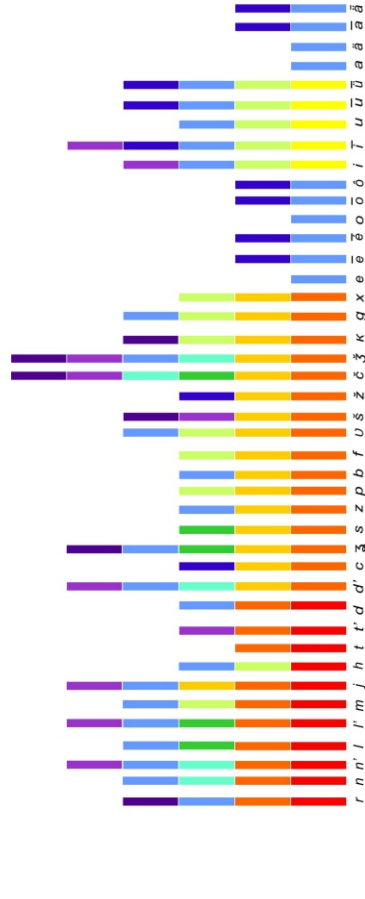

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ СЛОВАЦЬКОЇ МОВИ
 ■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безпериферійність;
 ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – довгота; ■ 11 – палатальність; ■ 12 – різкість

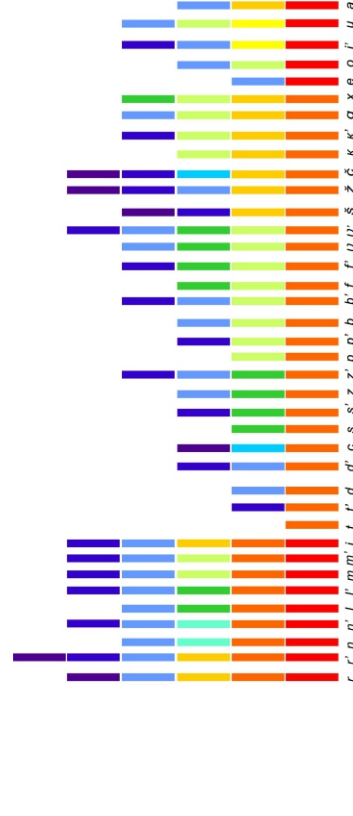

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ
 ■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безпериферійність;
 ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – довгота; ■ 11 – палатальність; ■ 12 – різкість

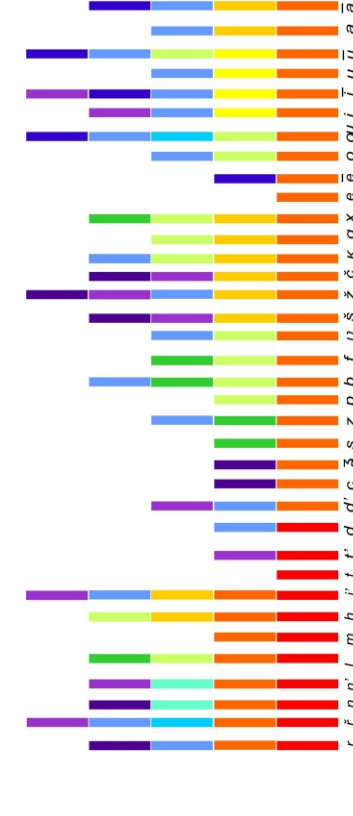

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ ЧЕСЬКОЇ МОВИ
 ■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безпериферійність;
 ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – довгота; ■ 11 – палатальність; ■ 12 – різкість

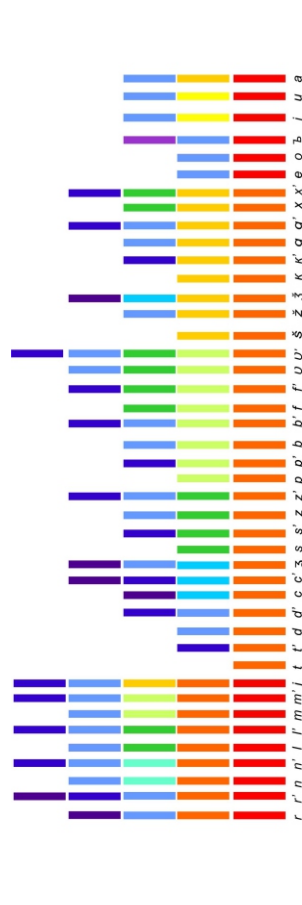

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ БОЛГАРСЬКОЇ МОВИ

■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безперервність; ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – палатальність; ■ 11 – напруженість; ■ 12 – різкість

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ МАКЕДОНСЬКОЇ МОВИ

■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безперервність; ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – палатальність; ■ 11 – напруженість; ■ 12 – різкість

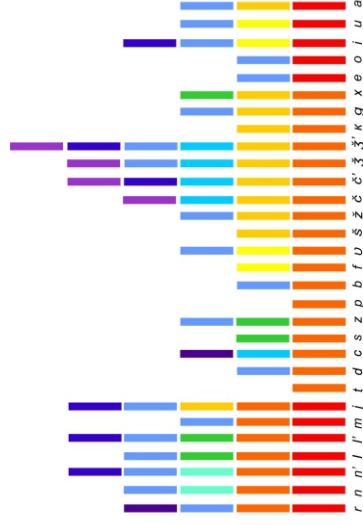

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ СЕРБСЬКОЇ ТА ХОРВАТСЬКОЇ МОВ

■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безперервність; ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – палатальність; ■ 11 – напруженість; ■ 12 – різкість

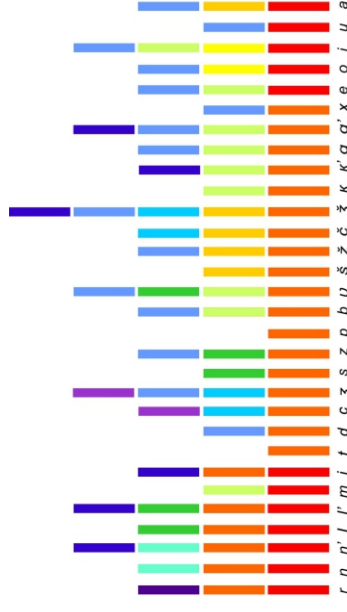

СХЕМА АКУСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОНЕМ МАКЕДОНСЬКОЇ МОВИ

■ 1 – вокальність; ■ 2 – консонантність; ■ 3 – компактність; ■ 4 – дифузність; ■ 5 – периферійність; ■ 6 – безперервність; ■ 7 – назальність; ■ 8 – маркованість; ■ 9 – дзвінкість; ■ 10 – палатальність; ■ 11 – напруженість; ■ 12 – різкість

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

УДК 811.161.2'282

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26-63-73

УКРАЇНСЬКІ РЕДУКТИВНІ ГОВІРКИ ОДЕЩИНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

**А. О. Колесников, доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри
української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету
(Ізмаїл, Україна)**

e-mail: akolesnykov2015@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-8365-7598

У статті наведено зразки аналізу й деякі відмінні мовні та соціолінгвальні риси українських редукативних говірок Одещини різних типів: південнобессарабської говірки новішої формації зі збереженою національною і діалектною генетичною основою західнополіського типу (с. Новоселівка Арцизького району); південнобессарабської говірки новішої формації з редукованою мішаною діалектною і нестійкою національною основою (с. Надеждівка Арцизького району); західностепової говірки найновішої хвилі заселення (с. Нова Дофінівка Лиманського району), відносна стійкість діалектних і збереження національних рис якої зумовлена бойківською генезою. Відзначено, що деякі ознаки цих говірок формують мікроареали: Арцизький район – південнобессарабські говірки новішої формації із домінуванням західнополіського типу, Болградський та Ренійський райони – редукація національних рис українських говірок.

Результатом таких досліджень стануть описи говірок та цілих мікроареалів, класифікація говірок відповідних типів, доповнення переліку ареально релевантних рис, програми-питальники, записи діалектних текстів. Вивчення редукативних говірок української мови та мікроареалів дозволить заповнити інформаційні лакуни щодо просторового розподілу української мови, краще описати і картографувати її ареали, особливо новожитні, удокладнити загальнонаціональну діалектологічну класифікацію, удосконалити дослідницькі процедури діалектологічної науки, краще зрозуміти закономірності розвитку та взаємодії мов і діалектів.

Ключові слова: українська мова, редукативна говірка, новожитня говірка, динаміка, ареал, діалектні риси.

Актуальність дослідження полягає в тому, що дослідницький погляд звернений на ті типи говірок української мови, які раніше залишалися поза увагою діалектологів, або вони ставали об'єктами спостереження принагідно і безсистемно. Йдеться про редукативні говірки української мови Одеської області – мікросистеми, що, побутуючи в різних (зазвичай непростих, багатокомпонентних, неоднорідних) соціолінгвальних умовах, під впливом обставин втрачають свої генетичні діалектні та / чи національні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська діалектна мова одеського регіону була об'єктом дослідження багатьох лінгвістів. Із середини ХХ ст. її вивчають А. А. Москаленко, А. М. Мукан, В. П. Дроздовський, П. Ю. Гриценко, Т. П. Заворотна та ін.; наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. – П. Ю. Гриценко, О. І. Бондар, М. С. Делюсто, А. О. Колесников та ін. Результатами цього стали передусім описові

дослідження мікроареалів [2; 5; 11], окремих говірок [4; 9], а також лексикографічні праці [10; 12]. Словнички діалектної лексики були додані до кількох дисертаційних студій [2; 5; 6]. Лінгвогеографічне відбиття ця територія знайшла в загальнонаціональних атласах і картах, напр., [1; 1, с. V, с. IX] та регіональному атласі [7].

Діалектний простір Одещини неоднорідний: говірки північно-західних районів області (Любашівський, Подільський, Окнянський, Балтський, Кодимський, Савранський, Ананьївський, Захарівський) є старожитніми подільськими; південних і східних – новожитніми степовими. Найстрокатіший характер має південнобессарабський ареал, де українська мова тісно взаємодіє з болгарськими, румунськими, російськими, гагаузькими та іншими говірками.

Мета статті – визначити стан, проблеми і перспективи дослідження українських редукованих говірок Одещини, а також значення їх вивчення для лінгвістики загалом і україністики зокрема.

Матеріалами дослідження стали польові записи, зроблені в межах наукового проекту «Опис і картографування межиріччя Дністра і Дунаю – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов та діалектів» (НДР № 0116U004158) у говірках Півдня Одещини. У межах описового та лінгвогеографічного **методів** були застосовані прийом діалектної текстографії та питальник.

Результати дослідження та їх обговорення. Окрему проблему в діалектології становить опис і картографування редукованих говірок – діалектних систем, які зазнали (зазнають) структурних змін внаслідок чи то звуження сфери функціонування через її заступлення в комунікативних ситуаціях, де раніше їх використовували, іншими говірками, літературною мовою, чужими мовами чи їхніми говірками; чи то відчутного руйнування цілісного мікросоціуму носіїв говірки, найчастіше через дозаселення чи переселення. П. Ю. Гриценко відзначає також, що редуковані говірки часто функціонують у відриві від основного ареалу поширення відповідного діалекту або в оточенні інших мов (діалектів) за відсутності тісної взаємодії з іншими гомогенними говірками [3, с. 567]. Саме такі моделі ареального вияву й мовної взаємодії (відірваність від основного ареалу, існування в іншомовному й іншодіалектному оточенні) властиві для багатьох українських говірок Одещини, особливо новожитніх, а саме, південнобессарабських, у яких редукція діалектних рис материнських говірок стала, фактично, чинником їхнього розвитку, виформувавши мішаний діалектний тип.

Саме серед південнобессарабських говірок виділено цілий мікроареал редукованих українських говірок [7], що охоплює Ренійський, Болградський, незначну частину Арцизького і Тарутинського районів, де ці говірки побутують в умовах домінування болгарської, румунської, російської мов. Вони перебувають під чужомовним впливом, зумовленим як локальною мовною ситуацією в межах населеного пункту, так і ситуацією цілого мікроареалу.

Другою моделлю вияву редукованих українських говірок є мішані українські говірки, що розвиваються під локальним іншомовним впливом. Напр., говірка с. Каланчак (Дермендере) Ізмаїльського р-ну ще в сер. ХХ ст. була описана як типова південнобессарабська [11]. Село було засноване в 1817 р. запорозькими козаками та українськими селянами-втікачами. Сьогодні ж, досліджуючи її динаміку [8], зіткнулися з інформаційною проблемою вже на етапі пошуку респондентів, адже наразі в селі домінують болгари (понад 74 %) та носії російської мови (22 %), а українці становлять лише 2,5 %. До того ж серед цих українців лише частина є носіями тієї вже трансформованої мішаної говірки, яку описувала А. М. Мукан, інша частина – новозаселені українці. Виразною ознакою мовної поведінки українців у такій мовній ситуації є індивідуальна полімовність і перемикування кодів (українська – у сімейному колі, болгарська / російська (рідше) – під час спілкування на роботі, в магазині тощо), або й повний перехід на болгарську / російську мову. Саме останнім передусім зумовлена динаміка мовної ситуації в цьому селі від 60-х років ХХ ст. до сьогодні.

Третій тип редукованих говірок – південнобессарабські говірки новішої формації, що мають неоднаковий ступінь редукції. Ці говірки становлять окремий мікроареал переважно в Арцизькому районі, а також утворюють мозаїчні вкраплення в мішані говірки Білгород-Дністровського та інших районів¹, і відрізняються від решти південнобессарабських говірок часом формування (вони утворені в 40–60-ті рр. XX ст. в селищах бессарабських німців, виселених до Німеччини за радянсько-німецькою угодою в 1940 р.), особливостями переселення мовців та, як наслідок, лінгвальними (соціолінгвальними та діалектними) ознаками новосформованих говірок [8, с. 12–13]. Із-поміж говірок новішої формації є відносно стійкі, що зберігають як мовні, так і діалектні ознаки, що дозволило виокремити говірки з різними діалектними домінантами неоднакової виразності (західнополіською міцною – Новоселівка, слабшою – Мирнопілля, слабкою – Веселий Кут, Вишняки; закарпатською – Прямобалка). Деякі з них (зі слабкою домінантою) вже зараз розвиваються за зразком мішаних говірок. Є серед говірок новішої формації й такі, що ще зберігають мовну українську домінанту, але піддаються діалектній редукції, розвиваючись за мішаним типом (напр., Полоцьк Арцизького району, Малоюрославець Другий Тарутинського району, Софіївка Білгород-Дністровського району), а також ті говірки, у яких відчутної редукції зазнають і літературні, і діалектні риси. Такою говіркою є, напр., мікросистема с. Надєждівка Арцизького району, якій було присвячене магістерське дослідження М. Парпуланської («Українська говірка полімовного с. Надєждівка Арцизького р-ну Одеської обл.»), проведене під нашим керівництвом у 2017–2018 р. у межах державного наукового проекту «Опис і картографування межиріччя Дністра і Дунаю – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов і діалектів».

У Надєждівці живуть представники 11 національностей. Українська мова тут є рідною для 16,7 % мешканців, російська – для 72,5 %, болгарська – для 6,7 %, гагаузька – для 2,5 %, румунська – для 1,4 %. Переселення відбувалося в 40–50-х рр. із сіл Одещини та із Західної України: Хмельницької, Вінницької, Закарпатської областей. Чимало людності приїхало з Росії та Молдови. Переселення було генетично дуже дисперсним, тому домінантної діалектної основи в говірці не спостережено. Вона розвивається за сценарієм полігенної, мішаної. Діалектне оточення говірки також неоднорідне: поблизу Надєждівки розташовані болгарські (Виноградівка, Дмитрівка), українсько-молдовські (Кам'янське), українсько-російські (Спаське) села. Спостереження над мовленням мешканців уможливило виявлення в говірці с. Надєждівки подільської, волинської, степової та ін. діалектних основ. Зафіксовано низку маркерів генетичних складників говірки, що корелюють із походженням діалектоносіїв, у мовленні яких вони трапляються. Напр., маркерами подільського типу тут можна вважати частку *май* (*май н'і/кого вже не/маїє*); апокопу *ка* '*каже*' (*ка / май ру/ка бо/лит' / то тут за/терпло; ка / ¹нал'ц'ами /робл'у, а ру/ка бо/лит'*); фонетичну форму числівника *один* – *і'ден* (*і'ден чоло/в'ік з*

¹Більшість українських говірок новішої формації розташовані в Арцизькомур-ні. Це говірки м. Арциз (Arzis, Peterwunsch), сс. Долинівка (Gnadental), Веселий Кут (Alecksüßwerth, Paris), Вишняки (Neu-Arzis), Мирнопілля (Friedenstal), Надєждівка (Hoffnungsfeld, Hoffnungstal), Новоселівка (Neu-Elft, Fere-ChampenoiseII), Плоцьк (Plotzk), Прямобалка (Dennewitz), Садове (Alt-Elft, Fere-ChampenoiseI), Теплиця (Teplitz). Ці говірки є також у Тарутинському: смт Тарутине (Tarutino), смт Бородіно (Borodino), смт Березине (Beresina), сс. Весела Долина (Klöstitz), Малоюрославець Другий (Alt-Posttal), Малоюрославець Перший (Wittenberg), Лужанка (Katzbach), Плачинда (Josefsdorf), Нове Тарутине (Neu-Tarutino); в Татарбунарському: сс. Маразліївка (Maraslienfeld), Базар'янка (Basyriamka), у Саратському: смт Сарата, сс. Світлодолинське (Lichtental), Розівка (Rosenfeld), Надєжда (Eigenfeld), Благодатне (Gnadenfeld), у Білгород-Дністровському: сс. Софіївка (Sofiental), Семенівка (Seimeny), Долинівка (Neu-Posttal), Романівка (Romanowka), Шабо та в Кілійському р-нах: с. Помазани (Pomasan).

¹В'інниц'кої /облас'т'і / а іден з Івано-Фран'ківс'кої); форму знах. в. одн. ж. р. займенника він (за н'у); твердий фінальний [ц] (три х'лопца); твердий [р] перед голосними (трох'разове, трох в'нук'ів, С'і'рожа, виног'радаром); морфологічну форму займенника цей в род. в. одн. ж. р. (до ц'ейі по'ри) тощо. Волинський тип, ймовірно, маркують такі явища: апокопа мо 'може' (мо во'на нас об'і'жайе); морфологічна форма займенника свій у род. в. одн. ж. р. (до с'вейі); усічення фінального приголосного в слові зараз (¹зара). У діалектоносіїв, родом із Закарпаття, також спостережені окремі збережені генетичні риси: перехід [м] у [ʃ] у звукосполучі -вн- (не по'ун'у). Названі риси втрачають свою чітку генетичну маркованість, указуючи на широку (південно-західну), а може й ширше не південно-східну діалектну основу. До таких (південно-західних) рис зараховуємо трансформацію [хв] у [ф] (ме'не ше не фа'тало) та деякі інші.

Поширені в говірці й інтегрувальні риси ареалу, що маркують контактні південнобессарабські (й інші західностепові та степові) мішані українські говірки. У мовленні вихідців із Західної України ці риси свідчать про динаміку говірки, в інших вони є маркером відповідної генетичної основи. Напр., нівелювання наслідків II палаталізації – чергувань г, к, х // з', ц', с', особливо к//ц' (на ¹бабк'і же'нивс'а, ро'дивс'а в ¹Ламбровк'і, ¹жила в З'ел'оной ¹Балк'е); відсутність чергування в основах дієслівних форм 1 ос. одн. (¹нос'у, ¹мус'у); відсутність чергувань г, к, х // ж, ч, ш при творенні присвійних прикметників (с'вахин, ¹дочк'ін, св'ек'рух'ін); поширеність форм 3 особи одн. дієслів II дієвідміни з флексією -е (дз'воне, ¹робе, при'ходе); втрата диференціації за твердістю / м'якістю у відмінкових закінченнях іменників I і II відміни з індукцією твердого типу (восп'і'татил'ом, секрета'р'ом, виног'радаром, ¹вол'ойу, ду'шойу); специфічні форми без початкового [н] займенника він після прийменника (з ¹його, на ¹його, до ¹його); активізація компонента ¹самий при творенні найвищого ступеня порівняння прикметників (¹сам'і ха'рош'і); префікс од- на місці літературного від- (одве'зи); активність сполуки коло + род. в. з локативним значенням (¹коло мене, ¹коло д'вору, ¹коло ха'з'айства); уживання числівника ¹перший поряд із літературним ¹перший (¹перве ¹місце, ¹перший год); використання сполучника чім, що відповідає літературному ніж (бо ¹жити ¹легше чу'чут' / ч'ім там на бур'а'ку ро'бити / зна'єш йак); унаслідок індукції форми род. в. займенника форма дав. в. їй була замінена формою йі'її (¹дати йі'її); лексикалізовані явища заміни [и] на [і] (в'інза'вод, на ¹з'іму, кра'с'іво), а також [і] на [о] (в од'ной ¹хат'і, зо м'нойу, дойш'ла да'лечко), у яких убачали вплив російської мови; заперечний прислівник н'і'де зафіксовано в інтегральній для ареалу архаїчній фонетичній формі н'і'з'де тощо. Привертають увагу й інші риси говірки: особливі відмінкові форми займенника цей (місц. в. на ц'ом, род. в. ж. р. до ц'ейі по'ри); специфічні словотвірні моделі займенникових прислівників (ту'то, оту'то, отут, ¹туда), форма місц. в. займенника який (на йа'ком); уживання прислівника по'том замість потім, фонетичних форм с'к'іки, ¹т'іки замість скільки, тільки; с'одні замість сьогодні; усічення кінцевих звуків лексем: бачиш (бач), йі-богу (йій-бо); замість дієслівного префікса по- зі значенням віддалення уживаний префікс у- (у'йіхала). Спостережено низку інших лексикалізованих фонетико-морфологічних явищ: з'разу (одразу, відразу); нага'дайу (згадаю) тощо. Відзначено й унікальну індивідуальну граматичну поведінку власних назв. Так, назва села Спаське має відмінний від літературного стандарту рід і тип відміни: С'паска (наз. в.), в С'паск'і (місц. в.), в С'паску (знах. в.). Впадають у вічі й численні лексичні запозичення з російської мови: ос'талис'а, в ¹д'етскому са'ду, обше'жит'іє, ¹м'есний, все в'рем'я, воб'ше, інт'ер'е'сує, ¹нада, ражд'е'на, ста'лова, в бол'н'іц'і, а'т'еу, ка'н'ешно, сов'хоз, п'іс'мо, ¹йесл'і, ков'йор, ¹майеш в ¹в'іду, н'ет, ст'і'рал'на, аф'ган'еу, н'ем'ношко, с'вад'ба, перес'ел'енч'ес'к'і до'ма, стройбри'гада, пош'ч'і, на ¹рус'кому йази'ку, руково'д'іт'ел'і за'бот'ат'с'а, ¹род'іна, за'бори, посчи'тай тощо.

Наявність інтегрувальних для ареалу й інших південно-східних рис у мовленні тих представників говірки, чие походження сягає південно-західного ареалу української мови свідчить про сильний вплив на українську говірку с. Нагайківка саме

південнобессарабського діалектного типу. Говірка розвивається за зразком мішаної редуکتивної, коли материнські риси поступово, але упевнено, нівелюються. Зберігаючись, діалектні маркери зазвичай трансформуються, риси зазначених материнських типів починають сприймати менш локалізовано – як риси південно-західного наріччя загалом, як не місцеві (не бессарабські) риси.

Із погляду такої трансформації дуже цікаво виявляють себе діалектні риси, спільні з літературною мовою, але відмінні від типових рис говірок ареалу основної формації як позитивні, так і нульові. Напр., у говірках ареалу поширені слова *¹первий, вто²рий, жизн³*, *ро⁴бити*, а в аналізованій говірці все ж часто трапляється *¹перий, дру²гий, жи³т³а, прац⁴увати*. Це позитивні, матеріально виражені протиставлення. З іншого боку, у контактних говірках південнобессарабського типу нульовою діалектною рисою є відсутність сполучника *а⁴ле*, однак у говірці с. Надеждівка цей сполучник у мовленні багатьох діалектоносіїв уживаний і його не вважають чужорідним елементом. Цим говірка схожа з іншими українськими мікросистемами ареалу новішої формації. Відрізняє ж її від стійкіших мікросистем названого типу проникнення низки ареальних інтегралізмів, що засвідчує її мішаний і редуکتивний характер, зокрема тих рис, які були оцінені для говірок новішої формації як нульові риси на тлі ареально поширених матеріально виражених. Такою рисою є інтегровальна частка *мей*, яка проникла в досліджувану говірку, але не увійшла в інші говірки новішої формації, зокрема ті, що мають діалектну домінанту.

На говірку с. Надеждівка впливають контактні мови, насамперед на лексичному рівні. Крім запозичень із російської мови, властивих й іншим генетичним і динамічним типам говірок ареалу: назв місяців (*¹март, а⁴п⁴р⁴ел³*), етикетної лексики (*зд³растуйте, досв³дан³а, спа³с³ба, благода³ру*), лексем радянського періоду (*дос³ка по⁴ч³ота, кол³хоз, сов³хоз, пр³едс³е³дат³ел³*), трапляються й інші. Серед росіянізмів (*п³т³ич³ик, п³разн³ик, йол³ка, вод³ка*) окрему групу становлять найменування родичів (*ро³д³ім³ел³і, а³т³еу³, мат³, муж³*).

У мовленні окремих респондентів, навіть народжених на території материнської говірки, спостережено чимало запозичених елементів, зокрема з російської мови (*¹ета, йес³лі, н³ет, но, с³у³да*), з болгарської (інвектива *бах³мама*), румунської (частка *мей*). Остання, як інтегровальна риса, проникла, очевидно, через контактні говірки української, російської, румунської, болгарської мов, а частка *май* (теж генетично румунська) маркує мовлення деяких діалектоносіїв із Західної України. Чимало запозичень пов'язано з назвами страв: *лан³г³ич³і, м³і³л³іна, баур³, кур³бан* (страви болгарської кухні); *пла³ч³інди, мама³лига, в³ер³тута* (з молдовської кухні); *ок³рошка, со³л³он³і о³гурчики, о³р³ех* (запозичені, вочевидь, з російської мови).

У межах зазначеного наукового проекту вдалося розширити також відомості про деякі говірки новішої формації з діалектною домінантою, зокрема про говірку с. Новоселівка з міцною західнополіською основою, що тяжіє до моногенних. Більшість її носіїв називають себе волинянами. Вони переїхали з сс. Заячівка, Черемошне Ковельського району, Стобихва Камінь-Каширського району, Бережниця та Більниця Маневицького району Волинської області, що контактують і на материнській території.

Серед говірок північного наріччя західнополіський говір вирізняє перевага на морфологічному рівні південно-західних рис. Помітивши домінування цієї материнської основи в кількох говірках Арцизького р-ну, ми виявили такі ознаки говірки с. Новоселівка: дав. в. іменників II і IV відміни з флексією *-ови* (*¹синови, б³ратови, те³л³ови*); поширеність форм прикметників наз. в. одн. с. р. з нестягненими флексіями *-ейе* – для м'якої групи, *-ейе / -ойе* – для твердої (*ве³селейе, доб³рейе*) та наз. в. одн. ж. р. із закінченням *-айа* (*доб³райа, ве³сelayа*); є й форми, що відображають індукцію твердої групи типу *¹сине, сина³*; наявність форм наз. в. множ. з флексією *-и* (*дере³в³йани, го³лодни*), що варіюють із нестягненими формами із закінченнями *-ійі* (*доб³р³йі, ве³сел³йі*) та *-ейе* (*ста³рейе л³уди*); форми род. в. одн. ж. р. із закінченням *-ейі* (*до ста³рейі б³аби*); нестягнені форми знах. в. одн. ж. р. з флексією *-уйу* (*моло³ду³у*); форми дав. в. множ.

м'якої групи прикметників з наслідками індукції твердої (¹синим); форми ор. в. одн. ж. р. (моло¹дейу); варіантність реалізацій числівника чо¹тири, ш¹тири; специфічні форми ор. в. числівників (двой¹ма, пйат¹ми); займенник во¹на в род. в. використовують як присвійну форму (¹нейін двір – ¹ййй двір); дав. в. цього займенника має форму йй¹йо (йй¹йо с¹ім ¹рок¹іє); наявні нестягнені форми займенника той (¹тойє, ¹тайа, о¹тайа, т¹ййейй, о¹т¹ййй) та стягнена форма ор. в. одн. ж. р. ¹тейу; нестягнені форми займенника цей (¹цейє, ¹ц¹ойє, ¹ц¹айа, ¹ц¹йуу, ¹ц¹ййй) і специфічна форма місц. в. одн. ж. р. (в ц¹ой); форми род. в. одн. ж. р. ¹мейй, т¹вейй, с¹вейй, варіантні до нестягнених мо¹йейй, тво¹йейй, сво¹йейй; превалюють дієслівні форми з чергуванням приголосних основи і наголосом на флексії (хо¹жу і хо¹джу, кру¹чу, но¹шу), а не ¹ход¹у, к¹рут¹у, ¹нос¹у, як в говірках ареалу основної формації; дієслівні форми наказового способу з флексією -іте (ро¹б¹іте); присутній градаційний прислівник ¹вел¹ми; прислівники, утворені конфіксом по-...-у на місці літературного по-...-и (по-¹пол¹ску, по-¹руску). Під час повторного обстеження магістранткою і діалектоносієм О. Дворочук («Говірка села Новоселівка Арцизького району Одеської області в діалектному оточенні», Ізмаїл, 2018) виявлені важливі ареально релевантні риси говірки й на інших мовних рівнях, що підтверджують встановлену генезу: типовими є звукосполуки гі, кі, хі у формах іменників (¹коники, ¹роки, ¹парубкі, му¹рахі) і прикметників (ве¹ликий, ш¹рокий, ¹гіркий); інфінітив, зберігаючи риси материнських говірок, утворюють за допомогою форманта -ти (ко¹пати, ро¹бити), тоді як у всьому південно-східному наріччі, і в ареалі, домінують форми на -ть (ко¹пат¹, ро¹бит¹). Доволі регулярно та стійкою рисою є пестливий суфікс прикметників -ейк- (ле¹гейкий, ма¹лейкий, то¹нейкий). Деякі збережені риси материнського діалекту збіглися з типовими й для південнобессарабських українських говірок особливостями: ненаголошений звук [e] наближається до [и] (си¹ло, ми¹н¹і); ненаголошений звук [o] переходить в [у] (гу¹дина, в кун¹ц¹і); зі значенням 'тому що' поширені форми за¹тошо, то¹гошо, ¹тошо.

Із лексичних особливостей фіксуємо запозичення з болгарської мови (ша¹ра, ¹манджа, м¹і¹л¹іна), із російської (¹м¹амл¹а, кол¹хос, предси¹дател¹), зокрема на рівні словотворення (¹бабушка, ¹палочка), із румунської (т¹аски, пла¹чінда), із німецької (шт¹рудл¹і).

Четверта модель редуktivних говірок ареалу, на яку було звернено нашу увагу, це говірки переселенців ще новішої хвилі. Такій говірці (бойківській мікросистемі с. Нова Дофінівка Лиманського р-ну Одеської обл.) було присвячене магістерське дослідження (також діалектоносія) О. Ропотин («Динаміка бойківського діалектного типу української мови в іншодіалектному середовищі»), яке виявило, що материнська діалектна мікросистема, опинившись у нових діалектних умовах, уже за 10–20 років демонструє в іншодіалектному середовищі суттєву трансформацію.

Говірка етнічних бойків із с. Раків Долинського району Івано-Франківської області, які переселилися в с. Нова Дофінівка Лиманського району Одеської області зазнає часткових змін у зв'язку з низкою обставин. Наближеність населеного пункту до великого адміністративного центру Одеса зі специфічною (полілінгвальною із значним російським складником) етномовною ситуацією зумовлює інтерференцію на материнську говірку російської мови. На неї впливає й південно-східне наріччя української мови, зокрема західностепові говірки, що представлені аборигенною говіркою с. Нова Дофінівка, домінують в ареалі і безпосередньо оточують аналізовану говірку.

Мовлення однієї частини бойків упродовж функціонування набуло рис, інтегральних з іншими говірками причорноморської території, мова іншої частини трансформувалася під впливом південно-східного наріччя, але зберегла свою материнську основу. Порівняно з бойківськими, південно-східні діалекти мають менше відмінностей і більше рис, спільних з українською літературною мовою та більшістю українських діалектів, однак деякі з них зазнали тривалого впливу російської мови, що позначено передусім на їхньому лексичному складі.

Інтенсивність змін, що відбуваються в говірці під дією локальної мовної ситуації, має значну залежність від інших соціальних чинників: моделей мовної поведінки, що обирає мовець у конкретній комунікативній ситуації (наприклад, чи переходить він, і наскільки регулярно, на російський код під час комунікації в іншомовному, російськомовному середовищі), а також від його віку, статі, роду занять тощо. Неоднаковою є динаміка й на різних рівнях мовної структури говірки.

У переселенській бойківській говірці відносна стабільність спостережена насамперед у фонетичній системі. Окремі зафіксовані зміни на цьому рівні мовної структури стосуються і вокалізму, і консонантизму. Динамічні риси, зазвичай варіантні до збережених материнських, зумовлює передусім вплив степових говірок та російської мови, який часто накладається і на вплив українського літературного стандарту. Це стосується, зокрема, непослідовних рис материнського діалекту, що відбивають відмінності від літературної мови. Такі риси бойківської говірки, як поширений також у надсянських говірках, у частині наддністрянських і в північних лемківських позиційно-комбінаторний вияв фонemi /и/ як [ы^o], що іноді вимовляють із наближенням до [о] найчастіше після губних, задньоязикових і фарингального [г], наприклад: *бы^oк, мы^oў, ко^oбы^oл'і, в'агы^o, хы^oжа, вер'хы^o, кобы^o*; позиційний вияв фонemi /е/ як звужений [ê] перед м'якими приголосними, наприклад: *д'вêр'і, ку^oдêл'а, х'лопêц', тêпêр'*; збереження давньої м'якості приголосних [ж'], [ч'], [ш'], наприклад: *мêж'а, ж'аба, ч'ас, ш'апка, ти'о'но*; зміна /ш/ на /ч/ перед *к* у словах *ч'кода, ч'кола* на місці *шкода, школа*, що є спільною рисою бойківських і лемківських говірок; тенденція до асиміляції -дн- в -нн-, напр., *т'рунно, ланно, виг'інно* замість *трудно, ладно, вигідно*, закономірно зникають, адже їх немає ні в українській літературній мові, ні в контактних діалектах, ні в російській мові.

Більш стійкі риси – ті, що збігаються з особливостями нового діалектного оточення, як-от: помірне укання (*гу^oлупка (гу^oлупка), о^oб'ід (у^oб'ід), по^oд'в'ір'а (пу^oд'в'ір'а), нагу^oдуй (нагу^oдуй), во^oл'іў, по^oс'іѡѡ, на чо^oл'і*); наявність у бойківських говірках, як і в лемківських, -ри-, -ыр- відповідно до загальноукраїнського звукосполучення -ри- чи -ро- (*гур'м'іти, кыр'ниц'а, дирв'іт'н'а, дры'ва, бри'ва, блы'ха, сли'за*); тенденція замінювати м'які приголосні [т'], [д'] задньоязиковими [к'], [г'], напр., *к'істо, к'іло, г'ішка* 'джка'. Такі явища більшою мірою збережені в говірці, що підтримує вплив західностепових говірок, у яких теж ці риси наявні, хоч і різною мірою.

Стійкість фонетичних рис також визначає вплив літературного стандарту, наприклад, послідовно відбувається перехід в [і] давніх [о], [е] в нових закритих складах (*н'іж, т'ік, ст'іў, н'іч, сн'ін, с'іл', м'іст*), хоч у західностепових говірках поширене й *ток, нож* тощо.

Значний динамізм стосується морфологічних (словотвірних і словозмінних) засобів мовлення діалектоносіїв, які частіше є фонетико-морфологічними. Він реалізований великою кількістю паралельних словотвірних засобів, передусім афіксальних. Під впливом контактних говірок і російської мови спорадично в мовленні окремих носіїв трапляється, напр., *встр'ічайу (зустрічаю), соби|райemos' (збираємось)* та ін. Натомість фіксуємо переважне збереження чергування *з, к, х* – частіше *на но^oз'і* (не *на но^oг'і*) у *до|роз'і* (не *у до|рог'і*) тощо. Зберігають переважно морфологічні риси, спільні з літературною мовою, а також найстійкіші материнські незалежно від літературного стандарту, напр., збереження етимологічного -и в давальному і місцевому відмінках однини іменників І, ІІ відміни (*зем'ли, по зем'ли, соли, т'іни*).

Найбільшу динаміку в бойківській говірці демонструє лексична система, де відзначено збільшення чи зменшення функційного навантаження мовних одиниць, їхню втрату, а також виникнення інновацій. Чимало таких номінацій використовували на позначення реалій місцевої матеріальної культури, а тому закономірно, що вони, зазнавши архаїзації, вийшли з ужитку. Скажімо, лексика, пов'язана з умовами життя бойків на материнській території, зокрема з лісом, горами, збиранням і приготуванням грибів тощо,

у нових для них кліматичних умовах причорноморського степу втрачає актуальність, регулярність, відтак виходить з ужитку чи зазнає семантичної трансформації. Варіативність у лексико-семантичній системі зумовила й семантичні зміни: звуження або розширення значення, конкретизацію в номінуванні предметів і явищ.

Водночас і лексична підсистема демонструє залежність від соціолінгвістичних чинників. Так, у родинях, які не змішані з місцевим населенням, бойківські лексичні риси переважно збережені, пор.: *бул'ба* 'картопля', *гор'н'атко* 'чашка', *вуйко* 'дядько', *вуйна* 'дядькова дружина', *коц* 'ковдра', *квас'ний* 'кислий', *ринка* 'сковорідка', *пи'р'іг* 'вареник', *стрих* 'горище', *ровер* 'велосипед', *рис'кал* 'лопата', *фоса* 'рів', *ц'і'вок* 'цвях'.

Місцеві мешканці, представники інших мов та інших говірок української мови, асоціюють деякі діалектні лексеми з іншим значенням, зокрема, *пиріг* – з укр. *пиріг*; *вратися* – з рос. *убратся* тощо, у зв'язку з цим під час спілкування діалектоносії адаптуються до комунікативної ситуації, уживаючи, наприклад, замість *пи'р'іг* літературне *вареник*. Діалектні лексеми, що взагалі є незрозумілими для корінних (українсько- і російськомовних) новодофінівців, бойки-переселенці у відповідних комунікативних ситуаціях замінюють лексемами контактних ідіомів, наприклад, замість слова *ц'і'вок* уживають запозичене з російської мови слово *гвоздь*. Лексема *п'л'ацки*, що позначає печиво, яке печуть вдома на свята, пор.: *в'р'ізалам йо'му 'кусен' п'л'ацка* незрозуміла для місцевих мешканців, а тому бойки замість неї використовують літературний варіант *печиво*, з'явилася також трансформа *п'л'ацки*.

Зафіксовано й вихід з ужитку та зміну семантичного обсягу окремих лексем. Так, материнська лексема *стрий*, *ст'рийко* 'брат батька' зникає з мовлення бойківських переселенців, її під впливом оточення в ситуації спілкування з аборигенами заступає літературне *дядько*, а при спілкуванні з вихідцями із Західної України та носіями літературного стандарту *ст'рийко* може заступати також лексема *вуйко*, що розширює своє значення.

Аналізованій бойківській говірці притаманні й спільні з російською мовою лексичні елементи, що з'явилися (або змінили своє значення чи активізувалися) під впливом мультилінгвального оточення, наприклад: *зака'зати* (рос. *заказать*) 'замовити'; *ли'шитис'а* (рос. *лишиться*) 'втратити'; *з'верх'того* (рос. *сверх того* пор. питоме *по'верх*); *при'лавок* (рос. *прилавок* пор. питоме *рун'дук*); *чахнути* (рос. *чахнуть* пор. питоме *недужати*, *слабіти*, *хворіти*) тощо.

Незважаючи на різну інтенсивність перебігу змін на фонетичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях, виявлено й їхні спільні тенденції, зокрема те, що менше функційне навантаження мовних елементів пов'язане із спорадичністю вживання, обмеженістю окремим ідіолектом, відсутністю підтримки в сусідніх степових говірках, літературній мові; натомість активними стають ті мовні одиниці, які зазнають впливу писемного й усного українського літературного мовлення.

Виявлено характерні ознаки бойківських говірок, що залишаються відносно стабільними в нових умовах, зокрема такі: форма ор. в. одн. іменників I відміни м'якої групи з флексією *-еў* (*зем'леў*, *до'лонеў*); форма род. в. множ. іменників жін. р. I відміни з флексією *-іў* (*ба'б'іў*, *'сестр'іў*); форма знах. в. займенника *він* із прийменником – *за'него* 'за нього'; вживання слів: *кусень*, *кусник*, *кавалок* у значенні 'шматок'; наявність поряд із нормативними звукосполученнями *-ри-*, *-ли-* (на місці давніх звукосполук цих приголосних із редукованими (ъ, ь) між приголосними) звукосполучень [*ур*], [*ил*], напр.: *кир'ниц'а* – *кри'ниц'а*; поширення флексій *-ови*, *-еви-* в дав. в. одн. іменників II відміни (*бра'тови*, *ко'н'ови* чи *ко'неви*); уживання флексії *-ом* у м'якій і мішаній групі іменників II відміни (*хло'пцом*, *ко'н'ом*), хоч ця риса системно властива і західностеповим українським говіркам, завдяки чому також вона не зазнала змін; збереження етимологічного *-и* в дав. в. та місц. в. одн. іменників I, II та III відмін (*зем'ли*, *по зем'ли*, *на ко'ни*, *у к'ін'ци*, *на'поли*, *'соли*, *'т'іни*); функціонування архаїчних форм займенників (*зро'бим*, *у'з'ав т'а*, *пи'тав го*); позиційно вільне щодо дієслова уживання займенника, у

літературному стандарті – постфікса, *-ся: с'а бо'йу*; наявність залишків давньої перфектної форми минулого часу – так званих аналітично-особових форм дієслів (*п'ішов-йім, п'іш/ла-м, п'іш/ли-смо*) тощо.

Функціонування редуکتивної говірки цього типу в умовах міждіалектного контактування, безумовно, загострює увагу до її діалектних відмінностей та дозволяє побачити порівняно більше важливих структурних діалектних рис. Ті ознаки, які є спорадичними вже на материнській території, схильні до редукції, з часом зникають і в новожитній говірці, інші – зазнають семантичних і формальних трансформацій під впливом контактних ідіомів.

Проведений аналіз засвідчив, що говірка бойків у с. Нова Дофінівка Лиманського району зберігає свою специфіку в нових умовах побутування, динаміку її мікросистеми значною мірою зумовлює вплив контактної російської мови, українського літературного стандарту та аборигенного новожитнього діалекту (говірки західностепоного діалектного типу південно-східного наріччя української мови).

Із праць дослідників українських західностепогих говірок відомо, що місцеві українці (носії мішаного діалектного типу), іноді називаючи себе не чистими українцями, «хахлами», вважають справжніми українцями саме представників південно-західних діалектів. Це посилює етнічна й мовна самоідентифікація, мовна поведінка, шанобливе ставлення до своєї рідної мови і діалекту етнічних бойків-переселенців, пояснюючи дещо сильніший (порівняно із західностепогим діалектом) вплив на носіїв південно-західних діалектних типів української мови Півдня України літературного стандарту та відносно слабший – російської мови. Унаслідок цього деякі риси літературної мови, що збігаються з материнським бойківським діалектом, як, напр., збереження наслідків II палаталізації (*на но/з'і, на йа/лици'і*), сполучника *але* (пор. мікроетнонім *а/лешиники*), уживання інфінітивів на *-ти* (*ро/бити, пи/сати*) на противагу південно-східним діалектам, де переважають форми на *-ть*, та ін. стають у нових умовах діалектними відмінностями бойків та інших вихідців із Західної України.

Висновки і перспективи дослідження. Ще потребують вивчення говірки переселенців зі сходу (Луганщина, Донеччина), які з'явилися останнім часом (нам відомо про існування таких говірок в районі смт Сергіївка), а також інші типи редуکتивних говірок ареалу, напр., давні подільські говірки, що за різних обставин можуть підпадати під іншомовний чи іншодіалектний впливи. Та й описи тих говірок, на які вже звернено увагу, ще далекі від повноти, тому, а також у зв'язку з високою динамікою цих мікросистем, до них ще треба повертатися.

Подальше дослідження редуکتивних говірок ареалу дозволить усунути лакуни в ареальному дослідженні української мови; краще досягнути процеси динаміки діалектів, розвитку мови загалом (не даремно такі динамічні ареали часто порівнюють із лінгвістичними лабораторіями); удосконалити методологію діалектології, доповнивши її соціолінгвістичними, функційними, комунікативними та іншими інноваційними дослідницькими процедурами.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови. В 3-х т. Т. 3. Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі; ч. 2. Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі; ч. 3. Комплексні карти; ч. 4. Некартографовані матеріали. Київ : Наукова думка, 2001. 266 с.
2. Гриценко П. Е. Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02. Киев. 1980. 27 с.
3. Гриценко П. Ю. Редуکتивна говірка. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 567.
4. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Київ. 2010. 235 с.
5. Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 661. Одеса. 1962. 473 с.

6. Заворотна Т. П. Лексика українських наддунайських говірок : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : 661. Ужгород. 1967. 333 с.
7. Колесников А. О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл : ІРБІС, 2016. 168 с.
8. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл : СМІЛ, 2015. 676 с.
9. Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.). *Діалектологічний бюлетень*, 1951. Вип. III. С. 44–68.
10. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славістів. Одеса : Вид-во Одеського пед. ун-ту, 1958. 78 с.
11. Мукан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : 661. Глухів. 1960. 291 с.
12. Словник українських говорів Одещини / гол. редактор О. І. Бондар. Одеса, 2011. 223 с.

References

1. Atlas ukrayinskoyi movy. (2001). 3. Slobozhanshchyna, Donechchyna i sumizhni zemli; ch. 2. Nyzhnia Naddnyprianshchyna, Prychornomor'ia i sumizhni zemli; ch. 3. Kompleksni karty; ch. 4. Nekartografovani materialy. Kyiv : Naukova Dumka, 266 (in Ukr.).
2. Gricenko, P. E. (1980). Genezis i semanticheskaja struktura sel'skohozhajstvennoj leksiki ukrainskih zapadnostepnyh govorov [The origin and semantic structure of agricultural vocabulary of the Ukrainian West-Steppe dialects]. Kiev, 27.
3. Hrytsenko, P. Yu. (2007). Reduktyvna hovirka. [A reductive dialect]. *The Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv, 567 (in Ukr.).
4. Deliusio, M. S. (2010). Hramatyka hovirky u svitli tekstu [Grammar of a dialect on the basis of the dialectal text.]. Kyiv, 235 (in Ukr.).
5. Drozdovskiy, V. P. (1962). Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymor'ia [The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside]. Odessa, 473 (in Ukr.).
6. Zavorotna, T. P. (1967). Leksyka ukrainskykh naddunaiskykh hovirok [The vocabulary of the Ukrainian Higher Danube dialects]. Uzhhorod, 333 (in Ukr.).
7. Kolesnykov, A. O. (2015). Morfolohiia ukrainskykh pivdenobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika [The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects : origin and dynamics]. Izmail : SMIL, 676 (in Ukr.).
8. Kolesnykov, A. O. (2016). Atlas ukrainskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [Atlas of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers]. Izmail : IRBIS, 168 (in Ukr.).
9. Melnychuk, O. S. (1951). Pivdenopodilska hovirka s. Pysarivky (Kodymskoho r-nu Odeskoi obl.) [The Southern Podillya dialect of the village Pysarivka (Kodyma district, Odessa region)]. *Dialectological bulletin* (3), 44–68 (in Ukr.).
10. Moskalenko, A. A. (1958). Slovyk dialektizmv ukrainskykh hovirok Odeskoi oblasti [Dictionary of the Ukrainian dialects of Odessa region]. Odessa: Vyd-vo Odeskoho ped. un-tu, 78 (in Ukr.).
11. Mukan, A. M. (1960). Ukrainski naddunaiski hovirky. Fonetyko-hramatychni osoblyvosti [The Ukrainian Higher Danube dialects. Phonetic and grammatical peculiarities]. Hlukhiv, 291 (in Ukr.).
12. Bondar, O. I. (2011). Slovyk ukrainskykh hovoriv Odeshchyny [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odessa: ONU, 223 (in Ukr.).

A. O. KOLESNYKOV THE UKRAINIAN REDUCTIVE DIALECTS OF ODESCHYNA: STATE, PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF INVESTIGATION

Summary. Introduction. *The relevance of study is caused by the thesis that the author pays attention to such types of the Ukrainian dialects, which have not been characterized on the previous stage of investigation (in 60-th of XX century and afterwards) or were the unsystematic subject of investigation, because they are a rather difficult object for traditional dialectology. The article is devoted to the reductive dialects of the Ukrainian language spread in Odessa region – microsystems that are existing in different (generally difficult, multicomponent, heterogeneous) sociolinguistic conditions, are losing their genetic dialectal and / or national features under the influence of conditions. This area is an interesting and complex object of analysis because of its dialect mixed character and specific territorial variation of idioms, which save origin identity and are opened to the interferential processes.*

The purpose of the analysis is to determine state, problems and perspectives of investigation of the Ukrainian reductive dialects of Odeschyna and importance of their studying for linguistics generally and especially for the Ukrainian philology.

Results. *The author connects the results of studying such dialects with describing the main features of these dialects, their microareas, classifying them, adding the list of area relevant characteristic, program-questionnaires, the of dialectal texts, making their photographic records.*

Originality. *In contrast to other descriptions of the Ukrainian dialects of this region (A. Mukan, V. Drozdovskyi, V. Logvyn, P. Hrytsenko, O. Miroschnychenko, O. Daki and etc.) the author for the first time makes a detailed description and classification of the reductive dialects of Odeschyna.*

Conclusion. *The studying of the reductive dialects of the Ukrainian language and their microareas is allowed to fill information lacunas of territorial variation of the Ukrainian language, to make more clear its areas description and mapping, especially of resettlement dialects, to obtain more specific information about national dialectological classification, to improve the investigation procedures of dialectological science, to interpret better the principles of development and interaction of languages and cultures.*

Key words: *the Ukrainian language; reductive dialect; resettlement dialect; dynamics; area; dialectal features.*

Надійшла до редакції 25.03.19

Прийнято до друку 09.04.19

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ОБРЯДОВИМИ ЛЕКСИЧНИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ В УКРАЇНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРКАХ

М. С. Делюсто, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

e-mail: mdelyusto@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-9162-4131

У статті описані лексичні паралелі сімейної обрядовості в українських та болгарських говірках південнобессарабського регіону, виявлені інтегральні та диференційні елементи в межах української та болгарської мов, що стали результатом спільного існування та взаємодії мов і культур болгарського й українського етносів. Унаслідок майже двохсотрічного співіснування та взаємодії представники різних народів, що живуть у цьому краї (українці, болгари, румуни, гагаузи, росіяни, албанці та ін.), змогли зберегти унікальні елементи власної мови й культури та поділитися ними один із одним, а також продукувати окремі інтегральні одиниці, шляхи формування й моделі трансформації яких сьогодні потребують реконструкції.

З'ясовано, що для обрядової терміносистеми українців і болгар Південної Бессарабії, яка закономірно має значну частину інтегральних лексичних одиниць, характерні диференційні елементи, частина з них пов'язана з лінгвокультурними особливостями певного етносу (укр. борич, св'їтилки, з'мивки^е, порода'їл':а – болг. 'кукличка, 'малка 'пита, гу'л'ама 'пита), а також викликана міжмовною / міждіалектною інтерференцією (рум. нанашу'ли, 'зестри; турк. кавар'ма, кур'бан).

Ключові слова: Південна Бессарабія, українська говірка, болгарська говірка, обрядовість, лексичні паралелі, запозичення.

Актуальність. Дослідження процесів буття українських і болгарських південнобессарабських говірок півдня Одещини становить особливий інтерес, оскільки є кроком до створення цілісної картини функціонування української та болгарської мов у новожитньому просторі. Воно дає цінний матеріал для пізнання мовної ситуації в Україні й виявлення закономірностей розвитку питомих та ізольованих діалектних систем в оточенні інших ідіомів, що дозволяє робити висновки про сутність говірки як форми існування мови.

На сьогодні більшість тематичних груп лексики українських та болгарських говірок південнобессарабського ареалу в аспекті міжмовних / міждіалектних контактів або не вивчена зовсім, або досліджена фрагментарно. «Наявні розрізнені спостереження стверджують факт існування значного масиву інтерферентних елементів, проте не розв'язують питань часу запозичень, особливо – географії запозичених елементів» [7, с. 11]. Досі не здійснено системний порівняльний опис обрядових, зокрема весільних, родильних та поховально-поминальних номінацій поліетнічного південнобессарабського ареалу, що зумовлює **актуальність** виконаної розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення обрядових номінацій у болгарських південнобессарабських говірках має ширшу історіографію порівняно з українськими. Тут варто насамперед згадати праці В. О. Колесник [11–14], С. І. Георгієвої [4], З. Барболової [2], Н. М. Гончар [5]. Опис обрядових лексем в українських говірках здійснено передусім принагідно, серед інших груп лексики, див. праці А. А. Москаленка [17], В. П. Дроздовського [8], Т. П. Заворотної [9], О. І. Бондаря [18]. Із-поміж спеціальних розвідок відповідної проблематики привертає увагу стаття І. Б. Циганок та Д. І. Кіусевої [19].

На думку П. Ю. Гриценка, взаємодія з іншими мовами регіону, інтеграція з іншими болгарськими говірками не спричинили втрати самотності болгарських переселенських говірок [6]. Це підтверджують і результати окремих монографічних розвідок про

болгарські південнобессарабські говірки, зокрема й щодо обрядовості. Так, В. О. Колесник, проаналізувавши специфічні для традиційного болгарського весілля лексеми в болгарських переселенських говірках Півдня України, дійшла висновку, що південнобессарабське болгарське весілля та його номінації зберігають спільні риси з весільним обрядом у метрополії, а особливо з його східноболгарським варіантом, у якому чітко розрізняють південні та північні риси, а також має деякі локальні особливості [11]. С. І. Георгієва, дослідивши комплекс весільних звичаїв і обрядів болгар-переселенців, які мешкають у селі Зоря Саратського району на Одещині, зазначила, що цілісність системи порушена, традиційна обрядовість продовжує функціонувати, але в редукованому вигляді, простежується тенденція до спрощення низки обрядових дій. Сучасне весілля болгар-переселенців сьогодні – це насамперед лише яскрава суміш елементів традиційного весілля та інновацій [4]. На думку Н. М. Гончар, в обрядовій лексиці болгарських говірок функціонує чимало запозичень, сприятливими екстралінгвістичними факторами для поширення яких є міжнаціональні шлюби, вивчення української й російської мов, постійне спілкування представників різних національностей, що мешкають у регіоні [5, с. 142].

Дослідники назв обрядового хліба в українських та болгарських південнобессарабських говірках І. Б. Циганок та Д. І. Кіосєва відзначили більшу кількість відповідних номінацій в українських говірках порівняно з болгарськими, переважна частина яких споріднює їх з іншими українськими говірками, зокрема поліськими, слобожанськими та середньонадніпрянськими [19, с. 151]. Такі висновки, на нашу думку, зумовлені гетерогенною основою більшості українських південнобессарабських діалектних мікросистем та неврахуванням ширшого болгарського контексту і того, що болгарські південнобессарабські говірки мають більш строкату генетичну і типологічну диференціацію в ареалі порівняно з українськими.

Лексичну динаміку пов'язуємо також із тим, що сценарій обрядодійств насамперед залежить від побажань людей, пов'язаний із загальноукраїнськими і світовими уніфікаційними тенденціями моди, з їхніми можливостями, матеріальним становищем тощо, що й зумовлює зміни в традиційній весільній, поховальній, родильній драмі і українців, і болгар.

Мета статті – на підставі свідчень діалектних текстів, записаних від носіїв говірок межиріччя Дністра і Дунаю, описати інтегральні номінації сімейної обрядовості в українських та болгарських говірках регіону, що стали результатом спільного існування та взаємодії мов і культур цих етносів.

Джерелом дослідження стали польові записи, здійснені в 2016–2018 рр. в українських та болгарських говірках півдня Одещини, а також відповіді діалектоносіїв на питання програми [15].

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз обрядової номінації на підставі свідчень діалектних текстів та відповідей на спеціальну програму, записаних від носіїв українських і болгарських говірок південнобессарабського ареалу, дозволив визначити чимало інтегральних елементів у їх межах. Зокрема, весільна драма досліджуваних українських та болгарських говірок Південної Бессарабії має такі інтегральні елементи: три основні складові частини, притаманні традиційному весільному дійству (передвесільний етап, власне весільний етап та післявесільний етап); для передвесільного етапу і в українських, і в болгарських говірках характерним є те, що обряди сватання та заручини функціонують окремо, що відображено в їхніх назвах (однак це стосується не всіх українських і болгарських сіл).

В українській і болгарській слов'янських діалектних мікросистемах весільні номени представлено надзвичайно різноманітно, однак переважна частина цих лексем збігається з відповідними назвами в літературній українській та болгарській мовах, незначна кількість є локальними. Закономірно більшість назв обрядодій, із незначними відмінностями в їхній формальній реалізації, співіснують паралельно в обох досліджуваних типах діалектних

мікросистем, як-от: укр. *с'вайд'ба, с'вал'ба, вес'іл':а* – болг. *с'вадба*; укр. *вечор'ниці, д'івуван':а* – болг. *сид'анки*; укр. *с'ватан':а* – болг. *сва'туван'и, сва'туванету*; укр. *в'ін'чан':а* – болг. *в'ен'чаван'е*; укр. *соби'рали'кури* – болг. *з'бираха ку'кошкити*; укр. *обдару'ван'а* – болг. *дар'аван'и / дар'аване, дар'ение*; укр. *заручини* – болг. *гу'деж / го'деж / гу'деш*; укр. *зустр'іч'і* – болг. *ср'ештани*; укр. *при'єдла'шен'іє* – болг. *ка'л'есван'е*; укр. *до'роги перели'вайут'* – болг. *при'ливат'път'а сас'уда* тощо.

Лексичні паралелі функціонують і на позначення учасників весілля, пор.: укр. *гост'і / при'єдла'шон':і* – болг. *гостит'е / свад'бари*; укр. *староста* – болг. *сва'товник*; укр. *наречена, молода, н'ів'еста* – болг. *млада, бу'лка, н'ів'еста*; укр. *наречений, молодий, же'н'іх* – болг. *млад, жи'н'их, же'н'их, гуд'е'ник*; укр. *дружка* – болг. *дружка, дру'шка*; укр. *молодо'жони' / моло'д'ата* – болг. *младити* тощо; назв атрибутів весілля, пор.: укр. *коро'вай* – болг. *кара'вай, кра'вай, ко'лач*; укр. *гил'це, г'іл'це* – болг. *ви'нок*; укр. *придане, д'зейстри, дестри, зестра, зестри* – болг. *придану, зестра, чи'из, чи'ис, дре'шник*; укр. *руш'ник* – болг. *пиш'кир*; укр. *б'іле" плат':а* – болг. *свадб'е"на'рокла*; укр. *фа'та* – болг. *фа'тоту*; укр. *в'ін'чики* – болг. *в'е"н'чилу*; укр. *бу'к'ети* – болг. *китки* (живі квіти) або *бу'к'ети*; укр. *і'кона, в'і'кона* – болг. *ку'на, и'кона, св'а'тица, св'е'тица*; укр. *вес'іл'н'і св'і'чки* – болг. *свадб'ени св'еи'ти*; укр. *гар'мон'* – болг. *ар'мошка* тощо.

У межах тематичної групи лексики 'весілля' виокремлені й назви, які диференціюють досліджувані південнобессарабські обрядові системи, зокрема: наявність такого атрибуту, як весільний прапор (*бай'рак, бай'р'ак*) у місцевих болгар, відсутність його в українців; обрядодія *убиш'чаван'е* – обіцяння подарунків молодим, зафіксована лише в болгарських говірках (на свято Святої Трійці всі учасники весілля приносять обіцяні подарунки молодим); наявність в українців таких весільних чинів, як *нанаш'ли, поса'жон'і бат'ки, св'і'тилки*, натомість відсутність їх у болгар. Зазначимо, що із семантикою 'весільні батьки' в болгарських говірках зафіксовано *ку'ми* (кум / ку'ма), а в значенні 'головний розпорядник на весіллі', замість укр. *староста*, – лексеми *баба'л'к, буба'л'к / баба'л'чка*. Тільки в українців зафіксовано такий весільний атрибут, як *и'шишка*.

У досліджуваних українських та болгарських говірках функціонують лексичні одиниці, що мають розгалужену систему формальних і семантичних варіантів. Це передусім зумовлено міжмовною та міждіалектною взаємодією, адже, окрім аналізованих, в ареалі функціонують румунські, російські, гагаузькі та інші говірки. Порівняйте, напр., слова із значеннєвим компонентом *придане*: укр. – *придане, придан':а, д'зестра, д'зестри, д'зейстри, дестри, зестра, зестри, зечі, ск'рин'а* [1, с. 174; 18, с. 68; 15, к. 88, уз. к. 7]; болг. – *зестра, придану, чи'из, чи'ис, дре'шник* [4, с. 139; 11–14]. У болгар *придане* вважають дуже важливою умовою шлюбу. Його відсутність могла призвести до розриву заручин. Як зауважує Н. М. Гончар, *зестра* для болгар – це насамперед кількість землі подарованої батьками нареченої. До складу приданого входили сорочки (*ризы*), вишиті рушники (*пеш'кири, кърпи, к'репи*), ковдра (*йур'ган'а, ду'шеци, уде'йалуту, йур'ган'у*), подушки (*възг'лавници, па'душки*), домоткані килими (*кили'ми, пла'чета, асьри, черги*), речі (*дре'шник*) [4, с. 140].

Із-поміж лексем із значеннєвим компонентом *придане* увагу привертає активність функціонування лексеми *д'зестра*. Відзначена істориками української мови як «запозичення із східнороманських мов; рум. *zestre* 'посаг', молд. 'зестре' 'тс; майно', мабуть, пов'язане з лат. *dextrae* 'подарунок; урочиста обіцянка', що походить від *dextra* 'права рука, десниця', спорідненого з псл. *desnъ*, укр. *десний*» [10, с. 58], а дослідниками українських говірок ареалу як запозичення з молдавської мови [8; 17; 18], вона по-різному реалізована в говірках регіону. Йдеться не лише про просторовий розподіл, а й фонетичну, семантичну та граматичну неоднорідність, а також про динаміку. В українських говірках ареалу зафіксовано й збережено варіанти *д'зестри, д'зестра, зестри, зестра, д'зейстри, дестри, дестра* 'придане' [1, с. 174; 18, с. 68; 15, к. 88, уз. к. 7]. Уперше для українського складника ареалу цю номінацію відбиває «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А. А. Москаленка зі значенням 'посаг, віно, все майно, крім худоби і

грошей» [17]. У В. П. Дроздовського знаходимо: *зестри*, т. мн., «посаг, віно». ТС, *дзестри / на другий ден' н'е в'єста почи́нає приби́рати хату свої́ми зестрами* // (Нова Ройлянка) [8]. Збереження й активність цієї лексеми в сучасному мовленні представників українських південнобессарабських говірок підтверджує «Словник українських говірок Одещини» О. І. Бондаря, де розширено кількість пунктів регіону з цим словом, зокрема: подано *дзестри*, *дестри* (у нас була ро́с'їя / та́да бу́ли дестри / на́лавники – м. Татарбунари, Татарбунарський р-н; насправл'ала *дзестр'ів* / шо у скрин'у одну не ум'иш'чайи́ц'а – м. Татарбунари; с. Кочкувате, Татарбунарський р-н) [18, с. 68].

Форми на *дз* з'явилися внаслідок властивого говіркам регіону більшого, ніж у літературній мові, навантаження фонемою /*дз*/, яка може тут бути й у позиції /з/ (*дзестри*, *дзв'ір*), але частіше її засвідчено саме в запозиченнях із румунської мови. Пор. також *бриндз'а* «овечий сир», *дз'ама* «юшка». Семантика цієї лексеми в українських говірках також специфічна, переважно «шиті речі» (килими, ковдри, одяг тощо), однак останнім часом зафіксовано й новосформоване значення «ганчір'я» [16].

Поширена ця лексема і в говірках різної генези болгарської мови. В. О. Колесник відзначає її в архаїчній говірці чушмелійського типу с. Криничне Болградського р-ну у формі однини жін. роду, щоправда зауважуючи й інші відтінки в семантиці: *зестра* «придане, посаг; віно, зазвичай – земля, худоба» [14, с. 103], у говірці с. Євгенівки Тарутинського р-ну з тотожним значенням [12, с. 245], у говірці с. Городне Болградського р-ну (*з'єстра – туй п'риданойе, а чи'иза, др'еш'н'ак – ть'кану*) [13, с. 156]. Спостережена вона й у говірці с. Кубей Болградського р-ну, заснованого між 1809 і 1816 р. болгарами і гагаузами; болгар є переважно носіями південнобалканського сливенського говору, але зберігають і особливості шуменського (чушмелійського) діалекту [2, с. 122], у значенні «нерухоме майно, яке батьки дівчини дарують їй після весілля», див. також [3, с. 270, с. 273].

Поховально-поминальна обрядовість українських та болгарських говірок Південної Бессарабії має такі інтегральні елементи: входить до комплексу обрядів переходу як межовий цикл і традиційно складається з трьох етапів (передпоховального, власне поховального та післяпоховального); номінація аналізованого поховального обряду в цілому зумовлена його загальним табуванням. В обох досліджуваних типах діалектних мікросистем більшість назв явищ та обрядодій з незначними відмінностями в їхній реалізації співіснують паралельно, пор.: укр. *помер* – болг. *умр'а*; укр. *похорони* – болг. *похорон / умр'алу*; укр. *пош'чен'а* – болг. *п'рошка*; укр. *оми^евайут'* – болг. *кьпат*; укр. *положили на лаву* – болг. *тургат на стола*; укр. *зав'язують' руки^е / ноги^е* – болг. *вр'звайа кра'ката / ра'цати*; укр. *бат'ушка п'рави'т'* – болг. *попа у'п'ава*; укр. *остан':а н'іч* – болг. *нуш'туванє' дома*; укр. *уми^евайут' зранку* – болг. *мийат сас св'іт'єна у'да*; укр. *копайут' й'аму* – болг. *копат' дупка*; укр. *покойни'ка ве^изут'* – болг. *изна'сат ум'ралуту*; укр. *ве^изут' до ц'винтар'а* – болг. *у'тиват на г'робишита*; укр. *прос'тити'с'а с покойни'ком* – болг. *пруш'тават сас покойни'я*; укр. *зап'е^ичатати^е* – болг. *зап'е'чатват*; укр. *померлий / покойни'к* – болг. *па'койника, ум'р'алу, ум'р'ели'я*; укр. *дитинка* – болг. *д'и'т'єту*; укр. *копач'і* – болг. *копачи*; укр. *покойни'ка за'рили^е* – болг. *за'ров'єн чу'л'ак*; укр. *три дн'і* – болг. *т'р'етийа д'єн*; укр. *коливо* – болг. *коливу, кол'йуйу, кол'ва*; укр. *хл'іб* – болг. *л'ап*; укр. *калач'і* – болг. *кра'вайчита, кукли*; укр. *поминки* – болг. *пу'мана*; укр. *сорок ден', сороко'вини* – болг. *сорук' д'єна*; укр. *р'ік, год* – болг. *гу'дина*; укр. *домо'вина, тру'на, гроб* – болг. *с'н'д'єк, гроб*; укр. *кат'л'єти^е, жар'койе^и, пе^ичен'а, голуб'ц'і, холодець* – болг. *хала'д'єц, кат'л'єти, кавар'ма, йах'нийка, у'риз* (компоненти поминального обіду) тощо.

Незважаючи на значну кількість тотожних елементів, у номінації поховального обряду українців і болгар виявлено й відмінні риси, зокрема в найменуванні обрядодій передсмертного періоду та приготуванні могильної ями (укр. *гроб, тру'на* – болг. *санд'єк*; укр. *бориш* – болг. *кур'бан*; укр. *пе^ичен'а* – болг. *кавар'ма*). Лексичні лакуни в українських говірках маємо на позначення померлої нехрещеної дитини (болг. *євр'ейчи*), маленького короваю, який пекли,

коли помирала дитина (болг. *куклічка*), жінок або чоловіків, які обмивають померлого (болг. *кѣпачки*) тощо.

У родильному обряді українських і болгарських південнобессарабських говірок окреслено такі інтегральні складники: три етапи – передродовий, власне родильний, післяродовий і соціалізаційний; більшість назв родильних атрибутів мають не ритуальне, а побутове значення і використовуються як магичні чи оберегові в ході виконання обрядових дій; здебільшого функціональне навантаження обрядових лексем лексико-семантичної групи ‘родини’ спрямоване на забезпечення доброго самопочуття новонародженого й породіллі. У цій тематичній групі лексики більшість назв явищ та обрядодій, із незначними відмінностями в їхній реалізації та найменуванні, так само співіснують паралельно в обох досліджуваних типах діалектних мікросистем, як-от: укр. *ваг'ітна* / *б'є'р'ем'є'н:а* – болг. *би'реміната*, *ф'оло'жє'н'уету*, *бу'ката на тоз р'ед*, *т'єжка*; укр. *хре'ш'ченик* – болг. *крѣш'тил'ник*; укр. *хре'ш'чениця* – болг. *крѣш'тилница*; укр. *хре'ш'чени'єй бат'ко*, *хре'ш'чена мати* – болг. *к'рѣсник*, *к'рѣсница*; укр. *хре'ш'чен':а* – болг. *крѣш'таван'є*; укр. *св'а'чена во'да* – болг. *св'ит'єна у'да*; укр. *к'рижма*, *к'рижмо* – болг. *к'рѣзма*; укр. *ро'ди* – болг. *ра'жданету*; укр. *ба'бка-пови'є'туха*, *ба'ба-пупова*, *пупо'р'ізка*, *спови'туха* – болг. *ба'бата*, *ба'бата*, *ку'йату при'има ро'дити*; укр. *немов'л'а*, *ма'лен'ке* – болг. *ди'т'єнци*, *ма'лкічу*; укр. *байст'р'ук* – болг. *байст'рук*, *бѣист'рук*; укр. *ко'лиска* – болг. *л'улка*; укр. *в'ідр'і'зайє і зав'язує пупо'вину* – болг. *ут'р'азва и прив'єрзєва пѣпчиту*; укр. *стри'є'жут'* – болг. *стри'жит*.

Зафіксовано й різну мотивацію, а отже, і номінацію обрядодій та елементів, зокрема, ритуал святкування народження дитини в українців називається *ро'дини*, а в болгар – *ма'лка п'ита*, за назвою хліба, який печуть у цей день; у день хрещення дитини в українців відбувається *зас'т'іл':а*, *зас'тол':є'*, а в болгар – обряд *гу'л'ама п'ита*; жінку, яка має народити, в українців називають *поро'д'іл':а*, *моло'диц'а*, *моло'да ма'ма*, а в болгар – *ле'уса*, *ли'уца*, *ле'хуса*, *ле'хурса*; обряд обмивання породіллі та новонародженого в українських говірках називається *з'мивки'є*, у болгарських – *ба'ба кѣпи* тощо. Специфічні лексеми виявлено і в межах післяпологового й соціалізаційного етапів. Зокрема, в болгар маємо лексему *приста'п'улка* ‘маленький корж, який змащували медом’, його печуть, коли дитина робить перші кроки.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, спостереження над лексичними обрядовими паралелями в українських і болгарських південнобессарабських говірках уможливають висновки, що номінація сімейної обрядовості свідчить про загальнослов'янську основу обрядів етносів, разом із тим її вирізняє регіональна полімовна самобутність, співвідносність із генетичними основами (материнськими говірками) та динаміка, зумовлена міжетнічними контактами. Для обрядової терміносистеми українців і болгар Південної Бессарабії, що закономірно має значну частину інтегральних лексичних одиниць, характерні диференційні елементи, частина яких пов'язана з особливостями мовної / культурної складової певного етносу (укр. *боришч*, *св'і'тилки*, *з'мивки'є*, *поро'д'іл':а* – болг. *куклічка*, *ма'лка п'ита*, *гу'л'ама п'ита*), а також викликана міжмовною / міждіалектною інтерференцією (рум. *нана'шу'ли*, *зє'стри*; турк. *кавар'ма*, *кур'бан*). Подальше вивчення обрядової номінації українських і болгарських говірок уможливить докладний аналіз подібних лексичних одиниць, визначення шляхів, часу, географії поширення запозичень та моделей формальних і семантичних трансформацій. Зібрані в ареалі інтегралізми стануть основою карт «Мультилінгвального атласу межириччя Дністра і Дунаю».

Список використаної літератури

1. Атлас української мови. В 3-х т. Т. 3. Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі; ч. 2. Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі; ч. 3. Комплексні карти; ч. 4. Некартографовані матеріали. К. : Наукова думка, 2001. 266 с.
2. Барболова З. Особенности на българския говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район, Одесска област в Украина. Одеса : Астропринт, 1999. 151 с.

3. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины / Ред. А. И. Кисе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса : PostScriptUm – СМІЛ, 2014. 744 с.
4. Георгиева С. И. Специфика структуры свадебных обрядов зарянцев. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*, 2006. Вип. 21. С. 113–118.
5. Гончар Н. М. Лексика весільного обряду у болгарських говірках українського Подунав'я. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*, 2013. № 20. С. 139–144.
6. Гриценко П. Ю. Болгарські говірки України як феномен культури. *Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні*. Київ : Наукова думка, 1995. С. 42–49.
7. Гриценко П. Ю. Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети). *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*, 2006. Вип. 21. С. 3–16.
8. Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 661. Одеса. 1962. 473 с.
9. Етимологічний словник української мови. В 7-ми т. Т. 2 / Гол. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1985. 570 с.
10. Заворотна Т. П. Лексика українських наддунайських говірок : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 661. Ужгород. 1967. 333 с.
11. Колесник В. А. Диагностирующие черты болгарской свадебной терминосистемы *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*, 2006. Вип. 21. С. 21–26.
12. Колесник В. А. Евгеновка /Арса/. Ономастика. Говор. Словарь. Одеса : Гермес, 2001. 287 с.
13. Колесник В. О. Говорът на българите в с. Городне (Чийшия). Бессарабия. Речник. Одеса : Астропринт, 2018. 545 с.
14. Колесник В. О. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий). Бессарабия. Речник. Одеса : Астропринт, 2008. 376 с.
15. Колесников А. О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл : ІРБІС, 2016. 168 с.
16. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл : СМІЛ, 2015. 676 с.
17. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славистів. Одеса : Вид-во Одеського пед. ун-ту, 1958. 78 с.
18. Словник українських говорів Одещини / гол. редактор О. І. Бондар. Одеса, 2011. 223 с.
19. Циганок І. Б., Кіосєва Д. І. Назви обрядового хліба в говірках Наддунав'я: українсько-болгарські паралелі. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*, 2010. Вип. 28. С. 147–151.

References

1. Atlas ukrayinskoyi movy. (2001). 3. Slobozhanshchyna, Donechchyna i sumizhni zemli; ch. 2. Nyzhnia Naddnyprianshchyna, Prychornomor'ia i sumizhni zemli; ch. 3. Kompleksni karty; ch. 4. Nekartografovani materialy. Kyiv : Naukova Dumka, 266 (in Ukr.).
2. Barbolova, Z. (1999). Osobenosty na bŭlharskyia hovor v s. Chervonoarmeiskoe (Kubei), Bolhradsky raion, Odeska oblast v Ukraina [The peculiarities of Bulgarian dialect spoken in the village Chervonoarmeiskoye (Cubey), Bolgrad district, Odessa region, Ukraine]. Odessa : Astroprint (in Bulg.).
3. Budzhak, (2014). Budzhak: istoriko-etnograficheskie ocherki narodov iugo-zapadnykh raionov Odesshchiny [Budzhak: historic and ethnographic sketches of nations of South-West regions of Odessa]. Odessa: PostScriptUm-SMIL, 744 (in Russ.).
4. Georgieva, S. I. (2006). Spetsifika struktury svadebnykh obriadov zaryantsev [The peculiarities of structure of wedding customs of zaryantsy]. *Scientific bulletin of Izmail State University of Humanities* (21), 113–118 (in Russ.).
5. Honchar, N. M. (2013) Leksyka vesilnoho obriadu u bolharskykh hovirkakh ukrainskoho Podunav'ia [Wedding ceremony lexis in the Bulgarian dialects of the Ukrainian Danube region]. *Language: scientific and theoretical linguistics* (20), 139–144 (in Ukr.).
6. Hrytsenko, P. Yu. (1995) Bolharski hovirky Ukrainy yak fenomen kultury [Bulgarian dialects of Ukraine as cultural phenomenon]. *Rebirth of languages and cultures of Western and Southern Slavs in Ukraine*, 42–49 (in Ukr.).
7. Hrytsenko, P. Yu. (2006). Mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu u svitli linhvistychnoi heohrafii (stan i priorytety) [The area between the Danube and the Dniester rivers on the basis of the linguistic geography (state and priority)]. *Scientific bulletin of Izmail State University of Humanities* (21), 3–16. (in Ukr.)
8. Drozdovskyi, V. P. (1962). Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymor'ia [The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside]. Odesa, 473 (in Ukr.).
9. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. (1985). 2. Kyiv : Naukova dumka, 570 (in Ukr.).
10. Zavorotna, T. P. (1967). Leksyka ukrainskykh naddunaiskykh hovirok [The vocabulary of the Ukrainian Higher Danube dialects]. Uzhhorod, 333 (in Ukr.).

11. Kolesnyk, V. A. (2006). Diagnostirujushhie cherty bolgarskoj svadebnoj terminosistemy [The diagnostic features of Bulgarian wedding terminological system]. *Scientific bulletin of Izmail State University of Humanities* (21), 21–26 (in Russ.).
12. Kolesnik, V. A. (2001). Evhenovka /Arsa/. Onomastyka. Hovor. Slovar. [Yevgenovka /Arsa/. Onims. Dialect. Vocabulary]. Odessa : Hermes, 287 (in Bulg.).
13. Kolesnyk V. O. Новогът на бълхарт в с. Horodne (Chyishyia). Besarabyia. Rechnyk [The dialect of Bulgarians spoken in the village Horodnye (Chyishyia). Bessarabiya. Dictionary]. Odesa : Astroprynt, 545 (in Bulg.).
14. Kolesnyk, V. O. (2008). Новогът на бълхарт в с. Krynychne (Chushmelyi). Besarabyia. Rechnyk [The dialect of Bulgarians spoken in the village Crinichne (Chushmelij). Bessarabiya. Dictionary]. Odessa : Astroprynt, 376 (in Bulg.).
15. Kolesnykov, A. O. (2016). Atlas ukrainskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [Atlas of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers]. Izmail : IRBIS, 168 (in Ukr.).
16. Kolesnykov, A. O. (2015). Morfolohiia ukrainskykh pivdenobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika [The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects : origin and dynamics]. Izmail : SMIL, 676 (in Ukr.).
17. Moskalenko, A. A. (1958). Slovyk dialektyzmiv ukrainskykh hovirok Odeskoi oblasti [Dictionary of the Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa : Vyd-vo Odeskoho ped. un-tu, 78 (in Ukr.).
18. Bondar, O. I. (2011). Slovyk ukrainskykh hovoriv Odeschchyny [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa : ONU, 223 (in Ukr.).
19. Tsyhanok I. B., Kiosieva D. I. Nazvy obriadovoho khliba v hovirkakh Naddunav'ia: ukrainsko-bolharski paraleli [The names of ceremony bread in dialects spread in Higher Danube: Ukrainian and Bulgarian parallels]. *Scientific bulletin of Izmail State University of Humanities* (28), 147–151 (in Ukr.).

M. S. DELYUSTO. FROM THE OBSERVATIONS OF CEREMONIAL LEXICAL PARALLELS IN UKRAINIAN AND BULGARIAN DIALECTS SPREAD IN THE SOUTHERN BESSARABIA

Summary. Introduction. *The investigation of family rites gathered from different bearers of the Ukrainian and Bulgarian dialects spoken in the Southern Bessarabia is very actual nowadays, because of their existing in multilingual and multiethnic surroundings (besides Ukrainians and Bulgarians, Russians, Moldavians, Gagauzes live here). The representatives of different nationalities of this region during two hundred years common existing saved and shared with each other of unique elements of language and culture, they also created some integral units, which origin are defined difficulty.*

The purpose of the analysis is to describe lexical parallels of family rites in the Ukrainian and Bulgarian dialects of investigating region, to determine integral and different units in Ukrainian and Bulgarian languages, which became a result of these ethnic groups' language and culture common existing and interaction on this territory.

Results. *The author comes to the conclusion that ceremonial terminological system of Ukrainians and Bulgarians in the Southern Bessarabia – multi-lingual lateral Ukrainian area between the Danube and the Dniester rivers – naturally is characterized by a lot of common lexical elements, at the same time there are many different units which caused by peculiarities of language or cultural part of definite ethnic group (compare Ukr. borsch, svi'tylky, z'myvky, poro'dillya and Bulg. 'kuklichka, 'malka 'pita, gu'lyama 'pita); from the other side some different lexemes are caused by interlanguage / interdialectal interference (compare Rom. nanashu'ly, 'zestra; Turk. kavar'ma, kur'ban).*

Originality. *In contrast to other descriptions of interference process of lexical level of Ukrainian and Bulgarian languages in this area (I. Tsyhanok, D. Kiosyeva) the author extents the list of lexical groups under consideration, besides it, he comes to the conclusion that Bulgarian dialects are also characterized by a lot of formal and semantic variants.*

Conclusion. *Further investigation of rites and ritual acts nomination of Ukrainian and Bulgarian dialects spread in the Southern Bessarabia will give the material for description of area variation of regional lexis through the prism of traditional culture. Gathered common patterns will become the basis of maps for «Multi-lingual atlas of dialects spread between the Danube and the Dniester rivers».*

Key words: *Southern Bessarabia; Ukrainian dialect; Bulgarian dialect; ceremonial rites; lexical parallels; borrowings.*

*Надійшла до редакції 25.03.19
Прийнято до друку 17.04.19*

ЛОКАЛІЗМИ В СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ДОНЕЧЧИНИ

**Н. Б. Клименко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки
Донецького національного технічного університету
(Покровськ, Україна)**

e-mail: natalia.klymenko@donntu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4407-4306

У статті звернено увагу на лексику вузьколокального характеру в говірках Донеччини, функціонування якої зумовлене не лише появою нових слів на позначення специфічних місцевих реалій, а й збереженням давніх за походженням назв, що мають затемнену, непрозору мотивацію. Частина досліджуваних назв вузьколокального характеру є інноваціями, характерними для зон контактних говірок, із прозорою мотивацією та спільними для новостворених говорів моделями словотворення. Деякі локальні найменування виникли внаслідок специфічних фонетичних та словотвірних процесів у досліджуваних говірках. Чи не найбільшу групу назв вузьколокального характеру становлять східностепові номени, утворені внаслідок зміни семантичної структури слів.

Подальше вивчення східностепових локалізмів сприятиме не тільки уточненню специфіки та ареальної поведінки новостворених говірок українського діалектного континууму, а й з'ясуванню номінаційних та ареалогічних процесів в українській діалектній мові.

Ключові слова: східностепові говірки, ендемічна лексика, діалектні особливості, номінаційні процеси, локалізми, регіоналізми, семантична структура слова.

Актуальність. Лексика вузьколокального характеру, або локалізми, неодноразово була предметом спеціальних досліджень в українському мовознавстві. Аналізу просторово обмежених одиниць української діалектної мови присвячені роботи М. В. Никончука [1; 2], П. Ю. Гриценка [3], К. Д. Глуховцевої [1], Г. І. Гримашевич [2], Т. М. Тищенко [11] та ін. Однак і досі ендемізми як лінгвемі локального поширення на українському діалектному ґрунті досліджені фрагментарно, в основному на матеріалі поліських говірок [2; 8; 9], рідше південно-західних [11].

Актуальність вивчення ендемічної лексики зумовлена ще й тим, що для повної характеристики складу та змін у лексичній системі української діалектної мови необхідно дослідити різні, у тому числі й несистемні явища, що часто ускладнюють картографування, зневиразнюють ареали основних протиставлюваних явищ [3, с. 238].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На недостатньому вивченні таких місцевих слів наголошує П. Ю. Гриценко: «Географія локалізмів, окреслення зон їх підвищеної концентрації, вияв чинників їх постання ще не стали предметом докладного розгляду. Тому картина просторового розміщення лексики, встановлювана на основі лише (чи переважно) картографування явищ протиставних, позбавлена повноти інформації» [4, с. 41].

Особливо актуальним дослідження ендемічної лексики видається щодо новостворених українських діалектів для визначення зв'язків говорів нової формації з материнськими говірками, сусідніми російськими та українськими говірками, з'ясування основних тенденцій розвитку та дослідження специфіки українських говорів пізнього творення. Адже «усталена у вихідних старожитніх говірках лексика, із якою прибули на місця нові переселенці і на основі якої формувався словниковий склад нових говірок, зазнала закономірних перетворень, викликаних зміною реалемного плану: регіональні природні умови [...], кліматичні особливості новозаселеної території, [...] зміна роду занять, швидка зміна соціальних умов та побуту – спричинили не тільки появу лексичних інновацій, а й сприяли зміні в структурі лексичної системи» [12, с. 114]. Усе це, безумовно, підкреслює актуальність дослідження лексики вузьколокального характеру новостворених східностепових говірок.

Ще М. В. Никончук наголошував на тому, що категоричність визначення ендемічного статусу має зумовлений характер, оскільки наступні обстеження слов'янських діалектів незмінно внесуть корективи й значно зменшать кількість ендемізмів [9, с. 4]. Лексема, яку сьогодні можна вважати ендемічною, через деякий час може втратити таку особливість, оскільки її буде виявлено в інших говірках [2, с. 290]. Тому вважаємо за доцільне специфічні діалектні утворення, які ще не засвідчені дослідниками в лінгвістичних та лексикографічних джерелах, називати локалізмами, погоджуючись із думкою К. Д. Глуховцевої [1, с. 177–178].

Метою цієї статті є аналіз локалізмів у лексичній системі східностепових говірок Донеччини.

Матеріали й методи дослідження. Джерельним підґрунтям стали: «Матеріали до словника східностепових українських говірок» [МССУГ 2006], лексикографічні додатки до дисертацій, присвячених аналізу тематичних груп лексики східностепових говірок Донеччини [5; 7], студентські записи діалектного матеріалу, здійснені протягом 1998–2014 рр. під час діалектологічних експедицій, авторські записи діалектної лексики на позначення одягу, взуття, прикрас, головних уборів, уживаних у донецьких говорах. Основний метод дослідження – описовий.

Результати дослідження та їх обговорення. Для уникнення будь-яких термінологічних розбіжностей наголошуємо на відмінностях між діалектною лексикою, поширеною в певному регіоні, та діалектними назвами, уживаними в окремих говірках, які є спорадичними, їх, як правило, не картографують, а вміщують у коментарях до лінгвістичних карт. Якщо перші зараховують до регіоналізмів, то інші і є лексикою вузьколокального характеру, або локалізмами. Чимало прикладів регіоналізмів знаходимо в лексикологічних та лексикографічних дослідженнях східностепових говірок. Наприклад: *бухánка* ‘хлібина’, *це^нбérка* ‘відро’, *бутил’ók* ‘трилітрова скляна банка’, *розорíт* ‘розібрати на частини’, *пособíт* ‘допомогти’, *барán*, *барáнчик* ‘середина кавуна’, *годíна*, *годíнка* ‘добра погода’, *гробкí* ‘поминальне свято’, *сапéтка* ‘низький широкий плетений кошик з двома ручками’, *потáпц’i* ‘страва зі шматочків хліба, зволожених водою та приправлених олією’, *кóвганка* ‘дерев’яний посуд, у якому готують, товчуть сало для заправлення борщу’ [МССУГ, 4], *кабíц’а* ‘літня плитка надворі’ [ССУГ, 21], *тормозók* ‘1) їжа, яку беруть шахтарі з собою в шахту; 2) будь-яка їжа, яку беруть із собою в дорогу’. До регіоналізмів зараховуємо й діалектні слова, виникнення яких спричинене активними системними змінами, наявними в певній групі говірок, або говорі. Порівняймо: *наохл’áб* ‘наопашки’ (Пав М, Є М), *ко^нхвéта* (*ко^нф’éта*) ‘цукерка (загальна назва)’, *скамél’ка* ‘переносна кімнатна лава для сидіння’ [МССУГ, 5], *л’áпалка* ‘прилад для биття мух’ (Усп М, Нов Ст, Красногор, Н-укр М) [МССУГ, 54], *жа́бр’i* ‘органи дихання у риб та деяких інших водяних тварин, які дихають киснем, розчиненим у воді’ (КЄ, Бз НА, Усп М, Красногор, Нов Ст) [МССУГ, 32].

До регіоналізмів належать також росіянізми, уживання яких є однією з яскравих діалектних рис східностепових говірок, що зумовлене близькістю сусідніх російських говірок та впливом російської мови як нерідко домінантної мови спілкування в містах Донеччини. Тому в багатьох українських говірках у східній частині українського діалектного континууму спостерігаємо чимало діалектних назв, що є фонетично «адаптованими» росіянізмами – пор.: *сáхар*’, *шч’ас*, *д’éлат*’, *вóздух*, *мóлн’iйа*, *об’азáт’ел’но*, *пон’áтно* (*пойн’áтно*), *зв’iздá*, *с’il’óтка*, *пл’ес’ин*’, *на́да*, *не^нд’il’а* ‘тиждень’, *с’т’iрáт*’ ‘прати’, *нара́ви^нц’а* ‘подобається’ або контамінованими назвами, що також можна зарахувати до регіональної діалектної лексики: *пóмни^нти^нме^нш*, *огурц’i*, *ви^нраба́туют’*.

Серед локальних найменувань, засвідчених у східностепових говірках, наявні інновації з прозорою мотивацією, «творення яких пов’язане з прагненням уникнути в умовах міждіалектних контактів специфічних слів, замінивши їх загальнозрозумілими» [1, с. 178]. Наприклад: *све^нрбл’áчка* ‘кропива’ (Є М), *с’óрбанка* ‘дуже рідкий суп’ (Бл Амв), *л’óпанка* ‘рідка картопля’ (Н-укр М), *кладу́нка* ‘невелика кишеня, сумочка у вигляді кишені,

яку жінки носили під фартухом для зберігання дрібних речей' (Кам Д), *куче^р'áвчики* 'печені вироби з м'ясним фаршем, що зовні нагадують кучеряве волосся' (Н-укр М). Порівняймо: *куч'е^р'áвчи^еки рóбл'ац':а йак / náда хварш / náда корж'і вáфе^л'н'і / нама́зуйут' т'і корж'і хва́рише^м / в йайі́чко вмо́куйец':а / п'іджа́р'уйут' / от тоб'і і куч'е^р'áвчи^еки полу́ча́йуц':а //* (Н-укр М).

Локальними найменуваннями з прозорою мотивацією є й номени *пóтни^ек* (Кам Д) та *розто́чка* (Бз НА) як репрезентанти семени 'ластка, клин під рукавом чоловічої сорочки народного крою та верхнього жіночого одягу'. Для компонентів цієї мікрогрупи назв в обстежуваних говірках характерна значна варіативність: *ла́стка, ла́стовка, ластови́ц'а, ла́тиц'а, ла́ци^ек, вста́вка, клин, к'л'инéц', к'л'ин, розто́чка, пóтник, ла́ск'ит, лату́н, ла́тичка, ла́тка, наста́вка, заста́вка, вуста́вка, уста́вка, вставчи́на, клі́нчик*. Більшість зазначених лексем відомі іншим українським говорам, українській літературній мові або говорам інших слов'янських мов – пор.: *клин* (*клинéц'*) '... 2) про трикутну, часто висунуту гострим кінцем уперед, форму чого-небудь...' [СУМ, IV, 182–183]; закарп., львів. *клин* 'квадратний кусок полотна під рукавом' [Матейко, 46], закарп. *ла́стка, ла́ст'івка, ла́стовка, ластови́ц'а* 'чотирикутний клинець, що вшивається між рукавом і станком сорочки' [Дзензелівський, I, 46], *ластови́ц'а* 'подрукавний клин...' [СРДГ, II, 108]; полт. *у́ставка, ву́ставка* 'вишиті, вставлені шматки полотна на рукавах жіночої сорочки' [Ващенко, 96]; поліс. *лату́н* 'полатаний піджак' [Лисенко, 112], *ластови́ц'а* 'ластка' [Чабаненко, II, 243]. Серед наведених номенив аналізованої реалії тільки назви *розто́чка* й *пóтник* можна назвати східностеповими локалізмами.

До вузьколокальних найменувань із прозорою мотивацією, зафіксованих у східностепових говірках, можна зарахувати також специфічну емоційно забарвлену назву одягу для немовлят *се^рун'ц'і* (Є М) – пор. інші східностепові назви цієї реалії: *повзункі, ползункі, по^взункі, шта́ни^еки, штан'ішки*.

Серед східностепових локалізмів із прозорою мотивацією є й лексеми на позначення їжі: *ки^есл'áтни^ек* 'приплюснутий, поколотий ножем хлібець із кислого тіста, спечений на сковороді' (Бил Сл), *л'апанéц'* 'т. с.' (Грод), *ч'асні́чи^еки* 'пампушки з часником' (Н-укр М), *абрикос'áнка* 'алкогольний напій, вироблений з абрикос та цукру способом бродіння' (Зор П), *йáблучни^ек* 'напій із сушених фруктів, переважно яблук' (Зор П); сільськогосподарських понять: *зе^л'е^н'ко́* 'недорозвинений качан кукурудзи' (Удачне), *пе^р'е^д'рисра́ка* 'терен (*Prunus spinosa*)', *укра́їн'с'кий банáн* 'ревін' (*Rheum undulatum* L.)' (Дон В). Порівняймо: *ду́мали / шо то хр'ін / а то не^н хр'ін / а р'éв'ен' був / це нази^ева́йут' у нас укра́їнс'ким банáном / бо його́ не^н ліст'а йі́д'áт' / а сто́впчи^ек //* (Дон В) [7, с. 70].

Східностеповим локалізмам із прозорою мотивацією протиставляємо ендемічні назви затемненої етимології. До них відносимо назву *троака́р* (*тройека́р, тройака́р*) з розгалуженою семантичною структурою, поширену в мар'їнсько-волноваському мікроареалі донецьких говірок. Так, у частині східностепових говірок номен *троака́р* репрезентує семему 'довгий верхній піджак без підкладки, пошитий із чотирьох частин, для носіння восени або навесні' (Сонц, Мих П, Ол М, Роя, Олексі́вка ВН, ВП ВН, Шевч ВН, ВН, Пав М, Ол В, Мангуш), *тройека́р* 'т. с.' – Усп М, Кат М, Ант М. У декількох аналізованих говірках цю назву використовують для позначення комплекту одягу з трьох частин: довгого піджака, спідниці, жилета (Мих Ол, Серг Сл, Пр Сл).

До локалізмів із непрозорою мотивацією належать номени: *ла́ск'ит* 'ластка, клин під рукавом чоловічої сорочки народного крою та верхнього жіночого одягу' (Ст В), *ла́ци^ек* 'т. с.' (Вільне, ЗГ ВН). Порівняймо: лемк. *ла́цки́й* 'легкий, вигідний, зручний' [Пиртей, 157]; сх.-под. *ла́с'ц'і́к, ла́с'т'і́к* '1) цупка бавовняна тканина, блисуча з одного боку; 2) тканина, здатна легко розтягуватися до попередньої форми; 3) шматок тканини' [Березовська, 138–139].

Серед східностепових локалізмів із непрозорою мотивацією виділяємо низку назв їжі: *катла́нка* 'різновид приплюснутого, поколотого ножем хлібця з кислого тіста,

смаженого на сковороді' (Стмйр ВН), *сардік* 'міцний алкогольний напій, виготовлений кустарним способом' (Петр-2 Ол), *би'вб'ан* 'т. с.' (Бл Амв), *чи'ме'рг'ес* 'т. с.' (Зл В), *ші'ба* 'останній невеликий шматок хліба' (ЗК КЛ, Нов КЛ, Тет Сл), *м'андра* 'т. с.' (Тет Сл), *марап'ел'ки* 'сорт слив невеликого розміру' (Гр), *ховрі'ишки* 'печені вироби з варенням, нанесеним зверху' (Н-укр М).

До східностепових назв вузьколокального характеру з непрозорою мотивацією зараховуємо, безперечно, і запозичені з інших мов номени, що їх сьогодні українці вже не сприймають як чужі, оскільки самі реалії широко використовують у побуті. До таких назв належать: *ш'умуш* (*с'умуш*, *шам'уша*) 'прісний пиріг із начинкою' [5, с. 69], *кубе'те* 'т. с.' (Стмйр ВН, Стмл ВН, Св В, Нов-2 Яс) [5, с. 69]. До лексичного складу східностепових українських говірок такі номени потрапили з урумських говірок. Так, серед урумських назв їжі знаходимо й лексему *ку'бете* 'пиріг' і *шум'уш* 'т. с.' [10, с. 54]. В українських новостворених говірках ці назви засвоєні настільки, що респонденти вже не сприймають їх як назви страв грецької кухні. Свідченням цього є фонетичне й граматичне освоєння лексеми *шумуш* як *с'умуш*, *шам'уша*.

Локалізми з непрозорою мотивацією наявні і в інших тематичних групах лексики. Наприклад, *шп'іл'пан* 'капуста, що не склалася в головку' (Н-кат Ст), *хадарма* 'прибудова до хати' (Гр М), *к'інта* 'колосок проса' (Є В), *охр'ап* 'приміщення сільськогосподарського призначення' (Удачне), *бол'абуха* 'сажка, грибовий паразит у вигляді чорних наростів на кукурудзі та на інших рослинах' (Олексіївка ВН), *л'іхта* 'сколотини', *д'іл'ака* 'спідниця з риболовецької сітки' (Бз НА), *т'іра'са* 'жіноче пальто вільного крою' (Петр Ст), *акай'ама* 'пристрій для ловлі риби, зроблений із міцних ниток, які перехрещуються і закріплюються на однакових проміжках вузлами' (Бз НА).

Докладніше розглянемо деякі з наведених східностепових локалізмів, що входять до семантичного поля «Сільськогосподарська лексика».

Серед назв, що репрезентують у східностепових говірках семему 'колосок проса', привертає увагу вузьколокальна лексема *к'інта*, не засвідчена в інших діалектних джерелах. У словнику В. Даля зафіксовано родовий відмінок іменника *к'інот* – *к'інт'а*, що репрезентує семему 'ніготь' і 'коготь' [Даль, 2: 108]. Можливо, східностепове *к'інта* 'колосок проса' споріднене з *к'інот* і є наслідком метафоричного перенесення на основі подібності за формою.

Спородично в східностепових говірках як маніфестант семеми 'прибудова до хати' вживана лексема *хадарма* (Гр М) – пор.: *хадар* – похідне від лексеми *када* [Радлов II, 1684], відома тюркським мовам із семемою 'прикріпить, прибить гвоздь, укріпить'. Відповідна назва, очевидно, стала вживаною завдяки міждіалектним і міжмовним контактам, адже в частині населених пунктів Донецької області живуть тюркомовні греки [10, с. 52]. Цікаво, що вузьколокальна лексема *хадарма* виявлена й у н. п. Ол В, однак із іншим значенням «непотріб»: *ос' вікі'ну ц'у хадарму' / хлам такий зда'р'овий / машинка ст'ірал'на у мене стар'а* // [7, с. 120].

Для деяких вузьколокальних назв із непрозорою мотивацією зафіксовано випадки так званої «живомовної народної мотивації». Це стосується, наприклад, лексеми *бол'абуха*. Порівняймо: *на кукурудзу напад'а йак'ас' така бол'ач'ка / така бол'абуха напад'а / бол'абухи р'обл'ац':а* // (Олексіївка ВН).

Утворення частини локалізмів східностепових говірок пов'язане з певними фонетичними змінами, причому не завжди закономірними, що було відзначено К. Д. Глуховцевою в східнослов'янських новостворених говірках [1, с. 178]. Подібне фіксуємо й у східностепових говірках Донеччини. Наприклад, *в'іхл'ік* 'предмет жіночої білизни, що облягає груди' (С) – пор. укр. літ. *ліфчик* 'т. с.' [СУМ, 4, с. 532], сх.-ст. *л'іхві'к* 'т. с.' (весь ареал східностепових говірок); *кавр'аточка* 'кухоль' (Є М) – пор.: укр. діал. *карв'атка* 'кухоль' [СУМ, 4, с. 104]; *сколо'на* 'побічний рідкий продукт, що одержують при збиванні масла з вершків, сметани' (Арт Амв, Мик В) – пор. укр. літ. *сколотини* 'т. с.' [СУМ, 9, с. 292]; *м'ози'во* 'молозиво' (Бил Сл); *п'іц'кац':а* 'забруднювати руки чимось' (Є М) – пор.

пецькаться – запозичення з польської мови; п. *peskać się* ‘бруднитися, мазатися; возитися, копошитися’ надійної етимології не має [ЕСУМ, 4, с. 363]. Можливо, лексема *n'ic'kać':a* є видозміненим реліктом південно-західних українських говірок, що також узяли участь у формуванні новостворених говірок Донеччини.

Іншу групу східностепових локалізмів становлять номени, що виникли внаслідок творення за специфічними словотвірними моделями. Наприклад, лексема *p'aduška* ‘покривало для ліжка, лави’ – пор.: укр. *раднó* ‘вид простирадла або покривала з ряднини’ [СУМ, 8, с. 923], рос. *постылушка* [Ожегов, с. 560].

Відмінною рисою таких слів є те, що при спільній кореневій морфемі аналізовану діалектну східностепову інновацію відрізняють словотвірні афікси або порядок компонентів слів. Такі східностепові лексичні інновації утворені здебільшого суфіксальним способом. Пор.: сх.-ст. *tu'dzul'a* ‘гуля на пальці ноги, руки’ (*tu'dzá* – наріст, гуля, пухлина [ЕСУМ, 1, с. 505]). Це слово перебуває в синонімічних відношеннях з лексемою *morčul'a* – пор. укр. літ. ‘гуля’ [ЕСУМ, 4, с. 512], їхню подібність простежуємо також на рівні будови (суфікс -ул'-а). Спільнокореневе префіксальне слово *ri'tu'dzul'a* в говірці Є М означає ‘хвора нога’ або ‘нога старої людини’. Таким же є суфіксальне утворення *dr'apč'uč'a* – пор. *дряпуга, дряп'я* ‘дрантя’ [ЕСУМ, 2, с. 137].

Чи не найбільшу групу в досліджуваних говірках утворюють локалізми, виникнення яких пов'язане зі зміною лексичного значення відомих номенів. Така дифузність семантичної структури лексем є однією з найбільш властивих рис новостворених східностепових говірок Донеччини. «Специфіка лексичної системи аналізованих говірок полягає не стільки у функціонуванні лексики, уживаної тільки в східностепових українських говірках (*троакáр, лáцик, пóтник, с'т'ірка, розтóчка, кладúнка*), скільки в семантичній спеціалізації окремих номенів, відомих іншим українським діалектам; причому особливості семантичної спеціалізації лексем у східностепових говірках залежали від різних тенденцій розвитку семантичної структури слова – від звуження до ускладнення семантики окремої назви, так і повної зміни значення слова» [6, с. 15].

До східностепових локалізмів, що виникли внаслідок зміни семантичної структури слова належать такі: *mámka* «велика хижа риба роду окунеподібних, яка містить багато ікри й живе в прісній та морській воді» (Бз НА); *токсикóз* «отруєння бджіл отрутохімікатами, які застосовують для боротьби зі шкідливими комахами, хворобами сільськогосподарських культур та бур'янами» (Гр); *p'ábчик* «моряцька смугаста спідня сорочка, звичайно трикотажна» (М-Кач НА, Коз НА), *лапс'ордák* (*лапс'ердák, лапс'урдák, лапсардák*) «ірон. назва будь-якого верхнього одягу» (у більшості східностепових говірок); *су́кн'а* «спідниця з сукна» (Красногор, Лис Амв, Вас Амв, Серд Ш, Ст В); *д'ід* «дротяний гачок гаплика» (Вільне ВН, Шевч ВН), *закóт* «верхній зимовий одяг рівного крою, з овечої шкіри, з широким виложистим коміром» (Н-петр ВН), *калитá* «кишеня, яку жінки носили під фартухом» (Шах Яс); *тóрбочка* «т. с.» (Роя М); *кл'óци'ки* «оладки» (Є М); *кобурá* «капюшон» (Є М); *n'ídkát* «прибудова до хати» (Олексіївка ВН); *зб'іж':a* «накип, те, що збігло на плиту під час приготування їжі» (Під); *зб'іж':a* «місце, де збираються люди» – Н-ап В; *врóда* «врожай, кількість зібраних за сезон плодів» (Ст-мих М), *шійá* «похилий, зі сходами спуск до льоху» (Ор Яс), *сапáчка* «жінка, яка обробляє просапані культури» (Стмйр ВН); *шійка* «очищена, промита й проварена гусяча шия, начинена шматочками м'яса» (С); *йїжачók* «металевий прилад із загнутими кінцями для витягання затонулих відер з дна колодязя» (Корсунь). Можна припустити, що такі зміни в семантичній структурі номенів багатьох тематичних груп лексики зумовлені як «потенційними можливостями вихідного семантичного комплексу, так і діянням типових панлокальних моделей семантичної деривації» [4, с. 159].

Висновки й перспективи дослідження. Таким чином, функціонування в досліджуваних говірках локалізмів зумовлене не тільки появою нових слів на позначення специфічних місцевих реалій природного походження та антропогенних, а й збереженням давніх за походженням назв, що мають затемнену, непрозору мотивацію. Причому останні

можуть зберігатися в говірці як реліктові назви (*троакáр (тройекáр, тройакáр), лáск'ít, сарді́к, би́вбáн, чиме"ргéс, ви́нси"ра́да, д'і́л'áка, т'і́ра́са*), так і бути місцевими назвами сучасних понять (*шири́котá, ховри́шки, шушлавóк, шп'і́л'пан, хадармá, кубетé, шуму́ш*), що пов'язане з особливостями реалемного плану та структурою лексики новостворених говірок.

Частина наведених назв вузьколокального характеру є інноваціями, характерними для зон контактних говірок, із прозорою мотивацією та спільними для новостворених говорів моделями словотворення (*пóтнн'єк, с'óрбанка, йáблучник, абри́кос'áнка*). Деякі локальні найменування виникли внаслідок специфічних фонетичних та словотвірних процесів у досліджуваних говірках (*в'і́хли"єк, кавра́точка, п'і́ц'кац':а, ригидзу́л'а, р'аду́шка*).

Чи не найбільшу групу назв вузьколокального характеру становлять східностепові номени, утворені внаслідок дифузності семантичної структури слів (*хабо́т'а, шійя, шійка, йі́жачо́к, зб'і́ж'а, вро́да*).

Подальше вивчення локальних номенів східностепових говірок сприятиме не тільки уточненню специфіки та ареальної поведінки новостворених говірок українського діалектного континууму, а й з'ясуванню номінаційних та ареалогічних процесів в українській діалектній мові.

Список скорочень назв обстежених населених пунктів Донецької області

Арт Амв – Артемівка Амвросіївського району, **Андр ВН** – Андріївка Великоновосілківського району, **Ант М** – Антонівка Мар'їнського району, **Андр Сн** – Андріївка м.Сніжного, **Бз НА** – Безіменне Новоазовського району, **Бил Сл** – Билбасівка Слов'янського району, **Бл Амв** – Благодатне Амвросіївського району, **Бл В** – Благодатне Волноваського району, **Вас Амв** – Василівка Амвросіївського району, **Вільне** – Вільне Волноваського району, **Вільх** – Вільховчик Шахтарського району, **Вір К** – Віролюбівка Костянтинівського району, **Вір Д** – Вірівка Добропільського району, **ВН** – Велика Новосілка, **Воздв** – Воздвиженка Покровського району, **ВП ВН** – Вільне Поле Великоновосілківського району, **Гл Ст** – Глинки Старобешівського району, **Г-О Б** – Греково-Олександрівка Бойківського району, **Граб Амв** – Грабське Амвросіївського району, **Гр Балка** – Громова Балка Олександрівського району, **Гр** – Гришине Покровського району, **Грод** – Гродівка Покровського району, **Гр М** – Григорівка Мар'їнського району, **Дібр Ш** – Дібрівка Шахтарського району, **Добр** – Добропілля Добропільського району, **Дм Ш** – Дмитрівка Шахтарського району, **Дон В** – Донське Волноваського району, **Дроб КЛ** – Дробишівка Лиманського району, **Є В** – Єгорівка Волноваського району, **Є М** – Єлизаветівка Мар'їнського району, **Зв Бахм** – Званівка Бахмутського району, **ЗГ ВН** – Зелений Гай Великоновосілківського району, **Зуївка** – Зуївка м.Харцизька, **ЗК Добр** – Золотий Колодязь Добропільського району, **ЗК Л** – Зелений Клин Лиманського району, **Зл В** – Златоустівка Волноваського району, **ЗЯ Нік** – Зелений Яр Нікольського району, **Зор П** – Зоряне Покровського району, **Івер** – Іверське Олександрівського району, **Іскра ВН** – Іскра Великоновосілківського району, **Кам Д** – Кам'янка Добропільського району, **Кат М** – Катеринівка Мар'їнського району, **Кир В** – Кирилівка Волноваського району, **Кл Амв** – Кленівка Амвросіївського району, **Кл Бахм** – Кліщівка Бахмутського району, **Коб** – Кобилівка м.Вуглегірська, **Коз НА** – Козацьке Новоазовського району, **Комиш** – Комишувате Мангушського району, **Корсунь** – Корсунь м. Єнакієвого, **Іванівське** – Іванівське Бахмутського району, **Красногор** – Красногорівка Мар'їнського району, **Кр Ст** – Краснопілля Старобешівського району, **Кум Ст** – Кумачеве Старобешівського району, **Лис Амв** – Лисиче Амвросіївського району, **Мангуш** – Мангуш Мангушського району, **Мар** – Мар'їнка, **Мик В** – Миколаївка Волноваського району, **Мик Г** – Микитівка м. Горлівки, **Мик П** – Миколаївка Покровського району, **Микі́л В** – Микільське Волноваського району, **М-Кач НА** – М – Качари Новоазовського району, **Мих Ол** – Михайлівка Олександрівського району, **Мих П** – Михайлівка Покровського району, **Н-ап В** – Новоапостолівка Волноваського району, **Н-бах Яс** – Новобахмутівка Ясинуватського району, **Неск** – Нескучне Великоновосілківського району, **Н-зар Ст** – Новозар'ївка Старобешівського району, **Ник Бахм** – Никифоровка Бахмутського району, **Н-кат Ст** – Новокатеринівка Старобешівського району, **Н-мих М** – Новомихайлівка Мар'їнського району, **Н-Ол В** – Нова Оленівка Волноваського району, **Нов Л** – Новоселівка Лиманського району, **Новотр В** – Новотроїцьке Волноваського району, **Нов Ст** – Новоселівка Старобешівського району, **Нов Б** – Новоселівка Бойківського району, **Нов-2 Яс** – Новоселівка-2 Ясинуватського району, **Н-петр ВН** – Новопетрівка Великоновосілківського району, **Н-укр М** – Новоукраїнка Мар'їнського району, **О-К Кост** – Олександр-Калинове Костянтинівського району, **Ол В** – Оленівка Волноваського району, **Олг В** – Ольгинка Волноваського району, **Олдр В** – Олександрівка Волноваського району, **Олексівка ВН** – Олексівка Великоновосілківського району, **Ол М** – Олександрівка Мар'їнського району, **Оп Яс** – Опитне Ясинуватського району, **Ор Яс** – Орлинське Ясинуватського району, **Павл М** – Павлівка Мар'їнського району, **Пав М** – Павлівка Мар'їнського району, **Перв Яс** – Первомайське Ясинуватського району, **Петр Єн** – Петровське Єнакіївського району, **Петр П** – Петрівка Покровського району, **Петр-2 Ол** – Петрівка-2 Олександрівського району, **Петр Ст** – Петрівське Старобешівського району, **Перв Б** – Первомайське Бойківського району, **Під** – Піддубне Великоновосілківського району, **Плат В** – Платонівка м. Волновахи, **Прив Сл** – Привілля Слов'янського району, **Рай** – Райгородок Слов'янського району, **Рідкодуб** –

Рідкодуб Лиманського району, **Розд Бахм** – Роздолівка Бахмутського району, **Роя**– Роя Мар'їнського району, **РЯ Кост** – Русин Яр Костянтинівського району, **Св В** – Свободне Волноваського району, **Сел** – Селидове, **Серг П** – Сергіївка Покровського району, **Серг Сл** – Сергіївка Слов'янського району, **Серд Ш** – Сердите Шахтарського району, **Сів** – Сіверськ Бахмутського району, **Сонц** – Сонцеве Покровського району, **СП-Мих** – Спасько-Михайлівка Олександрівського району, **Срібне** – Срібне Покровського району, **Ст В** – Степне Волноваського району, **Стмїр ВН** – Старомайорське Великоновосілківського району, **Ст-мих М** – Старомихайлівка Мар'їнського району, **Стмл ВН** – Старомлинівка Великоновосілківського району, **Тем Нік** – Темрюк Нікольського району, **Тет Сл** – Тетянівка Слов'янського району, **Удачне** – Удачне Покровського району, **Укр Нік** – Українка Нікольського району, **Усп М** – Успенівка Мар'їнського району, **Ф Нік** – Федорівка Нікольського району, **Хл В** – Хлібодарівка Волноваського району, **Хом НА** – Хомутове Новоазовського району, **Хрест** – Хрестище Слов'янського району, **Червоне** – Червоне Мангушського району, **Шах Яс** – Шахова Ясинуватського району, **Шевч ВН** – Шевченко Великоновосілківського району, **Ярова** – Ярова Лиманського району, **Яс** – Ясинувата.

Список використаної літератури

1. Глуховцева К. Д. Локалізми в системі українських східнослов'янських говірок. *Волинсько-Житомирщина*, 2001. № 6. С. 177–182.
2. Гримашевич Г. І. Ендемізми в поліських говірках. *Діалектологічні студії 4: Школи, постаті, проблеми*. Львів, 2004. С. 289–294.
3. Гриценко П. Ю. Локалізми в структурі діалектної мови. *JAZYKOVEDNE STUDIE. XXVIII*. Bratislava, 2010. С. 236–244.
4. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наукова думка, 1990. 272 с.
5. Загнітко Н. Г. Матеріали до словника українських східностепових говірок (назви їжі). *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Вип. 16. Донецьк, 2008. С. 291–303.
6. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Донецьк. 2001. 19 с.
7. Кушмет-Бодаммер М. С. Діалектологічний портрет Донеччини: кінець 2014 р. (сільськогосподарська лексика). Тернопіль : Крок, 2017. 260 с.
8. Никончук М. В. Членування правобережнополіського діалектного масиву за ендемічними даними лексики і семантики. *Мовознавство*, 1981. № 4. С. 50–55.
9. Никочук М. В. Ендемічна лексика. *Київське Полісся : Етнолінгвістичне дослідження*. Київ, 1989. С. 83–96.
10. Оглух Ф. І. Урумська говірка с. Старомлинівка Донецької області. *Мовознавство*, 1990. № 2. С. 52–61.
11. Тищенко Т. М. Ендемізми як відображення номінаційних та діалектологічних процесів у східноподільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*, 2017. Вип. 43. С. 124–129.
12. Фроляк Л. Д. Українські східностепові говірки Донеччини. Дрогобич : Просвіт, 2013. 400 с.

Список джерел та їхніх умовних скорочень

- Березовська – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.
- Ващенко – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків : ХДУ, 1960. 107 с.
- Грінченко – Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4-х т. Київ : Наукова думка, 1996–1997.
- Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Москва : Рус. яз., 1978.
- Дзендзелівський – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР : Лексика. Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1958. Ч. 1
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1983–1988. Т. 1–3.
- Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1972. 260 с.
- Матейко – Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. Київ : Наукова думка, 1996. 196 с.
- МССУГ – Омельченко З. Л., Клименко Н. Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2006. 114 с.
- Ожегов – Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва : Рус. яз., 1986. 796 с.
- Пиртей – Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Упор.: Є. Д. Турчин. Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- Радлов – Опыт словаря тюркских нарѣчий В. В. Радлова / В. В. Радлов. В II томах и 4 частях. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академіи Наукъ, 1899. Т. II. Ч. 2.
- СРДГ – Словарь русских донских говоров: В 3-х т. Р н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1975. Т. 1–3.
- СУГ – Східностепові українські говірки: Науково-навчальний посібник / За заг. ред. А. П. Загнітка. Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1998. 114 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11-и т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Тернавська, В. Ужченко. Луганськ, 2002. 234 с.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 1992. Т. 1–4.

References

1. Hlukhovtseva, K. D. (2001). Lokalizmy v systemi ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok. [Localisms in the system of Ukrainian East-Slobzhanskyi dialects]. *Volyn-Zhytomyrshchyna*. № 6. Zhytomyr, 177–182 (in Ukr.).
2. Hrymashevych, H. I. (2004). Endemizmy v poliskykh hovirkakh. [Endemisms in Polish dialects]. *Dialectological studios 4: Schools, persons, problems*. Lviv, 289–294 (in Ukr.).
3. Hrytsenko, P. Yu. (2010). Lokalizmy v strukturi dialektnoi movy. [Localisms in the structure of dialect language] *JAZYKOVEDNE STUDIE. XXVIII*. Bratislava, 236–244 (in Ukr.).
4. Hrytsenko, P. Yu. (1990). Arealne variuvannia leksyky. [Areal variation of the vocabulary]. Kyiv : Scientific thought, 272 (in Ukr.).
5. Zahnitko, N. H. (2008). Materialy do slovnika ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok (nazvy yizhi). [Materials for vocabulary Ukrainian East-Steppe dialects (names of food)]. *Linguistic Studies*. Vol. 35. Donetsk, 291–303 (in Ukr.).
6. Klymenko, N. B. (2001). Nazvy odiahu v skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny. [Names of clothes in the Eastern-Steppe dialects of Donetsk region]. Donetsk, 19 (in Ukr.).
7. Kushmet-Bodammer, M. S. (2017). Dialektolohichniy portret Donechchyny: kinets 2014 r. (silskohospodarska leksyka). [Dialectological portrait of Donetsk region: the end of 2014 year (agricultural vocabulary)] Ternopil : Krok, 260 (in Ukr.).
8. Nykonchuk, M. V. (1981). Chlenuvannia pravoberezhnopoliskoho dialektneho masivu za endemichnymi danymi leksyky i semantyky. [Membership right-bank Polissya dialect areal with lexical and semantical endemisms]. *Linguistics*. № 4. Kyiv, 50–55 (in Ukr.).
9. Nykochuk, M. V. (1989). Endemichna leksyka. [Endemic vocabulary]. *Kyivske Polissia: Etnolitivistychne doslidzhennia*. Kyiv, 83–96 (in Ukr.).
10. Ohlukh, F. I. (1990). Urumska hovirka s. Staromlynivka Donetskoi oblasti. [Urum dialect of the village Staromlynivka Donetsk region]. *Linguistics*. № 2. Kyiv, 52–61 (in Ukr.).
11. Tyshchenko, T. M. (2017). Endemizmy yak vidobrazhennia nominatsiinykh ta dialektolohichnykh protsesiv u skhidnopodilskykh hovirkakh. [Endemisms as an image of nomination and dialectological protests in East-Podolian dialects]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Filolohichni nauky*. Vol 43. Kamianets-Podilskyi, 124–129 (in Ukr.).
12. Froliak, L. D. (2013). Ukrainski skhidnostepovi hovirky Donechchyny. [Ukrainian East-Steppe dialects of Donetsk region]. Drohobych, 400 (in Ukr.).

N. B. KLYMENKO. LOCALISMS IN THE EAST-STEPPE DIALECTS OF DONETSK REGION

Summary. Introduction. Despite the wide study of the lexical system of Ukrainian newly created dialects, the East-Steppe dialects of Donetsk region still need to be researched in detail. One of the urgent tasks of Ukrainian dialectology is to analyze the indigenous lexis that has already been recorded, since unsystematic dialectal phenomena should also be studied for a complete description of the composition and changes in the lexical system of Ukrainian dialects. At present, there are no works devoted to the study of dialectal lexis of indigenous nature of the Ukrainian East-steppe dialects.

The analysis of endemic lexis in the newly created Ukrainian dialects, which include the East-steppe dialects of Donetsk region, seems to be of particular relevance, as it helps to determine the connections between the newly formed dialects and the mother dialects, i.e. the neighboring Russian and Ukrainian ones, as well as to find out the main trends in development and the specifics of the newly created Ukrainian dialects.

The **purpose** of the article is to analyze the localisms in the lexical system of the East-steppe dialects of Donetsk region.

Methods. Descriptive.

Results. Local lexis functioning in the dialects under study is conditioned not only by emergence of new words for designating specific local realities, but also by preservation of names which are ancient by origin and have darkened, non-transparent motivation. The latter can function as relict names of a dialect, as well as to be local names of modern concepts, which is associated with the features of the realia plan and the structure of the lexis of the newly created dialects.

Partially the indigenous names are the innovations characteristic of the contact dialects areas, with a transparent motivation and word-formation models which are common for the newly created

dialects. Some local names arose due to specific phonetic and word-formation processes in the dialects under study.

A significant group of names of indigenous nature comprise East- steppe nomens, formed as a result of changing the semantic structure of words.

Originality. *The lexis of indigenous character has been the subject of special studies in Ukrainian linguistics for a long time. However, there is still no special research devoted to the analysis of endemism as language units of local distribution on the material of the Ukrainian East-steppe dialects.*

Conclusion. *Further study of the local nomens of the East- steppe dialects will not only clarify the specifics and areal behavior of the newly created dialects of the Ukrainian dialect continuum, but also determine the nominative and isotropic processes in the Ukrainian dialectal language.*

Key words: *East-Steppe dialects, endemic vocabulary, dialectical features, nominative processes, localisms, regionalisms, semantic structure of the word.*

Надійшла до редакції 11.05.19

Прийнято до друку 26.05.19

СЛОВОВІРНІ ТИПИ ВІДАНТРОПОНІМНИХ ПРИЗВИСК

(на матеріалі неофіційних особових найменувань у говірці
с. Руська Поляна Черкаської області)

**Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,
(Черкаси, Україна)**

e-mail: L.Lonska@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0996-3586

У статті порушено проблему прізвиськ, або «вуличних назв», що в конкретній говірці мають свою специфіку: вони визначають самосвідомість та самоідентифікацію особистості, ментальність, зумовлену історією, звичаями, традиціями та культурою регіону. Прізвиська є не лише відповідним інформаційним кодом окремої особи, а й несуть у собі інформацію про визначену епоху, створюють культурний портрет нації, стають підґрунтям для дослідження мовних, культурних та історичних процесів у житті українського народу.

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу виокремити сім словотвірних типів відантропонімних прізвиськ, кожен із яких представлений структурно-словотвірними моделями. Найбільш продуктивним є словотвірний тип, що його складають складають прізвиська-патроніми та пропатроніми, похідні від чоловічого імені предків – батька, діда, прадіда. Він нараховує 11 структурно-словотвірних моделей. Серед прізвиськ-андронімів високу продуктивність мають структурно-словотвірні моделі з суфіксом -их(а), та -к(а). Активно вживані в говірці матроніми, утворені від імені матері за допомогою суфікса присвійності -ин(а). Досліджено в статті складні й складені прізвиська.

Аналіз словотвірних особливостей прізвиськ жителів конкретного середньонаддніпрянського села засвідчує як загальнонаціональні тенденції виникнення й функціонування цього класу антропонімів, так і специфічні риси онімів.

Ключові слова: онім, антропонім, відантропонічне прізвисько, словотвірний тип, структурно-словотвірна модель, патронім, пропатронім, андронім, матронім, продуктивна модель.

Актуальність. Однією з актуальних проблем сучасної ономастики є дослідження неофіційної антропонімії сільських жителів, у якій представлено систему цінностей, життєву мудрість народу, його світогляд, менталітет, відбито національні й регіональні риси мовців. Чільне місце в цій галузі займають народні прізвиська, які, за словами М. Лесюка, засвідчують «велику словоутворювальну фантазію народу, лексичне багатство мови, величезні потенційні можливості антропонімії системи тієї чи іншої мови» [3, с. 227]. Більшість лінгвістів схиляється до думки, що саме в регіональній антропонімії найповніше відбито національний колорит мови. Із цього приводу П. Чучка зазначає: «Ми дивимося на прізвиська як на розкішний заповідник, у якому ще повнокровним життям живе те, що поза ним, в інших антропонімії класах, давно вже безповоротно відійшло в забуття» [11, с. 168]. Тому об'єктом дослідження обрано сільські прізвиська жителів с. Руська Поляна Черкаського району Черкаської області, що належить до ареалу середньонаддніпрянських говірок. Автор статті є корінним жителем цього села, тому дослідження рідної говірки дає можливість ретельно проаналізувати мотиви неофіційних особових найменувань, спираючись на достовірну інформацію про носіїв прізвиськ. Такий аналіз сприятиме збереженню пам'яті про сімейно-родові неофіційні назви, а також ті, що існували протягом тривалого чи короткого часового відрізка.

Сучасні неофіційні особові найменування із середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя представлено в працях Т. Щербини [13] та автора статті [4], де зацентровано увагу переважно на лексико-семантичній характеристиці прізвиськ чи

подано їхні етнолінгвістичні особливості з опертям на національну специфіку цього класу онімів. Не вивченими на сьогодні залишаються словотвірні характеристики прізвиськ цього діалекту, що й зумовлює актуальність поставленої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві активізовані дослідження прізвиськ різних регіонів, які, на думку Т. Щербини, нерівномірно розподілені щодо охоплення діалектних зон [13, с. 10]. Неофіційну антропонімію сходу України представляє О. Антонюк, яка аналізує прізвиська, мотивовані іменами та прізвищами носіїв Донецької області, за семантикою твірної основи та за мотивами виникнення найменувань. Лінгвіст зазначає, що, досліджуючи прізвиська за семантикою антропооснов, ономатологи часто не встановлюють справжнього значення імен, а тільки аналізують їхнє лексичне підґрунтя (оніми, що виникли від назв тварин, рослин, предметів побуту тощо). Методика мотиваційного аналізу прізвиськ, на думку науковця, має переваги, оскільки дає можливість видобути з них більше інформації [2, с. 23].

Прізвиська південно-західного наріччя представлені працями М. Наливайко, яка, досліджуючи неофіційну антропонімію жителів сіл Львівської області, називає декілька найменувань: 1) демінутивно-гіпокористичні варіанти імен; 2) неофіційні присвійні деривати від імен та прізвищ; 3) індивідуальні прізвиська найрізноманітнішого походження та мотивації; 4) сімейно-родові спадкові вуличні назви [7, с. 415]. Мотивацію прізвиськ Прикарпаття досліджує М. Микитин-Дружинець. На основі темпоральної актуальності мотиванта західноукраїнські оніми науковець розглядає як прізвиська з актуальними та неактуальними тепер мотивами [5, с. 275–279].

Сімейно-родові прізвиська Західного Полісся аналізує Н. Шульська, виокремлюючи лексико-тематичні групи онімів цього регіону, та простежує особливості функціонування вуличних найменувань синів і дочок Західного Полісся [12, с. 56–58]. Лексико-семантичні групи прізвиськ Хмельниччини стали об'єктом дослідження К. Андрощук [1].

Прізвиська півдня України, зокрема семантику неофіційних особових найменувань назв жителів Херсонщини, вивчає В. Тихоша, яка на основі даних анкетування довела, що 88% жителів досліджуваних сіл мають прізвиська. Науковець покласифікувала ці найменування за джерелом виникнення та семантикою: 1. Видозмінене прізвище. 2. За зовнішніми ознаками. 3. За вчинками, поведінкою, звичками. 4. За національною належністю. 5. За родом занять. 6. За особливостями мовлення [9].

Метою пропонованої розвідки є виокремлення словотвірних типів прізвиськ, мотивованих антропонімами (власними іменами, прізвищами їхніх носіїв).

Матеріали і методи дослідження. Основним методом дослідження став метод опитування інформантів-старожилів села, а також анкетування.

Результати дослідження та їх обговорення. Прізвисько – найменування, що іноді дають людині (крім справжнього прізвища та імені) і яке вказує на яку-небудь рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок [8, VIII, с. 108]. Подібне визначення подає І. Огієнко: «Прізвисько – це найменування, яке дається іноді людині, особливо у сільських громадах, щоб характеризувати зовнішній вигляд, вдачу, звички, від *при+звати*» [6, с. 127]. М. Торчинський указує на те, що «це додаткове (неофіційне) найменування, яке людина отримує на підставі якоїсь її характерної риси, обставин життя, походження або з інших мотивів» [10, с. 151]. Усі ономасти сходяться на тому, що прізвиська як неофіційні найменування присвоюють людям їхні знайомі, сусіди, друзі, інколи навіть рідні поза очі, жартома. Одні з них міцно закріплюють за людиною, їх передають у спадок, інші існують короткий проміжок часу й зі смертю людини часто зникають. У с. Руська Поляна проживає більше ніж вісім із половиною тисяч жителів, із-поміж яких майже всі мають прізвиська, проте помічено тенденцію: молодшому поколінню менш властиві прізвиська, за винятком шкільних. Менше неофіційних найменувань дають некорінним жителям, їх часто називають за офіційним прізвиськом або його словотвірним варіантом, що можна кваліфікувати як прізвисько.

Аналіз фактичного матеріалу дав підстави виокремити дві групи відантропонімічних прізвищ залежно від семантики мотивувального слова: 1) прізвища, що походять від власного імені людини; 2) прізвища, утворені від прізвища носія. У межах першої групи виокремлені прізвища, похідні від чоловічого імені, та прізвища, похідні від жіночого імені.

Усі дібрані прізвища об'єднані в словотвірні типи. Проаналізуємо кожен із них.

Словотвірний тип № 1. Прізвища-патроніми та пропатроніми – найменування, мотивовані іменем батька чи діда. Цей тип репрезентований такими структурно-словотвірними моделями (далі – ССМ):

1. Безсуфіксні утворення з фонетичними модифікаціями: *Віхтарі* (< дід *Віктор*, офіційне прізвище *Крижанівські*), *Луці* (< дід *Лука*) чи без видозмін: *Кузьма* (< дід *Кузьма*).

2. Прізвища-плюративи з суфіксами *-ик(и)*, *-чик(и)*, що вказує на пестливу назву: *Панасики*, *Петрики*, *Павлики*, *Юхимчики* (< від імені діда, батька). Ці прізвища стали сімейно-родовими.

3. Прізвища з суфіксом *-ець*. Цю модель утворюють прізвища-плюративи, що характеризують родину: *Трохимці*, *Оврамці* (< дід *Трохим*, *Оврам*).

4. Прізвища-плюративи з суфіксом *-ус(і)*: *Петрусі* (< прадід *Петро*). Це сімейно-родинне прізвище, за яким виникла неофіційна назва вулиці *Петрусівська*.

5. Прізвища-плюративи з суфіксами присвійності *-ець+ев(і)*: *Оврамцеві*, *Юхимцеві* (< дід *Оврам*, *Юхим*).

Зазначимо, що зазначені прізвища властиві не всім жителям села, у предків яких було таке ім'я. Вони закріплені лише за конкретними родинами: *Трохимці* – це родина Шевченків, жителів із таким прізвищем у селі багато, тому прізвище й виникло для ідентифікації відповідної родини. *Оврамці*, *Оврамцеві* – родина Перевалів, *Юхимцеві* – родина Кравченків, батько Юхим був пастирем у селі, тому відомий багатьом.

6. Прізвища з суфіксом *-ян*: *Григорян* (< батько *Григорій*).

7. Прізвища з суфіксом *-чук*: *Сименчуки* (< прадід *Семен*).

8. Із суфіксом *-их(а)* на позначення осіб жіночої статі від імені батька: *Стратониха* (< батько *Стратон*); *Арестиха* (< дід *Орест*, жінку знали за прізвищем); *Петрусиха* (< дід *Петро*).

9. Прізвища з суфіксом *-(ів)ськ(і)*: дівчата *Мартинівські* (< дід *Мартин*), *Устимівські* (< дід *Устим*). Так називали дочок і внучок предків *Мартина* чи *Устима*.

10. Прізвища, утворені від імені по батькові, із суфіксом згрубілості *-ут(а)*: *Максюта* (< *Микола Максимович*, був директором школи, дуже суворим, багато дітей боялися його, дехто не любив).

11. Прізвища з суфіксом *-к(а)* на позначення осіб чоловічої статі: *Сенька* (< батько *Семен*, розм. *Сеня*, тому за сином закріпилося саме це найменування, яке проіснувало до самої смерті носія прізвища).

Словотвірний тип № 2. Прізвища-андроніми – назви одружених жінок за іменем (рідше) чи прізвищем чоловіка. Він представлений такими ССМ:

1. Із суфіксом *-их(а)*: *Рудиха* (< прізвище чоловіка *Рудь*), *Дрозяха* (< прізвище чоловіка *Дрозька*), *Капуриха* (< прізвище чоловіка *Капура*), *Мусейчиха* (< прізвище чоловіка *Мусієнко*), *Глобиха* (< прізвище чоловіка *Глоба*), *Кінциха* (< прізвище чоловіка *Кінець*), *Зімиха* (< прізвище чоловіка *Зима*), *Забіячиха* (< прізвище чоловіка *Забіяка*), *Вирвикичиха* (< прізвище чоловіка *Вирвикишка*), *Хомиха* (< чоловік *Хома*), *Іваниха* (< чоловік *Іван*), *Йосипиха* (< чоловік *Йосип*), *Кіндратиха* (< чоловік *Кіндрат*), *Генесиха* (< прізвище чоловіка *Генеся*, мотивація не зовсім відома, очевидно, із негативним забарвленням, оскільки родичі при згадуванні прізвища були не зовсім задоволені). Ця модель найпродуктивніша для творення прізвищ осіб жіночої статі, оскільки це явище характерне для всієї Середньої Наддніпрянщини (такі прізвища використовує, наприклад, І. С. Нечуй-Левицький).

2. Із суфіксом *-к(а)*: *Шапранка* (< прізвище чоловіка *Шапран*), *Нешпарка* (< прізвище чоловіка *Нешпарчук*), *Маслячка* (< прізвище чоловіка *Масляк*), *Петричка* (< прізвисько чоловіка *Петрик*, що дісталася йому в спадок від предків, звати чоловіка *Петро*), *Голубка* (< прізвисько чоловіка *Голуб*, у селі є носії офіційного прізвища *Голуб*, за жінкою з цієї родини закріпилося інше прізвисько *Валя Голубова*, або *Валя Руськая*, оскільки жінка родом із Росії), *Зезулька* (< прізвище чоловіка *Зезуль*), *Перевалка* (< прізвище чоловіка *Перевала*).

3. Із суфіксом *-ш(а)*: *Никінша* (< прізвисько чоловіка *Никін*, яке дісталася йому в спадок від діда на ім'я *Никін*).

Словотвірний тип № 3. Прізвиська, утворені від власного чоловічого імені, не пов'язаного з найменуваннями родичів. Він представлений такими ССМ:

1. Прізвиська з псевдоіменем: *Костя* (справжнє ім'я чоловіка *Микола*, який замолоду був дуже високий і худий, тому на основі асоціацій зі словом *кості* й виникло прізвисько). Цей чоловік мав й інше прізвисько *Нікулін* (зовні й характером схожий на актора Юрія Нікуліна, любив посмішити знайомих); *Кузьма* (реальне ім'я *Валентин*), *Сєня* (таке прізвисько закріпилося за дівчиною *Світланою* в шкільному віці, воно збережене до сьогодні).

2. Прізвиська з відповідними фонетико-словотвірними модифікаціями: *Дюся*, *Дюсік* (< *Андрій*, коли хлопець був малим, на запитання, як тебе звати, відповідав: *Дюся*. Прізвисько існує й до цього часу, хоч зараз чоловікові 55 років, до сина ця назва не перейшла); *Лигорець* (< *Ігор*, чоловік працював землевпорядником у сільській раді).

Словотвірний тип № 4. Прізвиська, утворені від жіночого імені. Він представлений такими словотвірними моделями:

1. Матронім – жіноче ім'я матері чи баби + суфікс присвійності *-ин(а)*: *Ленін* (< мати *Олена*, на запитання, чий він, хлопець відповідав: «Ленін», та й ім'я мав Володимир, тобто Володя Ленін, що стало підставою для утворення прізвиська, збереженого на все життя, хоч інший брат має інше прізвисько); *Маня Парасочкина*, *Маня Зінькіна*, *Лідка Мариніна*, *Галя Мотькіна*, *Вєра Катіна*, *Коля Пашунькин*, *Віталік Райкин* (за іменем матері). Якщо носія за першим прізвиском знає все село (чи більшість жителів), то інші назви відомі лише у вузькому колі, на окремому кутку чи вулиці. Їх уживають здебільшого люди старшого віку.

2. Пестливе жіноче ім'я баби з суфіксом *-к(а)*, яке належить предкам по жіночій лінії: *Маріка Софєйка* (за іменем баби).

3. Гінеконім – назва чоловіка за прізвиском дружини: *Володька Софєйкин*.

4. Власне ім'я носія прізвиська з означальним компонентом на позначення фізичного або психічного стану людини, її вади тощо: *Маня Кривенька*, *Галя Больненька*.

Словотвірний тип № 5. Прізвиська, похідні від прізвищ. Такі прізвиська походять, як правило, від дівочого прізвища матері, вони стали сімейно-родовими, перейшли в спадок переважно до синів, онуків по чоловічій лінії: *Віктор Кодак* (прізвище баби по материній лінії), *Лебеді*, *Єременки* (дівочі прізвища бабів).

Словотвірний тип № 6. Прізвиська, похідні від усічених прізвищ. Вони переважно виникають у шкільному віці, деякі з них збережені на все життя, але більшість із часом зникає. Тривалий період (доки живий носій прізвиська) існують такі найменування: *Чєпа* (< *Чєпчурєнко*), *Дячок* (< *Дячєв*), *Шина* (< *Шинкарєнко*), *Філя* (< *Фіалковський*), *Тюлька* (< *Тюленєв*), хоч окремі носії вже померли. Окремий відрізок часу існували такі прізвиська: *Паламар* (< *Паламарєнко*), *Столяр* (< *Столярєнко*), *Гонта* (< *Гонтар*), *Шєва* (< *Шєвчєнко*), *Бєля* (< *Бєльський*), *Галєся* (< *Голєсінський*), *Боря* (< *Борисєнко*), які виникли в шкільному віці носіїв, сьогодні вони зникли з ужитку.

Словотвірний тип № 7. Прізвиська зі словотвірними модифікаціями офіційного прізвища: *Ковальчуки* (офіційне прізвище *Ковалєнко*), у селі жителів із прізвищем *Ковальчук* немає. Слід зазначити, що багато жителів села є носіями прізвища *Ковалєнко*,

проте лише окремі родини мають прізвисько *Ковальчук*; *Перевальчуки* (офіційне прізвище *Перевала*).

Словотвірний тип № 8. Прізвиська, похідні від прізвищ відомих людей. Він репрезентований двома моделями:

1. Запозичені із західноєвропейських мов прізвиська без будь-яких змін у структурі лексеми: *Діксон*, *Джесксон* (хлопці сиділи за однією партою, для їхньої ідентифікації без будь-яких мотивів і виникли ці прізвиська, які закріпилися на все життя, хоча на їхніх дітей ці назви не перейшли); *Рембо* (так назвав жінку власний чоловік: жінка була товстою, інколи була свого чоловіка, який любив випити; пізніше сама жінка називала себе *Рембо*, говорила: «Я *Рембо*», тобто сильна, і чоловік мав її боятися. Жінка померла рано, тому сьогодні це прізвисько поволі забувають); *Марадона* (хлопець любив грати у футбол) та запозичені прізвиська із відповідними фонетико-словотвірними змінами в структурі назви: *Фінділь* (< *Фідель Кастро*, чоловік був моряком, носив бороду, зовні був схожий на кубинського лідера, мати чоловіка не могла вимовити правильно, тому за вадами мовлення й виникло прізвисько), *Бендер* (від *Остан Бендер*, чоловік був великим махінатором, багатьох вводив в оману, душив).

2. Слов'янські прізвища: *Чапасьєв* (носії мав ім'я та по батькові *Василь Іванович*, як і персонаж твору та фільму, революційний діяч), *Нікулін* (за однойменним прізвищем відомого актора-коміка).

Словотвірний тип № 9. Складні та складені утворення. Цей тип представлено такими ССМ:

1. Поєднання двох імен, одне з яких є офіційним, інше – те, як реально називали батьки: *Федь-Андрій* (офіційне *Федір*, мати називала *Андрієм*), *Толік-Федь* (офіційне *Федір*, мати називала *Толею*, *Тольком*).

2. Усічене ім'я та по батькові: *Сан Саніч* (офіційне ім'я *Олександр*, чоловік тривалий час сидів у в'язниці, прізвисько закріпилося задля насмішки); *МикМик* (< *Микола Миколайович*, прізвисько виникло ще в шкільному віці й збережено до сьогодні, хоч зараз чоловікові за п'ятдесят).

3. Складене прізвисько, похідне від складного прізвища: *Товсті П'яти* (< прізвище *Товстоп'ят*), *Добрий Вечір* (< прізвище *Добридень*), останнє виникло на основі антонімії одного з компонентів, що створює гумористичний ефект.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз відантропонімічних прізвищ сільських жителів досліджуваної говірки дав підстави з'ясувати їхні словотвірні особливості, установити мотиваційну основу. Найпродуктивнішим словотвірним типом є неофіційні найменування осіб, похідних від чоловічих імен предків носія – батька, діда, прадіда. Такий тип репрезентований одинадцятьма ССМ. Серед словотвірних типів прізвищ, мотивованих жіночими іменами, продуктивною є ССМ із суфіксом присвійності *-ин(а)*. Високу активність має словотвірний тип прізвищ, похідний від офіційних прізвищ, з усіченням. Перспективу подальших досліджень можуть становити етнолінгвістичні особливості аналізованих особових найменувань та словотвірні типи відапелятивних прізвищ.

Список використаної літератури

1. Андрушук К. М. Лексико-семантичні групи прізвищ села Копитенці Летичівського району Хмельницької області [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://docviewer.yandex.ua/print.xml?uid=0&sk>.
2. Антонюк О. В. Прізвиська, мотивовані іменами та прізвищами носіїв (на матеріалі антропонімії Донецької області). *Вісник Донецького національного університету. Сер. Б. : Гуманітарні науки*. Вип. 1–2, 2013. Т. 1. С. 23–29.
3. Лесюк М. Прізвиська жителів гуцульських сіл. *Przezwise i przydomki w językach słowiańskich. Część I.* / Pod redakcją Stefana Warchola. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. S. 227–240.
4. Лонська Л. І. Національна специфіка регіональної антропонімії (на матеріалі прізвищ села Руська Поляна Черкаської області). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство)* : зб. наук. праць. Гол. ред. Н. Л. Іваницька. Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер»». 2012. Вип. 16. С. 366–371.

5. Микитин-Дружинець М. Сучасні прізвиська Стрийщини. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Філологічні науки*. 2010. Вип. 89 (3). С. 275–279.
6. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. Вінніпег, 1995. Т. 4. П–Я. 557 с.
7. Наливайко М. Неофіційна антропонімія сучасного села. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 340–346.
8. Словник української мови : В 11 тт. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
9. Тихоша В. Семантика сільських прізвиськ Херсонщини [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://docviewer.yandex.ua/print.xmluid=0&sk>
10. Торчинський М. М. Українська ономастика : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2010. 238 с.
11. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття : дис. докт філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Київ, 1969. 671 с.
12. Шульська Н. М. Неофіційна антропонімія Західного Полісся : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк, 2011. 20 с.
13. Щербина Т. В. Неофіційні особові найменування в говірці села Журавка Шполянського району Черкаської області. *Мовознавчий вісник*. Вип. 20. Черкаси, 2015. С. 10–15.

References

1. Androshchuk, K. M. (2016). *Lexical and semantical groups of nicknames of the village Kopytentsy of Letychivskiy district Khmelnytsky Region* [Electronic resource] / Mode of access: <https://docviewer.yadex.ua/print.xmluid=0&sk> (in Ukr.).
2. Antonyuk, O. V. (2014). Prizvyska, motyvovani imenamy ta prizvyshchamy nosiiv (na materialy antroponimii Donetskoi oblasti). [Nicknames motivated by natives' names and nicknames (on the material of the Donetsk Region antroponymy)]. *Herald of the Donetsk National University. Series B.: Humanities. Vol. 1–2, T. 1*, 23–29 (in Ukr.).
3. Lesyuk, M. (1998). Nicknames of the Gutsul villages countrymen. *Przezviska iprzydomki w jezykach slowiankich. Czesc 1 / Pod redakcija Stefana Warchola*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 227–240 (in Pol.).
4. Lonska, L. I. (2012). Natsionalna spetsyfika rehionalnoi antroponimii (na materialy prizvysk sela Ruska Poliana Cherkaskoi oblasti) [National peculiarities of regional antroponymy (on the material of the village Ruska Polyana nicknames, Cherkasy Region)]. *Scientific Notes of Kotsyubynsky State University at Vinnytsya. Series: Philology (Linguistics): collection of scientific works*. Ed. Ivanytska N. L. Vinnytsya : TOV «Firm»Planer». Vol. 16, 366–371 (in Ukr.).
5. Mykytyn-Druzhynets, M. (2010). Suchasni prizvyska Stryishchyny. [Modern nicknames of the Stryishchyna]. *Scientific Notes of Vynnychenko State University at Kirovograd. Series: philological sciences*. Vol. 89 (3), 275–279 (in Ukr.).
6. Metropolitan Ilarion (1995). *Etimological and semantical Dictionary of the Ukrainian language*. Vinnipeg, 1995. T. 4, 557 (in Ukr.).
7. Nalyvayko, M. (2012). Neoficijna antroponimiya suchasnogo sela [Unofficial antroponymy of contemporary village]. *Herald of Lviv University. Series of Philology*. Vol. 56. P. 1, 340–346 (in Ukr.).
8. *Dictionary of the Ukrainian Language*: In 11 volumes. Kyiv: Scientific Thought, 1970–1980 (in Ukr.).
9. Tykshosha, V. (2012). *Semantics of the Khersonshchyna countrymen's nicknames* [Electronic resource] / Mode of access: <https://docviewer.yandex.ua/print.xmluid=0&sk> (in Ukr.).
10. Torchynsky, M. M. (2010). *Ukrainian Onomastics: textbook*. Kyiv: Millennium, 238 s (in Ukr.).
11. Chuchka, P. P. (1969). Antroponimiya Zakarpattya [Antroponymy of the Trans-Carpatians]: dissertation for a doctor degree in philology: speciality 10.02.01 «Ukrainian language». Kyiv, 671 (in Ukr.).
12. Shulska, N. M. (2011). Neoficijna antroponimiya Zaxidnogo Polissya [Unofficial antroponymy of the West Polissya]: synopsis of thesis for a candidate degree in philology: 10.02.01. Luts'k, 20 (in Ukr.).
13. Shcherbyna, T. V. (2015). Neofitsiini osobovi naimenuvannia v hovirtsii sela Zhuravka Shpolianskoho raionu Cherkaskoi oblasti. [Unofficial personal names in the dialect of the village Zhuravka Shpolyansky district, Cherkasy Region]. *Linguistic Herald. Vol. 20*. Cherkasy, 10–15 (in Ukr.).

L. I. LONSKA. WORD-BUILDING TYPES OF NICKNAMES DERIVED FROM PERSONAL NAMES (ON THE MATERIAL OF THE RUSKA POLYANA DIALECT, CHERKASY REGION)

Summary. Introduction. Nicknames take an important place in the regional antroponymy. They have their own peculiarities of the given dialect: they form the person's self-consciousness and self-identification; they also determine the person's mentality formed by the history, customs, traditions and culture of the given region. That's why investigations of this type of onyms have always been actual in modern linguistics. A nickname is beleived to be notonly a certain information code of a person, it also includes information of the given century, and it

creates nation's cultural portrait. It is unofficial persons' names that give us possibility to learn linguistic, cultural and historic processes in the Ukrainian people's life. The analysis of nicknames from different regions offers different results; they are determined by the particular antroponymic situation in the given social environment.

Purpose of the article is to single out word-building types of nicknames, motivated by personal names.

Results. The analysis of our material gave us possibility to single out seven word-building types of nicknames derived from antroponymic names. Each of these types is represented by structural and semantic models. The most productive word-building type is the type of patronymic nicknames derived from men's names of their ancestors – their fathers, grandfathers, grandgrandfathers. It includes 11 structural word-building models. Highly productive are the structural and semantic models with suffix «-ux(a)», and «-к(a)». Matronymic nicknames are also widely used in the given dialect. They are usually derived from mothers' names by means of the suffix «-ун(a)».

We also examined compound and composite nicknames which are formed by means of truncated names and patronymics; they may also be formed by means two names (mainly men's names).

Conclusions. The analysis of the word-building peculiarities of nicknames derived from citizens' antroponymic names of the given Middle Dnieper Region village indicates of both national tendency of this class of antroponyms formation and of particular features of onyms found in the lexical, phonetical and structural variants. They are connected with intralinguistic and extralinguistic factors.

Key words: onym, antroponym, nickname, word-building type, structural and building model, patronymic, andronym, matronymic, productive model.

Надійшла до редакції 13.05.19

Прийнято до друку 28.05.19

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.1: 81'37

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26-97-105

КОНЦЕПТ «МИР» В КОНЦЕПТОСФЕРЕ РОМАНА АНДРЕЯ БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ»

*Л. Н. Кулешова, кандидат филологических наук, доцент,
Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
(Черкассы, Украина)*

e-mail: ludmila.klshv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7816-8810

Статья посвящена проблеме функционирования концептов в текстах художественной литературы. Концептуальному анализу подвергнуто произведение русского писателя Андрея Белого «Петербург». Такой анализ предполагает выделение ключевых концептов концептосферы романа, отражающих художественный замысел писателя и структуру построенной им художественной реальности. Для романа «Петербург» одним из таких ключевых концептов является концепт «мир». В статье сформулированы принципы концептуального анализа, включающие выделение парадигматических отношений концепта, синтагматических отношений и интертекстуальных (общекультурных) отношений. Применение этих принципов к концепту «мир», представленному в тексте романа «Петербург», привело к установлению ряда семантических особенностей анализируемого концепта. В парадигматическом аспекте концепт «мир» соотносится с концептами «вселенная», «космос», «существующее». В синтагматическом аспекте концепт «мир» соотносится с группами лексем, обозначающих состояние мира, его пространственные свойства, разделение и обособление, предметы и явления, имеющие отношение к человеку. Концепт «мир» отражает также интертекстуальные отношения, связанные с различными сферами культуры: философско-эзотерической, социально-исторической, сферой знаний в области психологии человека.

Ключевые слова: роман Андрея Белого «Петербург», концепт, концептосфера, концептуальный анализ, концепт «мир».

Актуальность. В соответствии с парадигмой, которая доминирует в современной лингвистике, язык понимается как средство реализации отношений между человеком и окружающей его действительностью. Воспринимая мир и взаимодействуя с ним, человек фиксирует свои отношения разнообразными языковыми средствами. Базовыми, элементарными средствами освоения действительности через язык оказываются концепты. Концептами в лингвистике и когнитивных науках принято называть абстрактные ментальные объекты, имеющие языковую форму и отражающие различные сферы действительности и жизни человека. Изучение концептов и их существования в

речевой деятельности позволяет, с одной стороны, выявить языковую основу определённого типа культуры, с другой стороны, описать механизм функционирования языка в его реальном, практическом существовании, в речевой стихии. Эти задачи чрезвычайно важны и актуальны для современной лингвистики.

Различные виды речи выдвигают свои задачи в изучении концептосферы – области функционирования концептов. Особую важность для характеристики исторически складывающейся концептосферы того или иного языка приобретает исследование концептов, образующихся в языке художественной литературы. Это обстоятельство в полной мере относится к исследованию концептосферы русской художественной литературы, представляющей язык с богатой литературной традицией. Среди огромного массива имеющегося литературного материала интерес представляет концептосфера русской литературы начала XX века, когда происходили значительные изменения в художественной картине мира и в языке, связанные с наступлением новой исторической эпохи. Репрезентативным для анализа этого литературного материала является творчество одного из наиболее чутких к эпохальным сдвигам в отношениях человека с миром русских писателей начала XX века Андрея Белого. Объектом исследования выбран насыщенный философским смыслом роман «Петербург», в котором выделен системообразующий концепт «мир».

Анализ исследований и публикаций. Изучение концептов, в том числе художественных, является одной из популярных тем современной лингвистики русского языка. Исследования ведутся, главным образом, представителями когнитивной лингвистики (А. П. Бабушкин, Е. С. Кубрякова, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Н. Д. Арутюнова, С. Г. Воркачев, В. И. Карасик, С. Х. Ляпин, Г. Г. Слышкин, Ю. С. Степанов и др.). Следует также отметить вклад Д. С. Лихачёва, который впервые сформулировал понятие концептосферы. В каждом национальном языке существует своя концептосфера, которая объединяет множество её вариантов, можно сказать, отдельных или локальных концептосфер. Д. С. Лихачёв подчёркивает, что особое значение в создании концептосферы принадлежит писателям [7, с. 246]. Современный уровень изученности теоретических аспектов темы делает достаточно полным и содержательным понимание сущности, особенностей, функций и способов формирования концептов, их роли в культуре и речевой практике [9].

Разработаны также основы концептуального анализа как метода изучения концептов в различных группах текстов. Например, Н. С. Степанова выделяет такую последовательность этапов концептуального анализа: 1) установление ключевого слова – репрезентанта концепта в произведении; 2) определение словарного значения ключевого слова-репрезентанта и его трактовки в зависимости от художественного контекста, индивидуально-авторского наполнения слова; 3) определение общекультурного наполнения концепта и выделение признаков концепта, наиболее востребованных писателем в конкретном произведении; 4) анализ ассоциативных связей концепта и особенностей его репрезентации в произведении; 5) определение места концепта в художественной картине мира писателя, изучение связи исследуемого концепта с другими ключевыми константами художественной концептосферы автора [10, с. 16–17].

Достаточно изученным объектом исследований является и художественная проза Андрея Белого, в частности роман «Петербург». Лингвистический аспект таких исследований представлен описанием семантики текста романа, художественных идей и их языковой репрезентации [5], которая имеет достаточно долгую традицию, начинающуюся со времени публикации произведения (1913). В исследованиях недавнего времени подробно разбирается символика романа [11; 3], описывается мифопоэтическое пространство романа «Петербург» [12], анализируется тема «мозговой игры» в романе [6; 2], проявление в романе «петербургского мифа» [4], анализируется философское содержание романа «Петербург» как семантическая основа художественного текста [8]. Следует отметить, что эти исследования осуществляются, в основном, в рамках

традиционных схем семантического анализа. Анализ текста романа «Петербург» как системы концептов в современном их понимании ещё требует отдельного исследования.

Такой анализ предполагает выделение ключевых концептов концептосферы романа, отражающих художественный замысел писателя и структуру выстроенной им художественной реальности. Для романа «Петербург» одним из таких ключевых концептов является концепт «мир».

Цель статьи – выявить семантическое содержание и место концепта «мир» в концептосфере романа Андрея Белого «Петербург» на основе предварительно сформулированных принципов концептуального анализа.

Метод исследования. В современной лингвистике нет стандартного метода концептуального анализа. Существуют разные его варианты, сопоставление которых позволяет сформулировать приемлемые для изучения художественной концептосферы принципы анализа. Представляется, что для определения порядка выявления содержания концепта необходимо обратить внимание на роль концепта в семантике текста. Концепт можно рассматривать как узловой структурообразующий элемент семантического поля. Структура его значения реализуется через его отношения с другими элементами текста, а также интертекстуальными и контекстуальными элементами. Для анализа семантического содержания концепта следует выделить его связи с иными концептами и их языковыми репрезентациями. Такие связи охватывают, по меньшей мере, три вида отношений. Во-первых, это парадигматические отношения – отношения концепта с иными языковыми единицами, сходными по основному семантическому признаку. В лингвистике парадигматические отношения определяются как отношения противопоставленности и функционального тождества языковых элементов. В нашем случае речь идёт о месте концепта в синонимическом ряду сходных по значению лексем.

Второй вид отношений – синтагматические отношения, то есть отношения языковых репрезентаций концепта с иными элементами высказывания и текста, связанных синтагматически. Синтагматические отношения можно определить как отношения сочетаемости элементов одного уровня в речевой цепи, в том числе на уровне лексических единиц и их значений. Речь идёт о сочетаемости языковых репрезентаций концепта с определёнными лексическими и грамматическими единицами, которые встречаются в художественном тексте.

Наконец, определённую часть семантического (когнитивного) содержания концепта составляет его отношение к интертекстуальной семантике, в конечном итоге, к общекультурному контексту, присутствующему в исследуемом тексте. Общекультурный контекст представлен разными сферами культуры, воплощёнными в артефактах, идеях, идеалах, исторических фактах, шаблонах мышления и восприятия, традиционных представлениях и мнениях, иных информационных единицах. Анализируемый художественный концепт, как правило, соотносится с разными сферами культуры – мировоззренческой, исторической, художественной, научной, бытовой, производственной, политической.

Результаты исследования. Концепт «мир» играет особую роль в насыщенном философским смыслом романе Андрея Белого «Петербург» и, как будет показано, является достаточно содержательным для выявления указанных сторон концептуального анализа. В плане парадигматических отношений следует отметить присутствие в тексте романа семантически близкой концепту «мир» синонимической группы, включающей понятия «вселенная», «космос», «свет».

Лексема «вселенная» достаточно часто замещает слово «мир», как, например, в следующих случаях:

Здесь, в своей комнате, Николай Аполлонович воистину вырос в предоставленный себе самому центр ... он являлся здесь единственным центром вселенной, как мыслимой, так и не мыслимой, циклически протекающей во всех зонах времени [1, с. 45].

*Своеобразное вдохновение овладевало душой Аполлона Аполлоновича, ...и хотелось, верно, ему, чтоб впредь, все впредь, убежали эти проспекты, ...чтобы сеть параллельных проспектов, пересечённых сетью себе подобных, объявилась бы во **вселенной**, как единая шахматная, мир объемлющая доска...* [1, с. 427].

Общий семантический признак концептов вселенной и мира – охватывающая всё существующее целостность. Вселенная, как и неоднократно употребляемое в тексте словосочетание «мировые пространства», предстаёт как нечто неимоверно большое, пространство всего существующего. При этом можно выделить определённую дифференциацию признаков. Вселенная получает значение «физическое пространство». Мир же в романе «Петербург» – пространство, наполненное чем-то или привязанное к чему-то (чаще – к кому-то, к определённому человеку). Отсюда в романе появляется множественное число лексемы «мир», говорится о разных мирах, что не характерно для лексемы «вселенная». Концепт «мир» также более тесно связан с человеком посредством соответствующих определений (чуждые миры [1, с. 21], мировые бездны (бездны по отношению к человеку) [1, с. 21], дали мира (дали относительно человека) [1, с. 25], призрачный мир [1, с. 34], мир теней [1, с. 37].

Отметим также случаи замещения концепта «мир» синонимичным концептом «космос», выраженным, чаще всего, именем прилагательным «космический»:

*...ему захотелось, чтоб впредь пролетела карета, ...чтобы вся, проспектами притиснутая земля, в линейном **космическом** беге пересекла бы необъятность прямолинейным законом... / необъятное пространство* [1, с. 21].

*Вообразите лишь, что за дверью – нет ничего, и что если дверь распахнуть, то дверь распахнётся в пустую, **космическую** безмерность, куда остаётся... разве что кинуться вниз головой, чтоб лететь, лететь и лететь ...* [1, с. 235].

Общий семантический признак концепта «мир» и концепта «космос» – пространственная тотальность, нечто огромное и всеохватывающее, пространственное, пронизываемое. Концепт «мир», таким образом, приобретает уточняющее значение огромного и безмерного космоса, находящегося рядом с героями и событиями романа. Концептуальные признаки «мира»: космичность, то есть тотальность, пространственность.

Сопоставление двух концептов выявляет и дифференцирующие признаки. Различие мира и космоса в романе «Петербург» в том, что космическое подчёркивает безмерную величину, неограниченное пространство, пустоту. Мир же совсем не пуст, наполнен разными вещами, мир можно характеризовать как *пучину всяких невнятных, называемых миром и жизнью* [1, с. 45], мир может быть *реальный* [1, с. 45] и ирреальный, призрачный.

Мир в романе «Петербург» – некое живое целое (в отличие от бездушного, неживого космоса). Это общее пространство всего, в котором что-то происходит. Таким образом, сопоставление с концептом «космос» выявляет такие концептуальные признаки концепта «мир», как наполненность, одушевлённость, событийность.

Иногда в романе «Петербург» концепт «мир» заменяется архаичной лексемой «свет». Архаичность употребления лексемы «свет» в значении «мир». В некоторых контекстах романа «Петербург» такая подчёркнутая архаичность значения оказывается необходимой:

*Что такое газетный сотрудник? Он, во-первых, есть деятель периодической прессы; и как деятель прессы (шестой части **света**) получает он за строку – пятачок, семь копеечек, гривенник, пятиалтынный, двугривенный...* [1, с. 58].

*Нет, нет, нет! Таких ужасов не бывает на **свете**; и зверей таких нет, кто бы мог заставить безумного сына на отца поднять руку* [1, с. 170].

*...отражения эти, видно, сами приняли его за выходца с того **света**; и как выходец с того **света**, он их всех разогнал* [1, с. 159].

В большинстве случаев «свет» передаёт значение как земной поверхности, земного мира или всего окружающего, всего, что относится к жизни человека, всеобщей среды, включающей события, вещи, людей и отношения. Общий семантический признак «мира» и «света»: земной, человеческий мир, иногда – пространство этого мира, общая среда обитания людей:

... в этом-то месте Аполлон Аполлонович углублялся в газетное чтение; несуразное преломление мира в газетах воспринималось им из того места с чрезвычайным спокойствием [1, с. 434].

Николай Аполлонович, занимаясь методикой социальных явлений, мир обрекал огню и мечу [1, с. 74].

Концептуальные признаки, которые отражают отношение концептов «мир» и «свет», таковы: мир как свет, обитаемый мир, реальный мир, земной мир. Необходимо, однако, отметить, что только часть употреблений концепта «мир» несёт в себе эти признаки (противопоставленная значениям призрачного, потустороннего, астрального мира). Различия в значении «мира» и «света» связаны с более общим денотатом понятия «мир». Мир – всё каким-то образом существующее – реальное и иллюзорное, посюстороннее и потустороннее. Свет – только связанный с жизнью людей мир. Кроме того, здесь присутствует коннотация архаичности употребления, которая отсутствует в концепте «мир».

В аспекте синтагматических отношений концепта «мир» в романе «Петербург» можно выделить три группы синтагматически связанных с ним лексем. Во-первых, это группа лексем, обозначающих состояние той реальности, которая отождествляется с миром. В тексте романа мы находим *чуждые миры* [1, с. 21], *миры и планетные системы* [1, с. 42], *иной какой-то мир* [1, с. 77], *странные миры* (*В детстве Коленька бредил; по ночам иногда перед ним начинал попрыгивать эластичный комочек, не то – из резины, не то – из материи очень странных миров* [1, с. 227]), *призрачный мир* [1, с. 34, 449], *мир теней* [1, с. 37, 297], *загробный мир* [1, с. 295], *невидимый мир* [1, с. 297], *этот мир, не похожий вовсе на наш* [1, с. 301], *астральный мир* [1, с. 456]. С другой стороны, встречаются словосочетания *реальный мир* [1, с. 45], *бренный мир*, *этот мир* [1, с. 183], *видимый мир* [1, с. 297], *физический мир* [1, с. 458], *мир предтекущей нам видимости* [1, с. 492]. Иногда отличие одного мира от иного выражается через их связь и взаимопроникновение, используются лексемы «брешь», «пробоина в мире» (*какая-то в мире сем образовалась пробоина* [1, с. 127]; *...ощущения открывали ему в его мире вопиющую брешь; он влетал в эту брешь, проносясь в роящийся мир...* [1, с. 241]).

Очевидно использование контрастных по значению определений в синтагматических отношениях концепта мир. Миры, с одной стороны, – чуждые, странные, мир – призрачный, загробный, не похожий на наш, невидимый, астральный, мир теней. С другой стороны, мир реальный, бренный, этот, видимый, физический, мир предтекущей нам видимости. Выделяются также определения, характеризующие переход миров: *иной мир*, *пробоина*, *брешь в мире*, *мировая ткань*. Семантическим признаком, соединяющим значения синтагматического соотносимого ряда лексем с концептом «мир», является признак восприятия (видимый – невидимый), освоенности (этот мир – чуждый, иной, не похожий на наш), реальности (реальный, физический – призрачный, астральный), взаимного перехода реальностей. Семантика концепта «мир» разделяется на оттенки значений по указанным признакам. Мир в романе «Петербург» – неоднозначная и, более того, контрастная и противоречивая целостность разных реальностей, которые, однако, не отделены друг от друга, а постоянно переходят друг в друга, иногда сливаются в иллюзорном единстве.

Следует назвать также группу синтагматически связанных с лексемой «мир» лексем, обозначающих пространственные свойства, свойства разделения и обособления. Эта группа воспроизводится в словосочетаниях *мировые бездны* [1, с. 21], *дали мира* [1, с. 25], *мировые безмерности* [1, с. 384], *мировое пространство* [1, с. 90, 303], *мировая, бездонная пустота* [1, с. 90], *мировые пространства* [1, с. 92], *мировое вместилище* [1, с. 453].

Используются дополнения, подчёркивающие неограниченную пространственную протяжённость: *бездны, дали, безмерности*. Определение «мировой» соединяется с объектами *пространство, бездонная пустота, вместилище*, также имеющими семантический оттенок неограниченности. Особый смысловой оттенок разделения и умножения пространственных качеств придаёт концепту «мир» употребление лексемы «пространство» во множественном числе.

Мир как пространство иногда членится в романе «Петербург» своеобразными «узловыми» объектами от мельчайших (икринка) до космических (луна), присоединяемыми к лексеме «мир» как её определения (мир икринки, мир луны):

Что такое икринка? Она есть и мир, и объект потребления; как объект потребления икринка не представляет собой удовлетворяющей цельности... [1, с. 256].

...над колоннами серых и коричнево-красных дворцов, рококо и барокко, поднимались тёмные стены громадного, рукотворного храма, заострённого в мир луны золотым своим куполом... [1, с. 301].

Концепт «мир» и сопряжённые с ним лексемы соединяются по семантическим признакам отсутствия границ (бездна, безмерность) и, напротив, расчленённости мира на пространства и миры отдельных объектов. Концепт «мир», таким образом, разделяется на оттенки значений по указанным признакам. Семантика концепта «мир» в романе «Петербург» варьируется от семантического признака, обозначаемого понятием «везде», до семантического признака, обозначаемого понятием «здесь».

Присутствует в тексте романа «Петербург» и группа синтагматически связанных с лексемой «мир» лексем, обозначающих предметы и явления, имеющие отношение к человеку. Её реализуют словосочетания *мир Николая Аполлоновича* [1, с. 45]; *мир фигур, контуров, трепетов, странных физических ощущений* – словом: *вселенная странностей /у Аполлона Аполлоновича/* [1, с. 138]; *Он /Николай Аполлонович/ ...удивился выходу не сущего отражения перед собой в яркий мир* [1, с. 159], *...каменные глаза: синие – и в зелёных провалах! Из них глянула холодная, огромная пустота; к ним прильнула, глядит из них, не отрываясь от мороков; мороком перед ней расстилается этот мир* [1, с. 368].

В качестве уточняющих определений используются имена персонажей романа, названия воображаемых предметов и ощущений (*фигуры, контуры, трепеты, странные физические ощущения*), видимых, зрительно воспринимаемых образов (*яркий, фосфорический, морок*), общие имена психической реальности (*подсознательный*). Соединяющими концепт «мир» с указанными уточняющими лексемами семантическими признаками являются признаки субъективности, наполненности образами, особого внутреннего, душевного пространства человека. Семантика концепта «мир», таким образом, дополняется оттенками значений, которые включают мир как образ, мир как среду душевного существования человека, мир как внутренний мир человека.

Интертекстуальные отношения определяют концепт «мир» через разные сферы культуры. Смысл романа «Петербург» в значительной степени обусловлен наличием в нём философско-эзотерического подтекста. Сфера философско-эзотерических представлений постоянно возникает в художественной реальности романа, образуя формирующий семантику концепта «мир» контекст. В частности, представлены отсылки к философским идеям и категориям:

Сосредоточиваясь в мысли, Николай Аполлонович запер на ключ свою рабочую комнату: тогда ему начинало казаться, что и он, и комната, и предметы той комнаты перевоплощались мгновенно из предметов реального мира в умопостигаемые символы чисто логических построений... [1, с. 45].

На минуту Николай Аполлонович попытался вспомнить о трансцендентальных предметах, о том, что события этого бренного мира не посягают нисколько на бессмертие его центра и что даже мыслящий мозг лишь феномен сознания... [1, с. 183].

Часто возникают в романе эзотерические контексты:

Трагедия нашего положения в том, что мы все-таки – в мире невидимом; словом, жалобы в видимый мир останутся без последствий; и, стало быть, остаётся вам подать почтительно просьбу в мир теней [1, с. 297].

Концепт «мир», таким образом, встраивается в философскую и эзотерическую концептосферу. Первая представлена понятиями *реальный, умопостигаемый, логические построения, душа, трансцендентальный, феномен сознания*. Вторая представлена понятиями *бренный, бессмертие, дух-созерцатель, загробный, невидимый и видимый мир, мир теней, астральный мир*. Философские или эзотерические понятия выступают в качестве определений концепта «мир», выделяя те или иные стороны его значения. Мир в философских контекстах предстаёт как результат абстрагирования, противопоставляется феномену сознания и душевным явлениям. Это противопоставление идёт от культуры философской мысли начала XX века, с которой достаточно подробно был знаком Андрей Белый. Также в романе «Петербург» отразились модные в тот период эзотерические учения, прежде всего теософия.

В романе «Петербург» присутствует и играет важную роль сфера социально-исторических представлений, идей, стереотипов, образов, теорий. Примеры социально-исторических контекстов концепта «мир»:

Почему же. . . – не то, что дал он ужасное обещание, а то, что ужасное обещание он дал легкомысленной партии? Ответ на этот вопрос был прост чрезвычайно: Николай Аполлонович, занимаясь методикой социальных явлений, мир обрекал огню и мечу [1, с. 74].

Бросятся с мест своих в эти дни все народы земные; брань великая будет, – брань, небывалая в мире: желтые полчища азиатов, тронувшись с насиженных мест, обгадят поля европейские океанами крови; будет, будет – Цусима! Будет — новая Калка! [1, с. 99].

... в этом-то месте Аполлон Аполлонович углублялся в газетное чтение; несуразное преломление мира в газетах воспринималось им из того места с чрезвычайным спокойствием [1, с. 434].

Концепт «мир» встраивается, таким образом, в концептосферу социального и исторического сознания. Эта сфера культурных концептов представлена понятиями *социальных явлений, народов, средств массовой информации (газет), социального равенства, социальных форм неравенства*. Помимо этого, социально-историческая концептосфера, ассоциированная с концептом «мир», выражается географическими терминами (*Петербург, Россия, Европа, азиаты* и т. д.), а также географическими или иными именными маркерами исторических событий (*Цусима, Калка* и т. д.).

Семантическое пространство концепта «мир» при этом ограничивается областью человеческого общества, земным, человеческим миром. Мир отождествляется с совокупностью социальных явлений или исторических событий, с совокупностью географических частей и мест Земли. С другой стороны, мир предстаёт в романе «Петербург» как среда, в которой разворачиваются события, формируются отношения между людьми, решаются общественные проблемы.

Как отдельную сферу интертекстуальных отношений концепта «мир» следует выделить сферу знаний в области психологии. Она достаточно часто возникает в тексте романа:

Мозговая игра носителя бриллиантовых знаков отличалась странными, весьма странными, чрезвычайно странными свойствами: черепная коробка его становилась чревом мысленных образов, воплощавшихся тотчас же в этот призрачный мир [1, с. 34].

Было тусклое петербургское утро. Вернёмся же к Александру Ивановичу; Александр Иванович проснулся; Александр Иванович приоткрыл слипавшиеся глаза: бежали события ночи – в подсознательный мир; нервы его развились... [1, с. 241].

Концепт «мир» встраивается в сферу психологической культуры – распространённых в начале XX века представлений людей о своей психической жизни, традиционных стереотипов и фрагментов теоретических положений научной психологии того времени. Всё это находит выражение в частях текста романа, связанных с концептом «мир». Сфера психологической культуры представлена понятиями *мысленных образов*,

подсознания, нервов, личности, внутреннего мира, самосознания (центра самого себя). Андрей Белый добавляет свой, становящийся узуальным, термин «мозговая игра».

Заключение. В статье сформулированы принципы концептуального анализа, которые включают выделение парадигматических отношений концепта, синтагматических отношений и интертекстуальных (общекультурных) отношений. Применение этих принципов к концепту «мир», реализованному в тексте романа «Петербург», привело к установлению ряда семантических особенностей анализируемого концепта. В парадигматическом аспекте концепт «мир» соотносится с концептами «вселенная», «космос», «свет». С помощью этого отношения выделяются основные значения концепта «мир»: наполненная вещами и смыслом вселенная, упорядоченная реальность, некое живое целое, тотальность, выходящая за пределы земной реальности. В синтагматическом аспекте концепт «мир» соотносится с группами лексем, обозначающих состояние мира, его пространственные свойства, разделения и обособления, предметы и явления, имеющие отношение к человеку. Указанное отношение выделяет основные значения концепта «мир»: множественность и разнообразие, мир как вмещилище всего, мир человека (конкретнее, мир персонажей романа «Петербург»). Концепт «мир» отражает также интертекстуальные отношения, связан с разными сферами культуры: философско-эзотерической, социально-исторической, сферой знаний в области психологии человека. С этой стороны мир в романе «Петербург» предстаёт как двойственность видимого и невидимого, физического и астрального, земного и потустороннего; как человечество в целом, как все части света и последовательность эпох; как внутренний мир человека. Все выделенные анализом значения связаны между собой в тексте романа «Петербург», средствами их связи становятся сюжетные линии, композиция, отношения и действия персонажей. Можно сказать, что концепт «мир» разбивается в романе «Петербург» на взаимно дополняющую и переходящую из одного состояния в другое совокупность образов, аспектов, картин мира.

Список использованной литературы

1. Белый А. Петербург. Москва : Наука, 1981, 696 с. Серия «Литературные памятники».
2. Донецкий А. Н. Мозговая игра» как принцип поэтики романа А. Белого «Петербург»: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: 10.01.01. Новгород, 1998. 18 с.
3. Зайцева Е. А. Символика маскарадного костюма в романе Андрея Белого «Петербург» в связи с феноменом театральности. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Літературознавчі студії*. 2017. Вип. 1(48). Частина 1. С. 208–216.
4. Кихней Л. Г., Вовна А. В. Преломление «Петербургского мифа» в городском тексте романа Андрея Белого «Петербург». *Вестник КГУ*. 2011. № 1. С. 132–139.
5. Кожевникова Н. А. Язык Андрея Белого. Москва : Институт русского языка РАН, 1992. 256 с.
6. Кульмаметьева Н. Г. Петербург как эпицентр духовных борений и результат «Мозговой игры» главных героев в романе Андрея Белого «Петербург». *Вестник ЧГАКИ*. 2011. № 1 (25). С. 114–116.
7. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология. Москва : Academia, 1997. С. 240–247.
8. Новик А. А. Романы Андрея Белого «Серебряный голубь» и «Петербург»: Нереальное пространство и пространственные символы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.01.01. Смоленск, 2006. 18 с.
9. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва : АСТ: Восток–Запад, 2007. 314 с.
10. Степанова Н. С. Концептосфера «путь жизни» в автобиографической прозе первой волны русской эмиграции: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филол. наук: 10.01.01. Москва, 2016. 48 с.
11. Сылова Е. А. Кризис эпохи, города, человека в контрастной символической романа Андрея Белого «Петербург». *Вестник СПбГУ. Серия 2. История*. 2011. № 2. С. 135–141.
12. Шарапенкова Н. Г. Мифопоэтическое пространство романа «Петербург» Андрея Белого. *Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина*. 2012. № 2. С. 7–15.

References

1. Bielyi, Andrey (1981). *Petersburg*. Moscow : Nauka (in Russ.).
2. Donetsk, A. N. (1998). «Brain game» as the principle of poetics of the A. Bielyi novel «Petersburg». The thesis for the degree of Candidate of Science in philology: 10.01.01. Novgorod (in Russ.).

3. Zaitseva, E. A. (2017). The symbolism of the fancy dress in the novel by Andrei Bsielyi «Petersburg» in connection with the phenomenon of theatricality. *Kyivskiy natsionalnyi universytet. Literaturoznavchi studii*, 1(48), 1, 208–216 (in Russ.).
4. Kihney, L. G., Vovna A. B. (2011). The refraction of the «Petersburg Myth» in the urban text of the novel «Peterburg» by Andrei Bielyi. *Vestnik KGU*, 1, 132–139 (in Russ.).
5. Kozhevnikova, N. A. (1992). *The language of Andrey Bielyi*. Moscow: Institut russkogo yazyka (in Russ.).
6. Kulmametieva, N. G. (2011). Petersburg as the epicenter of spiritual struggles and the result of the «Brain Game» of the main characters in Andrei Bielyi's novel «Petersburg». *Vestnik ChGAKI*, 1 (25), 114–116 (in Russ.).
7. Lihachov, D. S. (1997). Russian language conceptual sphere: in *Lihachov D. S. Russian literature: From the theory of literature to the structure of the text*. Moscow : Academia (in Russ.).
8. Novik, A. A. (2006). *The novels of Andrei Bielyi «Silver Dove» and «Petersburg»: Unreal space and spatial symbols*. The thesis for the degree of Candidate of Science in philology: 10.01.01. Smolensk (in Russ.).
9. Popova, Z. D., Sternin I. A. (2007). *Cognitive linguistics*. Moscow : AST (in Russ.).
10. Stepanova, N. S. (2016) *The conceptual sphere «the way of life» in the autobiographical prose of the first wave of Russian emigration*. The thesis for the degree of Doctor of Science in philology: 10.01.01. Moscow (in Russ.).
11. Shylova, E. A. (2011). The crisis of the era, city, person in the contrasting symbolism of the novel by Andrei Bielyi «Petersburg». *Vestnik SPbGU. Istoriya*, 2, 135–141 (in Russ.).
12. Sharapenkova, N. G. (2012). Mythopoetic space of the novel «Petersburg» by Andrei Belyi. *Vestnik LGU*, 2, 7–15 (in Russ.).

L. N. KULIESHOVA. THE CONCEPT «WORLD» IN THE CONCEPTOSPHERE OF THE ANDREY BELYI'S NOVEL «PETERSBURG»

Summary. Introduction. *The article is devoted to the problem of the functioning of the concepts in the texts of fiction. A conceptual analysis of the work of the Russian writer Andrey Bielyi «Petersburg» is made. Such an analysis involves the selection of key concepts of the conceptual sphere of the novel, reflecting the artist's artistic conception and the structure of his artistic reality. For the novel Petersburg, one of these key concepts is the concept «world».*

The purpose of the article is to reveal the semantic content and place of the concept «world» in the conceptual sphere of Andrei Belyi's «Petersburg» novel.

Results. *In the paradigmatic aspect, the concept of «world» is related to the concepts of «universe», «space», «existing». With this relationship, the basic meanings of the «world» concept are highlighted: the universe filled with things and meaning, an ordered reality, a kind of living whole, totality that goes beyond the limits of earth reality. In the syntagmatic aspect, the concept «world» correlates with groups of lexemes denoting the state of the world, its spatial properties, divisions and isolation, objects and phenomena related to man. This attitude highlights the basic meanings of the «world» concept: multiplicity and diversity, the world as the repository of everything, the human world (more specifically, the world of the characters of the novel «Petersburg»). The concept of «world» also reflects intertextual relations, associated with different spheres of culture: philosophical and esoteric, sociohistorical, the sphere of knowledge in the field of human psychology. On this side, the world in the novel «Petersburg» appears as the duality of the visible and invisible, physical and astral, earthly and otherworldly; as humanity as a whole, as all parts of the world and the sequence of epochs; as the inner world of man.*

The article formulates the principles of conceptual analysis, which include the allocation of paradigmatic relations of the concept, syntagmatic relations and intertextual (general cultural) relations. The application of these principles to the concept of «world», implemented in the text of the novel «Petersburg» led to the establishment of a number of semantic features of the analyzed concept. All the meanings highlighted by the analysis are interconnected in the text of the novel «Petersburg», the means of their connection are subject lines, composition, relationships and actions of the characters. It can be said that the concept of «world» is broken down in the novel «Petersburg» into a mutually complementary and passing from one state into another set of images, aspects, pictures of the world.

Key words: *novel by Andrei Bielyi «Petersburg», concept, conceptual sphere, conceptual analysis, concept «world».*

Надійшла до редакції 24.04.19

Прийнято до друку 31.05.19

**ВІД МОВИ ДО НАЦІЇ: СТЕПАН КОЖУМ'ЯКА –
БОРЕЦЬ ЗА МОВНІ ПРАВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(до 120-річчя від дня народження Степана Кожум'яки)**

**Ю. В. Колісник, доктор наук із соціальних комунікацій, професор кафедри
журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**

(Черкаси, Україна)

e-mail: KolisnykUr@i.ua

ORCID: 0000-0002-6200-6091

У статті на основі архівних та маловідомих рукописних матеріалів висвітлено роль українського дисидента Степана Кожум'яки в боротьбі за статус української мови, духовності та культури. У контексті радянської епохи показано його як самобутнього філолога, філософа, талановитого автошляховика, який в умовах тоталітаризму виборював мовно-культурні права українства, намагався пробудити національну свідомість.

Епістолярна спадщина Степана Кожум'яки розкриває політику зросійщення, штучного втручання парткерівництва в царину української мови, засвідчує тенденцію до насильницького її зближення з російською та знищення як самобутнього явища. Його листування відображає особливості нищівної мовної практики, засуджує курс прихованого лінгвоциду.

До основних рис публіцистики Степана Кожум'яки, тісно пов'язаних з активною громадянською позицією, належать відстоювання засад національної самоідентифікації; напрацювання світоглядних орієнтирів; активна праця задля патріотичного виховання; боротьба за повнокровне функціонування української мови.

Степан Кожум'яка не лише декларував свої принципи, а й жив суголосно з ними. Прокладаючи шляхи (Черкаси–Умань–Гайсин), зводячи мости, гідротехнічні споруди, знаходив можливість безпосередньо відстоювати національні пріоритети – клопотав перед високими інстанціями про вихід творів передової зарубіжної класики та журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» українською мовою, про реформу освіти, про повернення до української абетки вилученої літери «Г», залучав до цієї справи своїх близьких, знайомих; самотужки укладав «Автошляховий словник»; покладав вінки до «спомників Кобзаря», мріяв про оперу «Маруся Чурай»... Його багатогранна творча діяльність укотре засвідчує, що життя Кожум'яки – подвиг, гідний наслідування.

Ключові слова: політика зросійщення, русифікація, лінгвоцид, злиття націй, національна свідомість, громадська мужність, захист мови, моральне виховання, національні права.

Актуальність. В умовах розбудови Української держави все більшого значення набуває проблема функціонування української мови в різних сферах політичного, економічного, культурного життя. Незважаючи на патріотичну налаштованість громадян, через інерційні прояви в гуманітарній політиці держави українська мова дотепер немає належного поціновування, хоча дискусії щодо її статусу досі тривають. Виборювання прав української мови в Україні має гірку багатовікову історію: починаючи від перших протестів XVII сторіччя через заборону богослужінь рідною мовою, русифікації початкової освіти; народних виступів супроти Валуєвського циркуляра й Емського указу в другій половині XIX сторіччя; протестних самогубств М. Скрипника, М. Хвильового (1933 р.), Олекси Гірника (1978 р.) проти насильницької русифікації до викривальної праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), осуду зросійщення українського шкільництва, ВНЗ й інших офіційних організацій та установ із боку представників УІГ–УІС, Народного Руху, творчої інтелігенції в 70-х, 80-х, 90-х роках XX сторіччя та новітніх звернень освітян, митців, політиків Лариси Масенко, Ліни Костенко, Ірини Фаріон, Лариси Ніцой, Павла Мовчана, Дмитра Капранова, Миколи Томенка, Івана Малковича. Тривала історія боротьби за

збереження української мови є багатовіковою борнею за виживання української нації в умовах російсько-імперського геополітичного «сусідства».

Серед яскравих представників українського народу, які виборювали мовно-культурні права на різних віхах історії, чільне місце посідає ім'я непересічного філолога, дисидента, інженера-шляховика з Новомиргорода Степана Кожум'яки. Його творча спадщина дотепер залишалася маловідомою.

Загальне осмислення здобутків і прорахунків громадського руху за збереження рідної мови сприятиме розв'язанню широкого кола питань, які набувають все більшої актуальності в умовах українського державотворення. У зв'язку з цим дослідження історії боротьби за збереження й функціонування української мови є важливим завданням сьогодення.

Зацікавлення феноменом мови в різні часи виявляли багато мислителів, науковців, митців, адже мова є не лише витвором історії, але й чинником історії, духовним адекватом дійсності. Духовна екзистенція мови була предметом дослідження ще в середньовіччі (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Дуне Скотт, Уільям Оккам), коли наука й культура розвивалися в лоні християнства, коли християнська філософія визначала сам напрям наукового мислення й пізнання. Чи не найповніше дослідив зв'язок мови і Духу Вільгельм Гумбольдт і його послідовники: Август Подт, Герман Штейнтал, Георг Курціус, Август Шлейхер, Карл Фосслер. Ці ідеї знайшли певне продовження у вченні українського мовознавця-психолога Олександра Потебні. Чимало уваги духовній природі мови приділяв також Іван Огієнко, який постійно наголошував на сакральності слова, на глибинних зв'язках мови з національною душею, з національними почуттями й переживаннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині з'явилося чимало праць, що стосуються мовно-духовних аспектів нашого суспільства, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, у яких з'ясовано сутність минулої епохи, опубліковані окремі праці про функціонування української мови на різних етапах розвитку українського суспільства, зокрема Володимира Кулика [1], Богдана Кушніра [2], Лариси Масенко [3], Павла Мовчана [4], Лариси Ніцой [5], Івана Ющука [6] та ін.

Із погляду формування суспільної свідомості явище мови цілісно не аналізовано, але вийшли друком праці, у яких зосереджено увагу на мові ЗМІ тоталітарного періоду, зокрема Лариси Масенко «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду», Флорія Бацевича «Тоталітарний політичний дискурс: когнітивно-риторичні та комунікативно-мовні ознаки», Оксани Калиновської «Лексична сполучуваність у мові тоталітарного режиму», Андрія Романенка «Радянська словесна культура: образ ритор», Наталії Купини «Тоталітарна мова» та ін.

Мета статті – всебічно представити погляди Степана Кожум'яки як борця за мовні права українського народу, відстоювання права нації на функціонування мови в різних царинах громадського життя.

Результати дослідження. Свідок Української Народної Республіки Степан Кожум'яка, 1898 р. н., став для нас «живою історією». Він не лише багато пережив, але й чимало описав, що бачив і чув. Зокрема, зберіг для нащадків правду про собор Св. Миколи в Новомиргороді, будівництво новомиргородської лікарні – «Цегляного дива», спорудження спомника Великому Кобзареві в Шполі, будівництво секретного бункера Сталіну в далекій Самарі.

Степан Кожум'яка ще в радянські часи передрік незалежність України. Навіть у 90-річному віці активно цікавився політикою, сучасністю, орієнтувався в міжнародних справах, слухав транскордонні радіостанції, багато читав, аналізував. Знайомих, друзів та й недругів вражали не лише феноменальна пам'ять діда Степана – вільно цитував Гюго, Шекспіра, Байрона, давньогрецьких мислителів, декламував Шевченка, Франка, Лесю, а й широчінь поглядів, його ерудиція, всеосяжне аналітичне мислення. Було в хатині новомиргородця що почути, про що поговорити... Тематичний спектр розлогий – від античної, індійської, китайської філософії, світової культури, міжнародної та внутрішньої

політики; морального виховання до автошляхової справи, методики укладання бетону; мисливства, рибальства, порання на городі та в квітнику. Було зрозуміло: людина випереджує тогочасну дійсність. Через вільнодумство діда цікавилася ним держбезпека...

Сидить, бувало, на ліжку під старовинним портретом Шевченка й, схиливши сиву голову, загонисто декламує Франкового «Мойсея»:

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?
Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм
Тебе скував і заприсяг на вірність?*

Стільки болю! Стільки чуттів! Наприкінці 80-х багато хто від тих слів відчував «мурашки» по тілі. Ніби зараз лунає дідовий баритон, бачимо його козацькі вуса, сірі глибокі очі, високе чоло...

Очевидиця тих подій Олена Коваль зазначає, що якимось запитала в Степана Демидовича, звідки в нього взялася така щира любов до України, таке вболівання за її мову, історію та культуру. Дід і розповів, що якимось сімнадцятирічним ішов стежкою від хати до берега і заслухався співом дівчини й двох хлопців, які прямували попід річкою Вись на Кам'янку (село на схід від Новомиргорода). «Дівчина настільки гарно виводила “Ой летіла галка через балку...”, що мене вразив той спів. Я задумався, яка то гарна наша мова, наша пісня..., і чому ж у школі учать нас російською й панує ця чужа мова у владних структурах? Той вечір зробив переворот у моєму житті: українці працюють, хліб вирощують, а їхню мову забороняють» [7, с. 210–211]. Так почалося його національне самовизначення. Любов до української мови, до свого народу не була безплідно-ліричною. У душі до всього українського він виховував молодь.

Ще з малих років із книг, які придбав його батько на аукціоні, черпав почуття прекрасного. До революції працював народним учителем, у 1926 році закінчив факультет соціального виховання, а в 1928 році – мовно-літературний факультет Одеського інституту народної освіти й захистив дипломну працю «Борис Грінченко». Любив ходити в національному вбранні.

Часто у відвертих розмовах зі студентами проливав правдиве світло на події 1918 року в Україні, очевидцем яких він був, за що й поплатився... Невдовзі його заарештували співробітники ДПУ.

У протоколі допиту від 10 квітня 1928 року Степан Кожум'яка визнає, що, «проживаючи в м. Новомиргороді, ходив у національному вбранні, грав на бандурі історичні думи, виступав серед учителів із лекціями з української мови та літератури, зокрема з критикою сучасного мистецтва й моралі за ст. Йофе «Без черемухи» (газ. «Правда» за 4 грудня 1926 р.). Під час навчання на Новомиргородських педкурсах, брав участь у виданні журналу «Перша ластівка», хоча в ньому нічого антирадянського не було. <...> Виступав із критикою виборів до профкому Одеського ІНО, маючи на увазі, щоб було вибрано краще підготованих академічних товаришів.

Проти Радвлади не боровся із метою підірвати її, а мав на увазі критикувати ті помилки, які трапляються у царині народної освіти. Признаюсь, що критика, в захопленні, деколи була досить різкою» [7, с. 143].

У заключній постанові карної справи № 3798 від 18.04.1928 року Степан Демидович Кожум'яка «поціновується» як «ярко виражений антисоветский элемент, шовинист-самостийник, сторонник экономической и политической независимости Украины», <...> недоволен существующим строем, считает, что сейчас необходимо воспитать молодежь, которая стала бы на защиту прав угнетённого украинского народа. Он говорит: «треба організувати гурт, громаду, треба притягувати молодь, необхідно з дітей широко почати виховання завзятих, відважних оборонців зганьблених, принижених прав рідного краю».

<...> Допрошенные свидетели: Стороженко, Марковская, Саперштейн подтверждают имеющиеся агентурные материалы» [7, с. 144–146].

Цих зізнань і доносів на народного вчителя Степана Кожум'яку виявилось достатньо, щоб зіпсувати долю, розпочати проти нього карну справу за антирадянську агітацію й пропаганду. Таких справ було аж три, щодалі з більшими термінами ув'язнення, важчими умовами перебування та ще віддаленішими місцями відбуття покарання.

У проміжках між арештами випускник Одеського інституту народної освіти Степан Кожум'яка, крім філологічної й соціологічної освіти, здобуває третій – технічний – фах, який допоміг йому вижити в радянських концтаборах. Лише на схилі літ зміг повернутися в рідний Новомиргород.

Родився 4го грудня 1898 р. в.г. Новомиргороді, Кіровоградської обл. в селі городника. З восьми років учився. З 1916го по 1923^{р.} учителював у м. Новомиргороді. З 1923го р. по 1928^й учителював і вчився в Одесі. З 1928го по 1931^й вчився й працював у засланні в Чошкар-Олі. З 1931го р. по 1937^й рік учився в КАНТ і МАНУ. В 1937^{му} році був заарештований і засланий у Самарканд. Там працював по своєму шляховому фаху й залізобетону. Повернувся в 1946^{му} році й працював начальником шляхово-експлуатаційної дільниці до 1949го року. Був заарештований і висланий у Красноярський край, де працював по фаху до 1954го року.
19го 1954^{г.} *Стороженко*.

Автобіографія... Така коротка. А життя – ціла епоха
Автобіографія С. Кожум'яки, написана під час влаштування на роботу

Постійні арешти, близько 20 років тюрем, спецзаслань, регулярний нагляд комуністичної держбезпеки не зломилі душі живої і слова живого. Повернувшись до рідного краю у свої 56, за 19 років наступної плідної праці інженер Кожум'яка встиг звести 12 залізобетонних мостів й прокласти чимало кілометрів автошляхів.

Упродовж багатьох років, крім проектів і будівництва автосполучень, важливою цариною життя Степана Кожум'яки залишалася філологічна тема. Навіть у таборах, коли виникла потреба сформувати книгозбірню, наш земляк три дні пише з пам'яті список книг, якими слід укомплектувати бібліотеку, бо вважав, що кожна розвинена людина повинна читати не менше, ніж 50 сторінок за день.

Енциклопедичні знання Степана Кожум'яки не лише рятували його в таборах, але й сприяли утвердженню гуманістичних ідеалів, які він проповідував. Мешканці Новомиргорода й довколишніх сіл, користуючись мостами, шляхами, які звів Степан Кожум'яка зі своєю будівельною бригадою ШЕД-722, пам'ятають також літературні вечори, що їх він організовував у шляхвідділі, встановлення за ініціативою Кожум'яки

пам'ятників Тарасові Шевченку, покладання вінків до підніжжя Кобзаря в Лип'янці та Шполі. А ще постійні петиції-вимоги до Верховної Ради УРСР, колективні звернення до різних інстанцій з вимогою припинити дискримінацію рідної мови.

На чому акцентував, за що відчайдушно боровся Степан Кожум'яка, актуальне не тільки в минулому, а й животрепетне нині. Читаючи його листування, укотре переконуємося, що вистраждане колись – це наша сучасність. Виразно бачимо глибокий, усебічний, об'єктивний аналіз національного життя в Україні й гіркі, пророчі висновки.

Для повнішої аргументації й з нагоди 120-річчя від дня народження Степана Кожум'яки вважаємо за потрібне подати в публікації кілька зразків його творчого доробку на захист української мови, духовності та культури в умовах радянського тоталітаризму. Як приклад, фрагменти з листа до Спілки письменників України 1968 року:

*Київ, вул. Орджонікідзе, 2.
Спілці Письменників України.*

*Широкоповсякні Твориці
Красного Слова!*

Якось хтось із Вас промовив: «Ви б написали нам про це».

Гаразд. Зробимо таку спробу й напишемо, що турбує людей по далеких селах і хуторах (є ще такі) на Україні.

Розповідь буде про мову, яка зараз перебуває в непевному стані. Про українську мову навіть співомовки з'явилися, як ось у селі Лікарево Новомиргородського району на Кіровоградщині:

«Ой сяду я та й поїду
До самого Білодіда
І спитаю там сама:
«Є та мова, чи нема?»»

Чому саме до колишнього ректора Одеського інституту народної освіти, по тому міністра освіти, а тепер віце-президента Української Академії Наук, бо люди знають, скільки він зробив для дискримінації, перекручування та придушування вкраїнської мови. Та не тільки він.

Слід тільки уважно придивитись і прислухатися до мовного життя України, щоб сумно похитати головою.

Школа. Сидить школярочка за партою й мислить, як їй написати суддя чи судья, – це в другому класі. І на українській диктівці пише судья, а на російській суддя. Таке трапилось і з школяриком Володимиром Сипливим у м. Новомиргороді на Кіровоградщині. Та хіба лише з ним. Унаслідок і докори батьків і сльози дитини.

Кому це потрібно? Кому від цього користь? Хто вигдав таке? З другого класу змушувати дітей вивчати чужу мову та ще й близьку до рідної. Скільки це коштує дитячому інтелектові? Чому саме українським дітям треба нести це розумове навантаження, а російським – ні?

А далі не краще. Абітурієнт, що скінчив українську школу, вступає в технікум чи вищий навчальний заклад. Там переважно російська мова. Починається перенавчання. Для цього потрібно багато часу й перевитрат інтелектуальних сил.

Та ще ж і таке трапляється. Студентка Одеського політехнічного інституту з м. Новомиргорода Валентина Яворська переклала завдання з німецької мови вкраїнською мовою. Її змусили перекласти завдання російською мовою – інакше не зарахували б їй залік із німецької мови. Студент Харківського автошляхового інституту Микола Негара із с. Листопадове Новомиргородського району скаржиться, що не може встигати як слід засвоювати дисципліни, бо він же вчився в сільській школі, а в інституті викладають російською мовою, де термінологія, як ось у математиці, інша: «Хоч бери та кидай, – каже парубок, – ночей не досипаю через це».

Хіба це нормально ?

А викладання по ремісничих училищах та автошколах теж провадиться російською мовою. Це, очевидно, для «кращого розвитку мови» багатоміліонного народу.

Як торкнутися чистоти мови, то в цій галузі справи не кращі. Перечитуючи часописи, сучасну літературу на кожній шпальті, на кожній сторінці незрозумілі русизми. Вже не комора, а кладова; не піструг, а форель; не Наталочка, а Наташа; не могила, а курган; не вівчарик, а бекас; не цитрина, а лимон; не Рівне, а Ровно (хоч О. Стрижак переконливо довів у «Мовознавстві» № 4, з 1967 р., сторінка 82, що треба писати Рівне); не слуква, а вальдшнеп і так без кінця. Ніби українські слова й терміни гірші за російські.

А що робиться в кінематографії? Українських кінофільмів фактично нема. Дійшли до того, що про Довбуша подають у кінотеатрах російською мовою. А «Лісову пісню», а «Дорогою ціною» так само. Та наколи б Леся Українка та Михайло Коцюбинський повставали з могил, вони б дещо сказали про такий глум і профанацію письменникам України.

Українське (глум якийся) радіо пересипає свої пересилання російськими вставками без кінця. Та й узагалі, з якої це речі набагато більше ніж половину радіопересилань на Україні подається з Москви російською мовою. Чи не для кращого розвитку української мови?

Нісенітниця!

Всі радіопересилання повинні подаватись із Києва українською мовою, так як із Варшави польською, з Бухаресту – румунською і т.д.

Треба, нарешті, поставити питання руба й припинити дику дискримінацію мови багатоміліонного народу, викоренити інсинуації про безперспективність української мови, про наближення мов. Під егідою пролетарського інтернаціоналізму та братерства провадиться підступна, розгнuzдана, нахабна русифікація українського населення. Виходить, що того, чого не домігся російський царат, того хоче досягнути уряд України. Дійсно, «славне» прагнення... Знову й знову виникає питання: «Та доки ж це буде?» [8].

Вдостоюючи національні права нашого народу, Степан Кожум'яка в такому ж дусі писав листи-звернення, листи-прохання, листи-вимоги в надії захистити українську мову, культуру до Верховної Ради УРСР, Міністерства культури УРСР, Комітету преси при Раді міністрів УРСР, Міністерства автотранспорту УРСР; редакцій газет «Літературна України», «Радянська України», «Друг читача»; українським митцям, літераторам та ін. поважним інстанціям та особам.

Уболівання за долю народу бачимо в листах Степана Кожум'яки до своїх друзів. У листі до однокурсника з мовно-літературного факультету Одеського ІНО – наукового співробітника Львівського відділу Інституту української літератури, відомого драгоманознавця Івана Романченка (3.10.1970), Степан Кожум'яка, зокрема, зазначає: «Зараз і письменники, й критики, і вчені тримаються певного шаблону, з острахом перевіряють кожний свій рядок. Хіба ми, Іване, в 1917, 1918 роках могли подумати, що для живого людського слова можуть бути якісь шори? Дико стає, коли замислишся, до чого ми дожилися. Де та демократія, де соціалізм, де рівність? Не дивуйся, не смійся з таких запитань. Їх викликає саме життя» [9].

У листі до І. Романченка від 27 грудня 1967 року Степан Кожум'яка аргументовано показує стан української мови, культури в умовах радянської політичної формації: «... Дивитимуся з риштовань на будівництві мосту у воду і виглядату золоті рибки. А до кого ж ти бідненький звернешся, щоб надрукували твори Михайла Драгоманова? Річки ж біля тебе близько нема. <...>

Щойно приїхав зі «столиці» з пекучим болем у серці. У Києві не був давно. Сподівався на поступові зміни, на якесь прояснення. Нічого сенько. Нахабний розгул русифікації. Українського слова майже не чути. По установах вузьенький філістерський дух. Заклопотаність дрібними, власними, суто міщанськими справами. Кар'єра, посада,

справи хатнього інтер'єру, перебирання кісточок і брудної білизни знайомих, гулянки – ось теми для розмов і «дебатів».

У Спільці Письменників України почав був розповідати про ті неподобства, які діються в провінційних хащах, про радіопересилання, про кінофільми, про недоречності в літературі. Загребельний здивовано дивиться на мене, Зарудний дорікає скрайності моїх поцінувань і поглядів, О. Гончар скаржиться, що завантажений дуже, нема коли; ото тільки В. Коротич і прислухався...

Так і пішов я від тих творців слова з порожніми вухами. Іду та й мислю собі – де ж ті захисники народної культури та мови?

Найбільше обурює інертність, порожнеча, політична сліпота, брак елементарної національної гордості, неосяжна ширина перевертництва, цілковита відсутність будь-якої свідомості та громадської мужності в нашому суспільстві.

Отара, навіть не овець, а телят. Обридлі стереотипні речення й міркування, порожня балаканина. А вже щодо радіопересилань, то й говорити не хочеться. І ось мільйони довбень слухають і мовчать. <...> Вибач за гіркі рядки» [10].

Олесь Гончар у щоденникових записах згадує:

«Вечір. Парк Шевченківський. Деревя рідкісної могутності. Крізь темну зелень просвічує червоним оксамитом корпус університету. Скільки разів бачиш – і все вражає.

Долі людські...

Заходить до нас відвідувач. Високочолий. Довгі сиві вуса. Відрекомендувався:

– Дід Степан.

Намагаюсь дізнатись, як величають по батькові, але даремно:

– Дід Степан і досить.

Козарлюга. Як один із братів Тобілевичів. Він і родом, виявляється, з Новомиргорода.

– Спитаєте, чого прийшов? Читав усе (Ваше) і хотів подивитись, доки ще не зовсім осліп (сліпне від катаракти).

До недавнього – інженер-шляховик. Зводив дорожні споруди. Півжиття з теодолітом. Міряв і Сибір.

– Маю 78 років, скоро вмеру і не смерті боюсь... Щодо цього згоден із Спінозою: смерть неминуха, тож не треба боятись її, ні думати про неї. Думки про інше. Прийшов оце вас запитати: *що буде з нашою мовою?* Ночами лежу, дивлюсь хворими старими очима в стелю і все мучусь думками: що буде з нею?

Лає всіх: лікарів. Перевертнів. Підлабузників. Відступників, ренегатів... Молодих, що по шість років протирають штани в інститутах, об'їдають батьків і досі нічого не винайшли від катаракти. Мрія (в таких) про одне: диплом у зуби – і влаштуватись на півтори ставки... А чиновництва! «Стільки його розвелось у нас у районі – до Києва не перевищаєш».

Бойовий дід. Ерудиція багатюща. Дружина навчалася в Лозаннському університеті, європейські мови блискуче знає, але зараз згорбило її, ледве хату перейде, отак ходить (показує, як вона ходить).

– Хіба ж можу кинути таку й поїхати десь лікуватись? Оце вирвався на день.

Живуть у глушині. Розповідає, як воював з невігласами за «Собор». Діставати книжку їздив у сусідній район. При ньому ще якийсь з'явивсь у книгарні, прибув із Черкас, прочув, що тут є. Черкасець, видно, був із розмахом:

– Дайте дванадцять «Соборів»!

– Навіщо вам стільки?

– Люди просили.

Знов дід лає тих, що цураються. Знову *що з нею буде?* Прощаючись, уже з порога тричі вклонився до пояса. Сивою головою. Всіма пережитими літами. Почуваю, як глибоко це западає в душу. Ніколи цього не забути...» [11, с. 266–267].

У листах до своїх рідних Степан Кожум'яка, поруч із темами побуту, господарства, порушує також болючі, животрепетні проблеми виживання української нації в умовах тоталітарної системи. Ось рядки з його листів до Оксани та Олени Коваль, жителів Шполи: «Оксано та Оленочко, хороші мої! Думи, думи, думи. Родився, виріс, вивчився серед цього народу і ніяк не зрозумію цю етнічну одиницю. Світ великий. Наша планета заселяється все густіше. На ній багато народів і чорних, і жовтих, і червоних, і білих. Кожен із них намагається показати себе, довести, що він існує й має право на існування. Кожна нація дбає про збереження своєї культури, історії, звичаїв, мови.

Сказати, наприклад, фінові чи румуніві, щоб він ізрікся рідної мови. Та він же подивиться на того, що таке запропонував, як на людину недоумкувату, божевільну. А українці?

Соромно помислити, моторошно стає, коли спостерігаєш, як вони легко зраджують мову свого народу, втоптують у багно традиції батьків, криваву, жакливу історію дідів. Дивися, слухаєш таку «громадянку» чи «добродія» і дерев'янієш од болю в серці та гірких міркувань у голові.

Що воно за люди? Космополіти, інтернаціоналісти? Є такі. Але всесвітній громадянин не може дійсно стати ескімосом чи могіканом. Поважати всі народи треба – і великі й малі, але робитися ними, перетворюватися в них ні фізично, ні інтелектуально неможливо.

Злиття націй – це абсурд. Підсоння, геологічний ландшафт, топографія, фауна, флора, географічне розташування – все це наклада на людину й на народи свій могутній одбиток. Такі відзнаки завжди виявляються і в звичаях, і у вірі, і у мові. Їх не стерти, не замінити.

А як же з цими 40000000? Отут то й горе. Це ніби натовп, та ще й величезний, дегенератів, народ, що вироджується (властиво, українського народу вже ніби нема, бо прикметник український уперто скрізь підмінюється). Його, наприклад, аж ніяк не турбує, що він не має своєї поштової марки; його зовсім не клопоче, що його залізниця русифікована; йому байдуже, в якому стані його рідна мова, бо він із дивовижною легкістю відмовляється від неї та ще й ізневажає, паплюжить її.

Чого можна сподіватися від такої отари двоногих індивідів? Стає навіть цікаво, як у них народжуються думки і що вони мислять про своє зоологічне існування. Невже вони ніколи не замислюються над тим, що зраджувати, міняти, кидати, відмовлятися від традицій, звичаїв батьків, від рідної мови, мови матері й народу – це великий, непростимий злочин?! За таких «привабливих» умов і оточення ніякі поступові чи веселі думки не полізуть у голову...» [12].

Погортаймо листи Степана Кожум'яки, звернімо увагу, що через усю його творчість, від першого до останнього рядка, червоною ниткою проходить гіркий біль за долю рідного краю: «Складається жакливе становище для багатоміліонної нації, яка стає перед страшним фактом роздвоєння й подальшої дегенерації. Ультраквізм у мові, какофонія в музиці, безладдя у звичаях, брутальність у взаємовідносинах і поведінці. Все це ніяк не може обіцяти нам світлих перспектив. Під словом «нам» – слід розуміти всю українську націю» [13].

Автор не лише актуалізує національні проблеми українства, а й намагається віднайти вихід із ситуації: «Що ж робити?» – питаєте Ви. Робити є що, треба хотіти, прагнути, бажати. А починати належить із самих себе. Кожен із нас має певну освіту, розвиток і можливості. Тому не сидіть же й сподіватися, що хтось щось нам створить і зробить. Потрібна особиста наполеглива робота кожного. Україна не має багато того, що мають найменші нації. У багатьох галузях науки вона не має не тільки капітальних праць, а навіть елементарних підручників українською мовою. Отже, комусь треба їх складати. А їх же не складуть оті трактористи й дівчата, що сіють для всіх озимину. У Вас усіх є можливості стати до такої праці. Наприклад: «Деревина», монографія «Горіх», популярна книжка «Сад», «Город», «Індивідуальна пасіка», «Вулики», «Догляд за меблями»,

«Столярна справа», «Дитячі меблі», «Пластмаси у меблях», «На захист рідної мови», «Де наша історія?». Є багато тем, на які можна написати і пояснення, й побажання. Коли немає можливості розробити й скласти широкої й глибокоерудованої монографії, то можна ж почати з малесенької брошури. Все це, нехай і потроху, але буде коштовним укладом у нашу українську літературу й культуру. Не будемо казати вже про те, що, працюючи над книжками і з книжками, складаючи якогось дописа, нотатку, брошуру чи книгу, людина росте, розгортається, підноситься на вищий щабель освіченості, розуміє глибше те, на що вона, можливо, й не звертала особливої уваги. Крім того, вона виконуватиме свій святий обов'язок перед своїм народом і перед самим собою. Кращі люди нашого, не зовсім розумного, українського народу вважали не тільки своїм першорядним обов'язком, а й щастям працювати на користь своєї нації...» [13].

Коли б не знати, що це писав Степан Кожум'яка в далекі 60-і роки, можна подумати, що ці слова належать комусь із теперішніх патріотів України. Що це: українська доля, зупинена в часі, котра перегукується на різних віхах національної історії? Пророче слово крізь роки? Хтозна. А все ж привід для подиву є. Для висновків також. Дисидент Кожум'яка – сучасний і позачасовий, реальний і прогностичний провісник української держави. І ми це знаємо й розуміємо... Під час кожного всенародного віча пізнаємо слова незабутнього новомиргородця.

«Були ж у нас люди. Є з кого приклад узяти. Була і Настя-Роксолана, і Лисавета Гулевичівна, і Ганна Монтов, і багато інших. Нам же нагадують про них. Візьмемо до рук книгу С. Плачинди «Неопалима купина» й перечитаймо її. Там, що не сторінка, то наша правдива історія, наше минуле. А ми ж не дуже квапимось про те дізнатися...

«Родинні зв'язки – ниточка тонка». Так, так! Правду сказала Велика Українка. А ми не шануємося, не прагнемо вийти на ширший шлях. Усе копірсаємося в обмежених хатніх справах. Та ще й поміж собою не миримо, на обставини та умовини звертаємо. Хіба ми не для того, щоб впливати й змінювати те погане оточення? <...>

Українська інтелігенція повинна піднести рішучий голос на захист мови багатоміліонного народу, яку намагаються задушити якісь потаємні, приховані, темні, реакційні сили. Вона грудьми повинна стати за мовні права свого народу!» [13].

Висновки. Партійно-радянське керівництво, продовжуючи багатовікову політику царської Росії, здійснювало чисельні заходи, спрямовані на зросійщення дошкільної, середньої та вищої освіти, що призвело до трагічних наслідків у мовній ситуації України. Тотальне зросійщення, охопивши духовне життя українського суспільства, завдало значної шкоди українській культурі, стало першопричиною асиміляції українського народу, деградації його суспільної свідомості й занепаду національної гідності. Зросійщення в гуманітарній сфері провадили через вилучення з наукових праць, творів літератури, мистецтва яскравих подій з історії України, імен видатних діячів нашого народу, які збагачували українську культуру.

Політика зросійщення спричинювала протестні настрої в різних прошарках українського суспільства. Представники дисидентського руху, своєю чергою, намагалися запобігти подальшому зросійщенню українського народу, відродити українську духовність, мову, культуру.

Яскравий представник плеяди українських дисидентів – Степан Кожум'яка. Його епістолярна спадщина, як і колись, так і тепер, окрилює багатьох співвітчизників у виборюванні національних прав українського народу.

Список використаної літератури

1. Кулик Володимир. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. *Наук. зап. Ін-т політ. й етнонац. дослідж. ім. І. Кураса*. Київ, 2017. Вип. 5–6. С. 200–213.
2. Кушнір Богдан. Закон про українську мову має бути на віки. *Голос України*. 2018. 11 груд. С. 2.
3. Масенко Лариса. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. Ч. 2. С. 20–35.

4. Мовчан Павло. Роль історичної «Просвіти» феноменальна, роль нинішньої – доленосна! *Слово Просвіти*. 2018. 13–19 груд. С. 4–5.
5. Ніцой Лариса. Витіснимо московську мову з України. *Універсум*. 2018. № 9–10. С. 41–43.
6. Юшук Іван. «Просвіта» і мова. *Слово Просвіти*. 2018. 13–19 груд. С. 6.
7. Колісник Юрій. Планида Степана Кожум'яки. Сер.: Життя славетних / Упоряд. та авт. передм. Юрій Колісник. Черкаси : Брама, 2004. 224 с.
8. Кожум'яка Степан. Лист до Спілки письменників УРСР від 22.03.1968. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 17 берез.
9. Кожум'яка Степан. Лист до Івана Романченка від 3.10.1970. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.
10. Кожум'яка Степан. Лист до Івана Романченка від 27.12.1967. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.
11. Гончар Олесь. Щоденники: У 3 т. Т. 2 (1968–1983). Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. К. : Веселка. 2008. 608 с.
12. Кожум'яка Степан. Лист до Оксани та Олени Коваль від 16.05.1970. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.
13. Кожум'яка Степан. Лист до Оксани та Олени Коваль від 1.08.1968. *Приватний архів Ю. В. Колісника*. 2019. 18 берез.

References

1. Kulyk, V. (2017). Derzhavna polityka ta hromadska dumka shchodo pamiaty y movy v Ukraini pislia yevromaidanu [State policy and public opinion concerning the memory and the language in Ukraine after maidan]. *Nauk. zap. In-t polit. j etnonacz. doslidzh. im. I. Kurasa*. Kyiv, issue 5–6, 200–213 (in Ukr.).
2. Kushnir, B. (2018). Zakon pro ukrainsku movu maie buty na viky [A law about the Ukrainian language should be for ages]. *Voice of Ukraine*, Dec. 11, 2 (in Ukr.).
3. Masenko, L. (2018). Movnyi konflikt v Ukraini: shliakhy rozviazannia [A language conflict in Ukraine: ways of solution]. *The Ukrainian Language, part 2*, 20–35 (in Ukr.).
4. Movchan, P. (2018). Rol istorychnoi «Prosvity» fenomenalna, rol nynishnoi – dolenosna! [The role of the historical «Prosvita» is phenomenal, the role of the present day one is highly important!]. *Word of Enlightenment*, Dec. 13–19, 4–5 (in Ukr.).
5. Niczoj, L. (2018). Vytisnymo moskovsku movu z Ukrainy [We will force out the Moscovian language from Ukraine]. *Universum*, № 9–10, 41–43 (in Ukr.).
6. Yushhuk, I. (2018). «Prosvita» i mova [«Prosviata» and the language]. *Word of Enlightenment*, Dec. 13–19, 6 (in Ukr.).
7. Kolisnyk, Y. (2004). Planyda Stepana Kozhumiaky [Stepan Kozhumiaka's fate]. *Series : Life of the Famous*. Compiled and foreword by Y. Kolisnyk. Cherkasy: Brahma, 2004, 224 p. (in Ukr.).
8. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Spilky pysmennykiv URSR URSR vid 22.03.1968 [A letter to the writers' unit of the USSR, March 22, 1968]. *Pryvatnyj arxiv Yu. V. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 17 (in Ukr.).
9. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Ivana Romanchenka vid 3.10.1970 [A letter to Ivan Romanchenko, Oct. 3, 1970]. *Pryvatnyj arxiv Y. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive]. March 18 (in Ukr.).
10. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Ivana Romanchenka vid 27.12.1967 [A letter to Ivan Romanchenko, Dec. 27, 1967]. *Pryvatnyj arxiv Y. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 18 (in Ukr.).
11. Gonchar, O. (2008). Shhodennyky [Dairies]: in 3 vol. Vol. 2 (1968–1983). Kyiv : Rainbow, 608 (in Ukr.).
12. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Oksany ta Oleny Koval vid 16.05.1970 [A letter to Oxana and Olena Koval, May 16, 1970]. *Pryvatnyj arxiv Yu. V. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 18 (in Ukr.).
13. Kozhumiaka, S. (2019). Lyst do Oksany ta Oleny Koval vid 1.08.1968 [A letter to Oxana and Olena Koval, Aug. 1, 1968]. *Pryvatnyj arxiv Yu. V. Kolisnyka* [Stepan Kozhumiaka. Y. Kolisnyk's private archive], March 18 (in Ukr.).

Yu. V. KOLISNYK. FROM LANGUAGE TO NATION: STEPAN KOZHUMIACA IS A FIGHTER FOR THE LANGUAGE RIGHTS OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Summary. Introduction. Under the conditions of building up the Ukrainian state the problem of the Ukrainian language functioning is gaining more and more significance in different spheres of the political, economical and cultural life. In spite of the citizens' patriotic set, due to the inertial manifestations in the state humanitarian policy the Ukrainian language has not got the necessary evaluation, though discussions concerning its status are still being provided. Struggle for the Ukrainian language has a big

terrible history – starting from the first protests in XVII c. against the prohibition of conducting liturgies in the native language, russification of the primary education; people's actions against Valuyev's directive and Emsk decree in the second half of the XIX c.; protest suicides of M. Skrypnyk, M. Khvyliovyi (1933), O. Hirnyk (1978) against violent russification up to the accusing work by I. Dziuba «Internationalism or russification?» (1965), deprecation of the imposing Russian in schools, higher educational establishments and other official organizations and institutions on behalf of the representatives of the Ukrainian Helsinki Group, Narodnyi Rukh, creative intelligence in 70s, 80s, 90s of the XX c. and up to the newest appeals of the educators, educationalists, artists, politicians Larysa Masenko, Lina Kostenko, Iryna Farion, Larysa Nitsoy, Pavlo Movchan, Dmytro Kapranov, Mykola Tomenko, Ivan Malkovych.

Among the bright representatives of the Ukrainian people who have struggled for the language-culture rights during different historical periods an important place is occupied by the outstanding philologist, dissident, engineer-road-maker Stepan Kozhumiaka from Novomyrhorod.

The purpose. The article is fixed on the role of the Ukrainian philologist, sociologist, engineer-roadmaker, Soviet political prisoner Stepan Kozhumiaka in the struggle for the language-cultural rights of the Ukrainians under the conditions of the communist system and wakening the citizens' national consciousness on the examples of his epistolary heritage.

General pondering of the achievements and faults of the public movement for preservation the native language will contribute to the solution of the wide range issues which are gaining great actuality under the conditions of the building up the Ukrainian state. Due to this research of the struggle for keeping and functioning the Ukrainian language is a very important task nowadays.

Results. The article vividly shows the state of functioning the Ukrainian language in the USSR in 60s-70s XX c. Though much spoken nowadays, the negative tendencies in the Ukrainian language-culture situation are still being kept. It is shown by the comparative analysis of the past and present ideas.

Originality. The Ukrainian language has not yet been thoroughly explored by means of the letters by the famous representative of the Ukrainian dissidents Stepan Kozhumiaka. The article is the first attempt to do this.

Conclusion. Party-Soviet management of the USSR, continuing the long lasting policy of the tsar Russia, made numerous measures aimed at imposing Russian in the pre-school, middle and high education, which led to the tragic consequences in the language situation in Ukraine. Having comprised the spiritual life of the Ukrainian society, the total Russian dominance made a great damage to the Ukrainian culture and became the primary cause of the Ukrainian people's assimilation, degradation of its public consciousness and decline of the national dignity. Imposing Russian in the humanitarian sphere was carried out by extracting the names of the outstanding figures of our people who had enriched the Ukrainian culture and the bright events from the Ukraine's history out of the scientific, literature and arts works.

The policy of imposing Russian caused protests in different layers of the Ukrainian society. The representatives of the dissident movement tried to prevent from the further Russian dominance of the Ukrainian people and to revive the Ukrainian language, culture, spirituality. Their activity in struggling for national rights of the Ukrainian people should be an example in present days.

Key words: communist internationalism, Soviet cosmopolitanism, merging of nations, public courage, protection of the language, moral upbringing, national rights.

Надійшла до редакції 13.03.19

Прийнято до друку 25.03.19

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 811. 161. 2'38

DOI: 10.31651.2226-4388-2019-26-117-123

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОД ЧАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ XX–XXI СТ.

А. І. Бондаренко, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри мовно-літературної освіти та культури української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

(Ніжин, Україна)

e-mail: alla_bon@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4140-4733

У статті порушено проблему часу як лінгвокультурного феномена, у якому означено світоглядні особливості мовно-концептуальної картини світу; звернено увагу на риси вербальних контекстів, що містять ідею часу, на особливості реалізації аксіосемантики темпорального в поетичному дискурсі. Проаналізовано, зокрема, мовні й позамовні чинники репрезентації лінгвокультурного коду часу в поетичному дискурсі кінця XX–XXI ст. Реконструйовано компоненти периферійної субсистеми словообразів часу, окреслено їхню контекстуальну взаємодію із соціокультурним середовищем. Виявлено образні парадигми, побудовані на основі лексики темпоральної групи. Визначено поняттєві оператори й аксіологічні полюси конкретних оцінок, зокрема сенсорно-естетичної, утилітарної, емотивної, телеологічної та морально-етичної, продуцентами яких є буттєві метафори. Уперше запропоновано концепцію образної переінтерпретації темпорального коду в поетичному дискурсі кінця XIX–XX ст. У її основі перебуває уявлення про динаміку аксіосемантичних процесів на периферії функціонально-семантичного поля темпоральності.

Ключові слова: лінгвокультурний код часу, поетичний дискурс, поняттєвий оператор оцінки, сенсорно-естетична оцінка, утилітарна оцінка, телеологічна оцінка, емотивна оцінка, морально-етична оцінка, соціокультурні чинники переінтерпретації.

Актуальність постає з необхідності й важливості висвітлення домінантних мовно-світоглядних компонентів лінгвокультури, одним із яких є код часу. Темпоральний фрагмент колективної поетичної картини світу зазнає в текстах кінця минулого й нинішньому століть метафоричної переінтерпретації, своєрідних аксіосемантичної й експресивно-стилістичної конфігурацій, розгляд яких потребує спеціальної розвідки. Поетичне мовлення – модулятор світопізнання, тому художньо-дискурсивні особливості репрезентації феномену часу є показником ставлення до сучасних соціокультурних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вербальні форми, у яких репрезентовано часовий бік світобуття, викликають неослабний інтерес дослідників. Розгляду лінгвокультурного коду часу в поетичному дискурсі XX ст. присвячено статті М. Калька, у яких вивчено індивідуально-авторські інтерпретації темпорального аспекту світобуття [10; 11]. У монографії Л. Кравець темпоральне як феномен лінгвокультури XX ст. проаналізовано в структурі компаративних фреймів [15]. Дослідження А. Бондаренко виявляють семантичну репрезентацію лексики темпоральної групи в поетичних текстах XX ст. як явище, спричинене лінгвосинергетичними чинниками [2; 3].

На увагу лінгвістів заслуговує сучасний стан інтерпретації часового коду в художньо-дискурсивному просторі в його зв'язках із культурними явищами кінця минулого, а також ХХІ ст. Таке вивчення дає можливість з'ясувати динаміку вираження лінгвокультурного феномену темпорального.

Метою дослідження є аналіз мовних та позамовних механізмів репрезентації лінгвокультурного коду часу в площині поетичного дискурсу кінця ХХ–ХХІ ст., реалізований у виконанні таких завдань:

- 1) реконструювати периферійну субсистему словообразів часу;
- 2) виділити референційні площини, на які спроектовано темпоральний код;
- 3) визначити репертуар конкретних оцінок, продуцентами яких є словообрази часу;
- 4) розглянути соціокультурні чинники репрезентації лінгвокультурного коду темпорального.

Матеріали й методи дослідження. Матеріалом для аналізу слугують вербальні контексти з експліцитною семантикою часу, які належать до корпусу поезій кінця ХХ–ХХІ ст. (тексти 14 письменників). Реконструкцію периферійної субсистеми словообразів часу пов'язано з *семасіологічною процедурою польового моделювання*. Для виявлення поняттєвих операторів оцінок застосовано *компонентний аналіз*. *Дистрибутивним аналізом* послуговуємося під час визначення основних напрямків семантизації лексики темпоральної групи в складі розгляданих образів. *Семантико-стилістичний метод* застосовано для окреслення конотації мовленнєвих одиниць у складі словообразів часу, а також побудови образних паралелей. *Контекстологічний аналіз* спрямовано в річище розгляду словесно-поняттєвих механізмів побудови й функціонування словесних образів часу. Для вивчення невербальних чинників побудови словообразів часу використано *контекстуально-інтерпретаційний аналіз*. *Синтаксемний аналіз* забезпечив виявлення синтаксемних функцій іменників темпоральної групи.

Результати дослідження та їх обговорення. У фразеосистемі національної лінгвокультури час означено в термінах ціннісних уявлень. Він постає важливим буттєвим орієнтиром, який нагадує про динаміку існування (*час іде, час не жде*), виконує функцію коригування поведінки (*життя навчить, життя провчило, час покаже*), сигналізує про нагоду для важливих дій (*на часі, час пробив*), належить до безперечних вартостей (*заплатити життям, життям важити, подарувати життя*). Уявлення про долю, *смерть* традиційно супроводжує поважне ставлення (*доля зглянеться, іти на смерть*). З огляду на вказані чинники вироблено мовно-світоглядний стереотип ощадливого ставлення до часу, цінування життя, усвідомлення драматичної дискретності людського існування. Тому лексика темпоральної групи в складі поетичного дискурсу ХХ–ХХІ ст., який характеризують соціокультурні зміни, є вдячним матеріалом для переоцінки усталених вартостей. Такі явища накладають відбиток на аксіосемантику та стилістику вербальних контекстів із часовою семантикою.

У працях теоретиків постмодернізму, зокрема Ф. Фукуями, створено концепцію «кінця історії» [6, с. 195], яка сигналізує про втрату сподівань на суспільний прогрес. Словесно-художня версія темпорального, яку створюють постмодерністи, відображає перегляд його функціонування як буттєвої координати, а також зміну поглядів на квалітативні характеристики часу. У постмодерністських текстах час зображено як нейтралізований орієнтир, який не вказує на прогресивний поступ людства, не становить цінності. Наприклад, у семантико-стилістичній структурі вірша Патриції Килини «Між століттями» [12, с. 138] розгорнуто уявлення про своєрідну часову розгубленість, темпоральну дезорієнтованість на межі століть. Навколо ключового слова *час* інтегровано й лексику темпоральної групи, що становить центр декодувальної сітки твору, і мовнообразні структури, які утворюють її периферію. До згаданого центру належать лексеми *година, вчора, сьогодні, завтра*, які перебувають зі словом *час* у гіпогіперонімічних зв'язках.

Парадоксальну сутність часу вибудовано завдяки поєднанню в одному контексті суперечливих тверджень (*Я вільна від часу. Я – полонена години*), які не відповідають дійсному стану речей (*я Цезаря знала добре; познайомлюсь із Цезарем завтра; я напівнародилася і теж напівумерла*). Цьому сприяє використання неолексем (*напівнародилася, напівумерла*) та синтагм, які характеризує порушення узуальних семантико-синтаксичних зв'язків (*говоріть до мене вчора; я дурніша від води*). Утворення *я напевне не існую, бо думаю забагато* є трансформацією вислову Декарта «Я мислю, отже, існую». Анафоричний повтор займенника *я* привертає увагу до семантики перебування людини в парадоксальному часі. Останній, за текстовою версією, не має усталеної точки відліку, як й одного напрямку руху (допускає прямий і зворотний порядок), його неможливо сприймати як буттєвий орієнтир.

На семантичному тлі текстових елементів, екстрапольованих навколо слова-стимулу *час*, останній перебуває в центрі таких паралелей: *час* – форма з різними точками відліку (*я молодша від молока, старша від каменя*); *час* – порушена послідовність подій (*говоріть до мене вчора, говоріть до мене сьогодні*); *час* – зміщення в ході історії та індивідуального буття (*я Цезаря знала добре; познайомлюся з Цезарем завтра*); *час* – неокресленість буттєво значущих подій (*я напівнародилася і теж напівумерла; я напевне не існую*).

Як бачимо, зазначені образні утворення вказують на амбівалентні раціональну, утилітарну й телеологічну оцінки часу, який у тексті поезії зображено доксологічним, тобто осмислюваним у контексті парадоксальних уявлень.

Аксіологізація часу відбувається завдяки перенесенню його лінгвокультурного коду на суб'єктну референційну площину. Образні парадигми з компонентом *час*, профільовані в поетичному дискурсі ХХ ст. переважно позитивно (пор.: *час* – *трудівник, митець, гравець* та ін.) [2, с. 258], у постмодерністських текстах зазнають трансформації, негативізації. Уперше на негативну семантику буттєвих метафор кінця ХХ ст. звернула увагу Л. Кравець: «У поезії 80–90 років ХХ ст. посилилася скептична, негативна характеристика часу, про що свідчить залучення відповідних донорських зон» [15, с. 334].

Темпоральне постає як діяльна сила, спрямована проти людини. Традиційну паралель *час* – *лікар*, яка перебувала на полюсі позитивної оцінки, у ХХІ ст. конкретизовано (*час* – *хірург*) та спрямовано в площину негативної телеологічної оцінки: *Час, як безсилий хірург, опускає руки* [14, с. 12]. Поетичне мовлення репрезентує темпоральне як діяльну силу, спрямовану на протистояння з людиною. У ХХ ст. в поетичних текстах сформовано образну паралель *час* – *кат* [24, с. 4]. Словесно-художнє світорозуміння ХХІ ст. відображає поглиблення зневіри в сприятливості темпорального, вербалізує його негативне сприйняття в паралелі *час* – *убивця* [20, с. 52]. М. Розумний виносить її в сильну позицію – заголовок поетичного тексту. Цю паралель розгорнуто в контексті теонімічної семантики, пов'язаної не тільки з християнськими, а й загальнолюдськими цінностями в цілому: *І слухає час із цікавістю вбивці, як дихає Бог між ударами серця* [16, с. 47]. На протигагу паралелі, у якій темпоральне аналогізовано зі скриптором [3, с. 261], у постмодерністському дискурсі функціонує уявлення про час як спотворювача слів (пор: *кохання та ніколи більше*): *Хай вторять з тобою те лагідне «love», що час перекрутить на «nevermore»* [14, с. 12] (наведений приклад означають інтертекстуальні зв'язки з «Круком» Е. А. По). Інтегрування лексичних одиниць темпорального змісту з предметною площиною «зброя» приводить до того, що час постає в «кримінальний» буттєво-семантичній іпостасі (пор.: *приціл часу* – М. Розумний [20, с. 28]).

Поетичне мовлення стає середовищем семантичної адаптації лексики на позначення індивідуального буття в площині суспільно-правових відносин, зокрема права людини на свободу, особистий вибір. У ХХІ ст. слово *життя* набуває негативної конотації морально-етичної оцінки, яку стимулює уявлення про примусовість: *Бо ж ніхто не питає чи воно тобі треба народили назвали сказали живи... Є повинність життя* [8, с. 39].

Словообрази часу, до яких належить лексема *життя*, продукують семантику буденності, їх супроводжує іронізування щодо тривалості та значущості віку людини:

Життя велике, як батон [20, с. 62]. Лексему *жизнь* означають густативні асоціації, які підтримують його перебування на знижених стилістичних регістрах. Конкретнооцінну семантику цього слова зумовлює мотивація онімів *Репніна* й *Полусмак* відповідними загальними назвами: *Якась вона, Тарасе Григоровичу, ця наша жизнь невкусна – суцільні тобі Репніни та Полусмакови* [9, с. 120] (*ripa* – «2. Збірн. Їстівні солодкуваті на смак корені цієї рослини» [22, VIII, с. 575]).

Переінтерпретація коду лінарного часу відбувається завдяки адаптуванню його мовних знаків у предметній площині «непотріб». Постмодерністський дискурс демонструє перебування конотативної семантики лексеми *життя* на негативному полюсі сенсорно-естетичної, утилітарної й телеологічної оцінок: *А буває, життя – як цеберка, повна стиглих вчорашніх помиїв* [4, с. 54].

Якщо в модернізмі ХХ ст. в межах паралелі *час – мистецтво* життя аналогізовано з художньо досконалими витворами (*пісня, кантата, поема*), то в ХХІ ст. лексику на позначення буттєвого лінарного часу спрямовано в площину деестетизації, девалоризації: *Твого життя недосконалий кіч* [18, с. 27]. Термін *кіч*, як відомо, пов'язаний з уявленням про брак смаку, недосконалість, масову культуру. Постмодерне мовомислення актуалізує в розгляданому слові семи небезпеки й негативних фізіологічних змін. Паралель *життя* – *хвороба* формують метафори, побудовані на основі застарілої розмовної та діалектної лексики, що створює стилістичний ефект «привсюдності» загрози, яку спрямовує на людину час: *Життє то пранці і згура* [5, с. 29]. *Знов шахраєє доля францувата* [18, с. 18]: *пранці* – «Заст., розм. Сифіліс» [22, VII, с. 516].

У досліджуваній період із повсякденними, буденними реаліями аналогізовано й лексему *доля* (вплив естетики постмодернізму), чому сприяє контекстуальна взаємодія вказаного слова з назвами страв та напоїв, а також мовними знаками зневажливого ставлення: *Доля кістлява кобіта просто хотіла готдога* [19, с. 24]. *Доля наша дулі варта* [20, с. 119]. Нагромадженням художніх фрагментів, що належать до текстів різних епох, і вміщенням їх у структуру складнопідрядного речення з кількома підрядними із семантикою причини підкреслено брак каузальності в розумінні долі, її абсурдність: *Наша доля не прийшла, а те, що є, бо Парка, що шлюбну пряде сорочку, бо зла Юнона, суча дочка, бо соловейко не дає* [14, с. 16–17]. Словесно-художнє осмислення часу опиняється в просторі гри цитатами, літературними алюзіями. Для поета ХХІ століття буттєві закономірності залишаються такими ж непізнаними, як і раніше.

У ХХ ст. в текстах поетів-екзистенціалістів функціонували образні паралелі *смерть – сестра* та *смерть – коханка* [2, с. 265]. У ХХІ ст. шляхом okazіональної лексичної сполучуваності розширено інтимізацію поняття «смерть»: буттєвий кінець аналогізовано з материнською турботою: *Тільки смерть клопітлива і любляча мама* [8, с. 109]. Відбувається своєрідне словесно-художнє виправдання буттєвої ролі смерті, утвердження думки про її незначущість, байдуже ставлення до кінця снування: *БУ смерті і безсмертю БУ* [17, с. 305]. Темпоральний фрагмент художньої картини світу відкриває можливості проєкції слова *смерть* у площину уявлень про суспільно корисну працю: *Смерть – вона як оця провідниця – для неї це просто чесна робота* [7, с. 63]. У постмодерному дискурсі зазнає оцінного перекодування слово *смерть*, яке в національній лінгвокультурі традиційно супроводжує негативна сенсорно-естетична оцінка (пор.: *чорна смерть, блідий як смерть*): *Смерть – довгонога красуня* [18, с. 46]. *Люба смерте моя ясна королево* [8, с. 109].

Постмодерністський підхід до слова, спрямований на зміщення лексико-стилістичних меж, спричинює адаптацію загальноновживаної лексики на позначення природно-космічного часу (*зима, весна, літо*) в денотативній площині мовних знаків суспільного життя (пор.: *ратифікація, експортувати, популіст* та ін.): *Творець укотре проголосить ратифікацію зими* [18, с. 24]. *І весна популіст* [13, с. 51]. Наслідком постмодерністського перегляду сполучуваності поетизмів є розвиток часової семантики в площині зурочення, прокляття: *Цю осінь мов наслано* [14, с. 13]. Слово *осінь* традиційно (за незначними винятками) було виразником позитивної естетичної оцінки, що відображено в поетичному дискурсі ХХ ст.

(вірші Б.-І. Антонича, Л. Костенко, І. Калинця та ін.). Постмодерністські тексти репрезентують перегляд естетичної конотації лексики на позначення пір року. У сучасному поетичному дискурсі функціонує деестетизований аксіосемантичний «портрет» осені: *Плакса-осінь майже поряд* [18, с. 47].

Для створення сполуки, яка продукує негативну утилітарну й телеологічну семантику, указуючи на хворобу, лексему *осінь* сполучено з медичним терміном *синдром*: *Синдром набутої осені* [14, с. 12]. Час натуралізовано, осмислено крізь семантичну призму фізіологічних відхилень. Художнє мовомислення адаптує лексему темпоральної групи *день* у контекстуальному середовищі, яке створюють назви небезпечних недуг: *Проказа днів на тілі одкровень* [20, с. 89]: *проказа* – «Тяжке хронічне інфекційне захворювання людини, що уражає шкіру, м'язи, гортань, внутрішні органи та нервову систему; лепра» [22, VIII, с. 194].

Аксіосемантичне та стилістичне перекодування охоплює й лексику темпоральної групи на позначення суспільно-історичного часу. Негативна оцінка суспільно-ідеологічних явищ «сензитивної епохи» (П. Сорокін) корелює з маркерами буденних і вульгарно-натуралістичних реалій: *Це ж яке непосильне служіння на благо поспільства! – заганяти поезії прутень у дупу добі* [1, с. 74]. *Малюйте БАБУ голу БУ гуБАми дивиться доБА* [17, с. 304]. Використання оцінного заряду прецедентних імен – ономастикону, який імплікує інформацію про час, спрямовано на створення експресії іронії: *Хай живе нова доба – Ленін, Крішина й Бубаба!* [23, с. 37]. Цьому сприяє розташування в низці однорідних членів речення онімічних символів комуністичної та релігійної ідеологій поряд із трансформованою назвою відомого літературного угруповання (пор.: *Крішина* – «божество в індуїзмі, що вшановується як одне з утілень бога Вішну» [21, с. 306]). У такий спосіб вербалізовано характеристику постмодерної епохи культурно-ідеологічної еkleктики.

Висновки та перспективи дослідження. Словесні образи часу утворюють периферійну зону функціонально-семантичного поля темпоральності. Цим можна пояснити їхній зв'язок із соціокультурним середовищем, значна роль у якому належить естетиці постмодернізму, пов'язаній із переглядом усталених вартостей. Унаслідок впливу означеного контексту відбувається аксіологічна та стилістична переінтерпретація лінгвокультурного коду часу. Таке явище стає можливим унаслідок проєкції темпоральної семантики на референційні площини «людина», «довкілля» та «мистецтво», денотати яких є носіями негативних естетичної, утилітарної, телеологічної та морально-етичної оцінок, які супроводжує емотивна. Перспективним є дослідження в окресленому напрямку словесних образів часу з імпліцитним темпоральним компонентом.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Поезія. «БУ-БА-БУ»: вибрані твори. Львів : ЛА «Піраміда», 2008. С. 74–116.
2. Бондаренко А. Образна семантика темпоральності українських поетичних текстів ХХ ст. : монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2017. 390 с.
3. Бондаренко А. Темпоральність у поетичній мові ХХ ст. : монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2013. 360 с.
4. Бондар-Терещенко І. Автогеографія. Харків : Фоліо, 2006. 220 с.
5. Григорчук Т. Янголи – не дичина. Київ : Видавництво Сергія Пантюка, 2008. 128 с.
6. Енциклопедія постмодернізму ; пер. з англ. / За ред. Ч. Е. Вінквіста та В. Е. Тейлора. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
7. Жадан С. Господь симпатизує аутсайдерам. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 512 с.
8. Іздрик Ю. Календар любові. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. 425 с.
9. Ірванець О. Санітарочка Рая : вибрані вірші. К. : АБАБАГАЛАМАГА, 2015. 160 с.
10. Калько М. Етноваріант культурного коду часу у дзеркалі поетичного дискурсу шістдесятників: на матеріалі поезії В. Симоненка. *Молода нація*. 2006. № 3. С. 201–209.
11. Калько М. «Сьогоднішнє, вчорашнє – незмінний круг...» (репрезентація культурного коду часу в поетичному дискурсі М. Драй-Хмари). *Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки»*. 2009. Вип. 167. С. 126–132.
12. Килина Патріція. Поезії. Поети Нью-Йоркської групи : антологія. Харків : Ранок, 2009. С. 127–146.

13. Короташ О. Бордель для військових : вірші. Київ : Видавництво Сергія Пантюка, 2017. 93 с.
14. Короташ О. Елегії острова Патмос : поезія. Львів : Видавничий дім «Укрпол», 2010. 104 с.
15. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія. Київ : Академія, 2012. 416 с.
16. Лазуткін Д. Червона книга : книга віршів. Чернівці : Meridian Czernowitz; Книги – ХХІ, 2015. 84 с.
17. Неборак В. Поезія. «Бу-Ба-Бу» : вибрані твори. Львів : ЛА «Піраміда», 2008. С. 296–346.
18. Пантюк С. Смак Бога : поезії. Київ : Видавництво Романенка «Маузер», 2009. 80 с.
19. Покальчук Ю. Інше небо : вірші. Київ : Кальварія, 2001. 104 с.
20. Розумний М. Багрянолиці. Київ : Видавництво Сергія Пантюка, 2009. 136 с.
21. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
22. Словник української мови : в 11-и томах / ред. кол.: І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
23. Холодний М. Усмішка Джоконди : вибране. Київ : Український письменник, 1995. 217 с.
24. Bondarenko A. Metaphors representing cratological ideas of time in Ukrainian poetic texts of the 20th century. *European Journal of Literature and Linguistics*. Vienna : «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2017. № 4–2. P. 3–5.

References

1. Andrukhovych, Yu. (2008). Poeziya [Poetry]. In BU-BA-BU: vybrani tvory [BU-BA-BU: selected works] (pp. 74–116). Lviv : LA «Piramida» (in Ukr.).
2. Bondarenko, A. (2017). Obrazna semantyka temporalnosti ukrainskykh poetychnykh tekstiv XX st. [Image semantics of temporality in Ukrainian poetic texts of the 20th c.]. Nizhyn : Vydavets Lysenko M. M. (in Ukr.).
3. Bondarenko, A. (2013). Temporalnist u poetychnii movi XX st. [Temporality in the poetic language of the 20th c.]. Nizhyn : Vydavets Lysenko M. M. (in Ukr.).
4. Bondar-Tereshchenko, I. (2006). Avtoheohrafiia [Autogeography]. Kharkiv : Folio (in Ukr.).
5. Hryhorchuk, T. (2008). Yanholy – ne dychyna [Angels aren't fowls]. Kyiv : Vydavnytstvo Serhiia Pantiuka (in Ukr.).
6. Winquist, C. E., and Taylor, V. E., eds. (2003). Entsyklopediia postmodernizmu (per. z angl.) [Encyclopedia of postmodernism: translated from English.]. Kyiv : Vydavnytstvo Solomii Pavlychnko «Osnovy» (in Ukr.).
7. Zhadan, S. (2015). Hospod sympatyzuie autsajderam [The God likes outsiders]. Kharkiv : Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» (in Ukr.).
8. Izdryk, Yu. (2017). Kalendar lyubovi [The calendar of love]. Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukr.).
9. Irvanets, O. (2015). Sanitarochka Raia: vybrani virshi [Junior nurse Raia: selected poems]. Kyiv : ABABAHALAMAHA (in Ukr.).
10. Kalko, M. (2006). Etnovariant kulturnoho kodu chasu u dzerkali poetychnoho dyskursu shistdesiatnykiv: na materialii poezii V. Symonenka [Ethnovariant of the cultural code of time in the poetic discourse of the 60's based on V. Symonenko's poetry]. *Moloda natsiia*. 3, 201–135 (in Ukr.).
11. Kalko, M. (2009). «Sohodnishnie, vchorashnie – nezminnyi kruh...» (reprezentatsiia kulturnoho kodu chasu v poetychnomu dyskursi M. Drai-Khmary) [«Yesterday, today – unchanging circle...» (representation of the cultural code of time in poetic discourse of M. Drai-Kmara)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, 167, 126–132 (in Ukr.).
12. Kylyna, P. (2009). Poezii [Poems]. In Poety Niu-Iorkskoi hrupy: antolohiia (pp. 127–146). Kharkiv : Ranok (in Ukr.).
13. Korotash, O. (2017). Bordel dlia viiskovykh : virshi [Brothel for soldiers: poems]. Kyiv : Vydavnytstvo Serhiia Pantiuka (in Ukr.).
14. Korotash, O. (2010). Elehii ostrova Patmos: poeziia [Elegies of Patmos island: poetry]. Lviv : Vydavnychiy dim «Ukrpol» (in Ukr.).
15. Kravets, L. (2012). Кравець Л. Dynamika metafor y v ukrainskii poezii XX st. : monohrafiia [Dynamics of metaphor in Ukrainian poetry of the 20th c.]. Kyiv : Akademiia (in Ukr.).
16. Lazutkin, D. (2015). Chervona knyha: knyha virshiv. [Red book: book of poetry]. Chernivtsi : Meridian Czernowitz; Knyhy – ХХІ (in Ukr.).
17. Neborak, V. (2008). Poeziia [Poetry]. In Bu-Ba-Bu: selected works (pp. 296–346). Lviv : Piramida (in Ukr.).
18. Pantiuk, S. (2009). Smak Boha: poeziji [Taste of God: poems]. Kyiv : Vydavnytstvo Romanenka «Маузер» (in Ukr.).
19. Pokalchuk, Yu. (2001). Inshe nebo: virshi [Other sky: poems]. Kyiv : Kalvariia (in Ukr.).
20. Rozumnyi, M. (2009). Bahrianolysy [Crimson-faced]. Kyiv : Vydavnytstvo Serhiia Pantiuka (in Ukr.).
21. Morozov, S. M., and Shkaraputa, L. M. (eds.). (2000). Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign words]. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).
22. Bilodid, I. K., et al. (1970-1980). Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of Ukrainian language]. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

23. Kholodnyi, M. (1995). *Usmishka Dzhokondy: vybrane* [The smile of Gioconda: selected works]. Kyiv : Ukrainskyi pysmennyk (in Ukr.).
24. Bondarenko, A. (2017). Metaphors representing cratological ideas of time in Ukrainian poetic texts of the 20th century. *European Journal of Literature and Linguistics* (4–2), 3–5.

A. I. BONDARENKO. LINGUOCULTURAL CODE OF TIME IN THE UKRAINIAN POETIC DISCOURSE OF THE LATE 20TH – 21ST CENTURIES

Summary. Introduction. *Time is a linguocultural phenomenon which reflects the features of a specific linguistic and conceptual worldview. This article's relevance stems from the importance of studying the representation of the linguocultural code of time in poetic writing. The verbal contexts containing the idea of time have been drawing attention of scholars in semasiology, cognitive science, linguostylistics, and other linguistic disciplines. The realization of axiological semantics in poetic discourse influenced by social and cultural phenomena requires further study. This article aims at revealing the linguistic and extralinguistic factors of the ways linguocultural code is represented in the poetic discourse of the late 20th–21st centuries.*

The purpose of the study is to analyze the linguistic and non-linguistic mechanisms of representation of the linguocultural code of time in the plane of poetic discourse of the late XX–XXI centuries.

Methods. *The reconstruction of the peripheral subsystem of verbal images of time relies on the procedure of field modelling. Component analysis has been used to identify the conceptual operators of evaluations. Distributional analysis has been used in the semantization of temporal vocabulary within the examined images. Semantic and stylistic method has been used to outline the connotation of verbal units within temporal images, as well as to draw image parallels. Contextological analysis has been employed to reveal the verbal and conceptual mechanisms of temporal images' construction and functioning. In order to examine the non-verbal factors of temporal image construction, contextual-interpretational analysis has been used. Syntaxemic analysis has served to address the syntaxemic roles of nouns of the temporal group.*

Results. *Components of the peripheral subsystem of temporal images have been reconstructed, and their contextual interaction with the sociocultural environment has been outlined. The study has revealed image paradigms which rely on vocabulary of the temporal group. It has also identified conceptual operators and axiological poles of specific evaluations, including the aesthetic, utilitarian, emotive, teleological, and ethical ones produced by metaphors of time. For the first time, the study has offered a reinterpretation of the temporal code in the poetic discourse of the late 19th – 20th centuries. It is based on the idea of the dynamics of axiosemaic processes at the periphery of the functional and semantic field of temporality.*

Conclusions. *Verbal images of time form the peripheral zone of the functional-semantic field of temporality. This can be explained by their relation to the socio-cultural environment, which plays a significant role in the aesthetics of postmodernism associated with the view of fixed values. As a result of the influence of this context, there is an axiological and stylistic reinterpretation of the linguistic and cultural code of time.*

Key words: *linguocultural code of time, poetic discourse, conceptual operator of evaluation, aesthetic evaluation, utilitarian evaluation, teleological evaluation, emotive evaluation, ethical evaluation, sociocultural factors of reinterpretation.*

Надійшла до редакції 08.02.19
Прийнято до друку 21.02.19

LINGUISTIC LANDSCAPE
Simona Čalovková, University of Presov,
(Presov, Slovakia)
e-mail: simonakolesarova@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-5370-7937

This article focuses on a new branch of sociolinguistics, called linguistic landscape studies, which is understood as an attempt to investigate the publicly visible languages on billboards, road and safety signs, shop signs, graffiti and all sorts of other inscriptions in the public space. According to linguistic landscape studies, language is seen as the most immediate and direct identifier of people and the most immediately sensitive indicator of social change. Generally speaking, linguistic landscape is around us all the time, but we usually do not notice it, as we are probably not aware of the languages on the streets. A growing interest in this topic is the main theme of this article, which can be understood as an overview of the approaches to the linguistic landscape field presented by the various scholars.

Key words: sociolinguistics; linguistic landscape; geographic space; social space; symbol.

Overview of Linguistic Landscape Studies. Generally said, linguistic landscape (LL) is around us all the time but we usually do not notice it because we are probably not aware of languages surrounding us on signs, in flashy advertisements, commercials, instructions, streets, shops and buildings. Growing interest in this topic can be seen in many interesting LL studies which have been published in the past decade, for instance in the study of language on signs in the Old City of Jerusalem (Spolsky – Cooper, 1991), in Israel (Ben-Rafael et al., 2004), on multilingual signs in Tokyo (Backhaus, 2005).

The concept of LL has been defined by several researchers. In order to understand the development in this field, we find it essential to focus on several definitions and approaches.

The first concept of LL was introduced at the end of 1970s in Belgium as a result of marking the geographical and linguistic boundaries between the French (Flanders)- and Flemish (Wallonia) speaking communities. Similarly, in the Canadian province of Quebec the boundaries of linguist territories were also marked through the regulation of language use on public signs (Backhaus, 2005).

As far as definitions of LL are concerned, Landry and Bourhis (1997, p. 25) provided two complementary definitions of LL in their article: 1) «Linguistic landscape refers to the visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory or region», 2) «The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combine to form the linguistic landscape of a given territory, region or urban agglomeration».

Apart from these definitions, Landry and Bourhis (1997) notice that LL can serve two functions: an informational and a symbolic. The first one can be understood as a marker of geographical territory and its language community. To put it differently, the diversity of languages on signs provides information about the sociolinguistic composition of a territory, relative power and status of a particular language group. The symbolic function refers to presence or absence of one's own language on public signs. This function implies that the presence of one's language on public signs (government signs in the domains such as road signs, street names, inscriptions on government buildings, town halls, etc.) and private signs (commercial signs on billboards, storefronts, etc.) can contribute to the feeling of the strength, value, status or vitality of one's own language group within the sociolinguistic settings.

Although many scholars follow the definition of Landry and Bourhis, nowadays, the term LL varies in scope from researcher to researcher. For Dailey et al. (2005), LL includes not only signs outside shops and businesses, but also a huge variety of other items such as advertisements sent to one's home, the languages heard when walking in one's neighbourhood, the languages one hears on TV, and the language spoken by teachers in the classroom.

Ben-Rafael et al. (2006, p. 14) define LL as: “a sign or announcement located outside or inside a public institution or a private business in a given geographical location”. This definition encompasses signs inside buildings, in contrast to Landry and Bourhis (1997).

Gorter (2006, p. 1) claims that LL is not only “the literal study of the languages as they are used in the signs,” but also “the representation of the languages”, of which the latter aspect can be related to “identity and cultural globalisation, to the growing presence of English and to revitalization of minority languages”.

According to Satinská (2013), LL is understood as a visual representation of language in public space, which is also created by official and commercial signs. She also adds that the presence of English on signs is a symbol of globalization of public space as well as of prestige.

A theoretical push to the LL field was made through Scollon and Scollon’s (2003) monograph dealing with the question of geosemiotics: how language and signs make meaning in relation to where (and when) they are physically placed in the world. According to them, the languages on a sign can index either the community in which they are used (geopolitical location), or sociocultural associations. In other words, a sign in English may index an English-speaking community, but also symbolize foreign taste and manner.

The other important input was made by the Kress and van Leeuwen’s (2006) work on the grammar of visual design, which can provide a starting point for the analysis of visual communication in order to bring to the forefront the various visual elements.

When dealing with semiotic place, Kress and van Leeuwen (2006) and Holsanova et al. (2006) discuss the matter of composition, consisting of a) information value, which concerns the placement of elements within the triptych: left and right, top and bottom (from general to more specific), central and marginal (based on pragmatic distinction between given and new, ideal and real, central and ancillary); b) salience, determined on the basis of visual cues; c) framing, which refers to the presence of absence of framing devices, signifying that elements of the image belong together in some sense.

Backhaus (2007) offers the first comprehensive monograph entirely centred on LL. He also furnished a general framework that distinguishes among the source or origin of a sign, the reader of a sign, and the dynamics of the languages and scripts in contact.

The Shaping of Linguistic Landscape. As shown previously, a large number of research projects and publications indicate an increasing interest in the field of linguistic landscape studies. Some authors, for instance, Itagi and Singh (2002) distinguish between the noun «linguistic landscape» and the gerund «linguistic landscaping». Backhaus (2007, p. 10) explains that linguistic landscaping “refers to the planning and implementation of actions pertaining to language on signs [...], whereas linguistic landscape denotes the result of these actions”. Linguistic landscaping has also been taken up by more scholars, e. g. Backhaus (2009), Barni and Bagna (2009) and Coulmas (2009).

According to the construction of LL, Ben-Rafael et al. (2006) criticise Landry and Bourhis (1997) for their understanding of LL as a given context of sociolinguistic processes and not paying attention to the dynamics of LL and the factors which shape it.

As far as the shaping of LL is concerned, Ben-Rafael et al. (2006) deal with the linguistic landscape actors who concretely participate in the construction of the public space by “ordering from others or building by themselves linguistic landscape elements according to preferential tendencies, deliberate choices or policies” (Ben-Rafael et al. 2006, p. 27). Additionally, there is a great variety of actors, such as «public institutions, associations, firms, individuals that stem from most diverse strata and milieus» (Ben-Rafael et al. 2006, p. 8).

According to the LL actors, Edelman and Gorter (2010) mention five categories of actors who take part in the construction and perception of LL: 1) the businesses that put up signs and thus furnish the LL with linguistic items; 2) people responsible for the design, production and sale of signs; 3) private persons who place signs in order to announce an event by means of posters, for instance; 4) the authorities contributing to the LL; 5) the passers-by who walk by or drive along the streets and observe the signs, whether consciously or unconsciously.

Apart from the LL actors, Ben-Rafael (2006) makes an important distinction between top-down and bottom-up item of LL. Top-down group consists of units produced at the behest of authorities (it can be seen as an interference between language policy management and actual language practices), while the second one is created by individuals or private businesses. The linguistic composition of top-down signs can be regulated by law in some countries (ibid.)

The issue of authorship is also discussed by Malinowski (2009, In: Gorter et. al. 2012) who focuses on top-down items and he claims that the linguistic landscaping process includes the more evident role of state, regional and local authorities, but also political organization and individuals objecting to or influencing the top-down LL.

According to the fact that LL consists of signs, we find it essential to define a sign as well as to discuss the sign as a unit of analysis or the counting of the signs (when collecting data).

Cenoz and Gorter (2006) decided to count all visible signs, large and small, and they considered a shop front as one unit, but an individual street sign or a poster as one unit, too.

In contrast, Backhaus (2007) counted only signs (in Tokyo) that contained more than one language. He defined a sign as «any piece of written text within a spatially definable frame. The underlying definition is rather broad, including anything from handwritten stickers to huge commercial billboards. Also such items as «push» and «pull» stickers at entrance doors, lettered foot mats or botanic explanation plates on trees were considered to be signs. Each sign was counted as one item, irrespective of its size» (p. 55).

To sum up, both studies exclude moving signs such as advertisements on buses, texts on T-shirts, or thrown-away wrappers. Seba (2010) argued that «while fixed signage is undoubtedly of great interest ... it needs to be seen and analysed as a subset ... of all public texts, which also includes mobile or 'non-fixed' public texts» (p. 59).

Apart from the LL actors and signs, which play a role in the construction and perception of the LL, Ben-Rafael (2009, p. 47–48) also proposes four principles of the LL structuration:

1) **presentation of self** refers to actors expressing their identities through their linguistic choices. Generally, signs of the LL compete with one another for passers-by attention. Therefore, actors try to win by presenting advantageous images in order to show their uniqueness. Ben-Rafael (ibid.) claims that this principle leads to the hypothesis that languages carrying prestige in a particular setting will be present in the linguistic landscape;

2) **good reasons** as a principle is based on the hypothesis that positively valued languages by the public are consequently used in LL. It means that the LL actors try to influence the public by adapting to the values of the audience and focusing on the expected attractiveness of the signs;

3) **the principle of power relations** refers to the extent to which actors are able to impose patterns of behaviour on others. Dominant groups may impose the use of a given language on subordinate groups, for instance, which is the case when an official language is prescribed for signs. With regard to the composition of linguistic landscape, this principle leads to the hypothesis that languages of dominant groups are used more than languages of subordinate groups;

4) **the principle of collective identity** implies that actors assert their particular identities, exhibiting a commitment to a given group within the general public. This can be seen in the signs of food stores trying to attract potential clients on the basis of common fellowship. This principle is of special interest in multicultural societies as it signals regional, ethnic or religious particularisms differing from the mainstream identity. The principle is based on the hypothesis that the languages of minority groups are present in the linguistic landscape.

The Study of Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. In recent years, an increasing number of scholars have started to take a closer look at the languages in the signs of public space as well as they have discussed the concept of LL in several different ways. Without doubt, LL studies have been influenced by Landry and Bourhis' (1997) approach based on cataloguing language choice on signs, but some authors currently tend to reformulate some definitions and add «another view to our knowledge about societal multilingualism by focusing

on language choices, hierarchies of languages, contact-phenomena, regulations, and aspect of literacy» (Gorter, 2013, p. 191).

In 2015, a new peer reviewed journal, *Linguistic Landscape*. An international journal was published in order to emphasize that «the field of LL attempts to understand the motives, uses, ideologies, language varieties and contestations of multiple forms of ‘languages’ as they are displayed in public spaces» (in the aim and scope of Journal).

The present study of LL indicates that multilingualism and at the same time the process of globalisation (visible through the presence of English in LL) are very important aspects of LL studies. Next to globalisation researchers are also concentrated on a process of regionalisation or localisation as well as on a regional identity and language (glocalisation) (Gorter, 2006).

In this context, it is worthwhile to consider Jaworski and Thurlow’s (2010) contribution to LL which is based on the broader concept of semiotic landscape as an alternative to linguistic landscape. In connection to study of LL, Jaworski and Thurlow highlight that the study of tourism can help to better understanding of LL, as the study of tourism can tell us about the role of language and communication in order to understand the life of language under the globalisation.

According to them, tourism is established as one of the world’s largest international trades with people on tour and language on the move. In other words, tourism discourse is not only perceived as one of the largest economic activities, but also as a set of semiotics processes in which language lies along with other semiotic modes (ibid.).

As tourism has proved, it is an essential topic for studying of human communicative processes – most obviously with regard to intercultural contact and exchange.

As far as the study of tourism discourse is concerned, we concentrate on the way of how the visitors experience a place. Therefore, we deal with the Urry’s idea of Consuming Places through a visual gaze (Urry, 2005). His present study is focused on the relationships of actors of tourism, since «places are about relationships, about the placings of materials and the system of difference they perform» (Urry, 2005, p. 24). We agree with Urry (2005) that the consuming of place involves the consumption of services and goods that are considered to be specific to that place, e.g. cheeses in France, malt whisky in Scotland and so on.

An important and innovative contribution to the field of LL studies has been also made by Blommaert (2013) who takes among others geosemiotics as a central point of study of LL and as he emphasizes «according to geosemiotics, a better comprehension of the socio-cultural meaning of language material requires ethnographic understanding rather than numbers, and that signs are necessarily addressed as multimodal objects rather than as linguistic ones» (Blommaert, 2013, p. 41). He also believes that work on linguistic landscapes «can make the whole of sociolinguistics better, more useful, more comprehensive and more persuasive, and to offer some relevant things to other disciplines in addition» (Blommaert, 2013, p. 4).

As far as Blommaert’s approach to LL is concerned, it is very essential to highlight a notion such as ‘scale’ which is used as a metaphor for people and messages move through a space filled with codes, expectations and norms. In other words, “events and processes in globalization occur at different scale-levels, and we see interactions between the different scales as a core feature of understanding such events and processes” (Blommaert, 2010, p. 32).

In the context of LL, it is also worthwhile to consider Blommaert’s (2010) understanding of semiotic mobility, as it has all sorts of effects on signs that are involved in such mobility. Additionally, he (ibid.) also emphasizes that such processes need to be understood because they are «at the heart of globalization as a sociolinguistic phenomenon» (Blommaert, 2010, p. 32).

As far as mobility is discussed, LL can be analysed as a geographical and social space in which language as a social thing provides local meanings and frames for understanding the local environment (territorialized language), but on the other hand, in which other languages and lingua francas do not belong to one locality but organize translocal trajectories (deterritorialized language) (Blommaert, 2010). One would agree that these approaches have been based on the perspective of linguistic imperialism, the literature on linguistic rights (see Phillipson, 1992;

Skutnabb-Kangas, 2000) as well as on assumption that wherever a ‘big’ and ‘powerful’ language such as English appears in a foreign territory, small indigenous languages will ‘die’. In addition, languages can create different sociolinguistic conditions for mutual influencing; on the one hand, English can threaten other languages, but on the other hand, sometimes the ‘threat’ to indigenous languages can come from dominant local languages (Blommaert, 2010). Consequently, linguistic landscape may serve as an indicator of changes of human language, which is no longer tied to stable and resident communities, it moves across the globe, and it changes in the age of globalization (Blommaert, 2010). That is why, it seems to be very essential to take into account Blommaert’s theory of changing language in a changing society, reconsidering locality, repertoires, competence, history and sociolinguistic inequality (Blommaert, 2010).

Conclusion. This article offered a brief outline of the approaches to the concept of linguistic landscape, which is generally understood as a study and investigation of the publicly visible languages on billboards, road and shop signs and all sorts of other inscriptions in the public space. We tried to put stress on the growing interest in this topic and the studies, which have been published during the past decade by a great variety of scholars, for instance Landry and Bourhis (1997), Spolsky and Cooper (1991), Backhaus (2005), Blommaert and Maly (2010) etc. According to the linguistic landscape studies, it can be concluded that the study of LL is seen as work in progress. It may be approached from different perspectives and related to different disciplines, e.g. sociolinguistics, psychology, social geography etc. Some of the main themes currently treated in LL studies are without doubt multilingualism, language policy and the spread of English (often associated with internationalism, modernity or technological advancements), which should be analysed in further research.

References

1. Backhaus, P. (2007). *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon : Multilingual Matters. 168. ISBN 9781853599460.
2. Backhaus, P. (2009). Rules and Regulations in Linguistic Landscaping: A Comparative Perspective. In Shohamy, E. – Gorter, D. (eds.), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York : Routledge. 157–172.
3. Barni, M. – Bagna, C. (2009). A Mapping Technique and the Linguistic Landscape. In Shohamy, E. – Gorter, D. (eds.), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York : Routledge. 126–140.
4. Ben-Rafael, E. – Shohamy, E. – et al. (2004). *Linguistic Landscape and Multiculturalism: A Jewish-Arab Comparative Study*. Tel Aviv : Tel Aviv University, The Tami Steinmetz Center for Peace Research. [Cit. 2018-02-01]. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/314094025_Linguistic_Landscape_and_Multiculturalism_A_Jewish_Arab_Comparative_Study>
5. Blommaert, J. (2013). *Ethnography, Superdiversity, and Linguistic Landscapes: Chronicles of Complexity*. Bristol: Multilingual Matters, 2013. 144. ISBN: 9781783090402.
6. Blommaert, J. (2010). *The Sociolinguistics of Globalization*. New York: Cambridge University Press. 213 p. ISBN 978-0-521-71023-7
7. Cenoz, J. – Gorter, D. (2006). Linguistic Landscape and Minority Languages. In *International Journal of Multilingualism* 3(1), 67–80. [Cit.2018-12-08]. Available at:<https://www.academia.edu/5556593/Cenoz_J_and_Gorter_D_2006_Linguistic_landscape_and_minority_languages_The_International_Journal_of_Multilingualism_3_67-80>
8. Coulmas, F. (2009). Linguistic Landscaping and the Seed of the Public Sphere. In Shohamy, E. – Gorter, D. (eds.). *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. New York : Routledge. 13.
9. Edelman, L. – Gorter (2010). Linguistic Landscapes and the Market. In Kelly-Holmes, K. – Mautner, G. (eds.). *Language and the Market*. London : Palgrave Macmillan, 96–108. [Cit. 2019-02-03]Available at: <https://www.researchgate.net/publication/315561817_Linguistic_Landscapes_and_the_Market>
10. Gorter, D. (2006). Further Possibilities for Linguistic Landscape Research. In Gorter, D. *Linguistic Landscape: A new Approach to multilingualism*. Clevedon : Multilingual Matters. 81–89 [cit. 2018-02-03]. Available at:<https://www.researchgate.net/publication/326844064_Linguistic_landscape_A_new_approach_to_multilingualism>
11. Gorter, D. (2013). Linguistic Landscapes in a Multilingual World. In *Annual Review of Applied Linguistics* (33). 190–212. [cit. 2019-01-02]. Available at: <https://www.researchgate.net/profile/Durk_Gorter/publication/259021988_Linguistic_Landscapes_in_a_Multilingual_World/links/02e7e52e40b2551a83000000/Linguistic-Landscapes-in-a-Multilingual-World.pdf>
12. Holsanova, J. – Rahm, K. – Holmqvist, K. (2006). Entry Points and Reading Paths on Newspapers Spreads: Comparing a semiotic Analysis with Eye-Tracking Movements, In *Visual Communication*. 5(1): 65–93. [cit. 2018-03-03]. Available at:< <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1470357206061005> >

13. Itagi, N. H. – Singh, S. K. et al. (2002). *Linguistic Landscaping in India: With Particular Reference to the New States : Proceedings of a Seminar*. New Delhi : Central Institute of Indian Languages and Mahatma Gandhi International Hindi University. 255. ISBN 978-8173420993.
14. Jaworski, A. –Thurlow, C. (2010). Language and the Globalizing Habitus of Tourism: Toward a Sociolinguistics of Fleeting Relationship. In Coupland, N. (eds). *The Handbook of Language and Globalization*. Chichester : Wiley-Blackwell. 255–286. ISBN 978-1405175814.
15. Kress, G. – van Leeuwen, T. (2006). *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. 2nd ed. London and New York : Routledge. 312. ISBN-13 978-04153191
16. Landry, R. – Bourhis, R. Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic vitality: An Empirical Study. In *Journal of Language and Social Psychology* 16(1). 23–49. [Cit. 2017-02-03]. Available at:<<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0261927X970161002>>
17. Satinská, L. (2013). Jazyková krajina – naša realita v nápisoch. *Romboid* 48 (1). 82–85.
- Scollon, R. – Scollon, S. W. (2003). *Discourses in Place: Language in the Material World*. London, New York : Routledge. 242.
18. Seba, M. (2010). Discourses in Transit. In Jaworski, A. – Thurlow, C. (eds.). *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London : Continuum. 59–76.
19. Shohamy, E. – Gorter, D. (2009). *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York : Routledge. 392. ISBN 13: 978-0415988735
- Spolsky, B. – Cooper, R. (1991). *The Languages of Jerusalem*. Oxford : Clarendon Press. 175 p.
20. Urry, J. (2005). The 'Consuming' of place. In: Jaworski, A. – Pritchard, C. (eds.), *Discourse, Communication and Tourism*. Clevedon: Channel View Publications. 19–27.

С. ЧАЛОВКОВА. ЛІНГВІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ

Вступ. Лінгвістичний ландшафт постійно існує навколо нас на вивісках, у рекламі, інструкціях, назвах вулиць, магазинів тощо. Посилений інтерес до цієї теми зумовив багато цікавих досліджень, зокрема мови на знаках у Старому місті Єрусалиму, в Ізраїлі, багатомовних знаків у Токіо тощо.

Мета. Стаття присвячена новій галузі соціолінгвістики – дослідженню лінгвістичного ландшафту, який розуміємо як спробу дослідити видимі для широкого загалу написи на білбордах, дорожніх знаках, рекламах магазинів, графіті та інших видах написів у громадському просторі.

Результати дослідження. Згідно з лінгвістичними ландшафтними дослідженнями, мова є найбільш безпосереднім і прямим ідентифікатором людей та найчутливішим показником соціальних змін. Мовний ландшафт навколо нас постійно, але ми зазвичай цього не помічаємо, тому що не знаємо мови вулиці. Посилений інтерес до цієї теми є основною темою статті, яку можна зрозуміти як огляд підходів до лінгвістичного ландшафту, представлених різними вченими.

Автор наголошує на тому, що в контексті мобільності лінгвістичний ландшафт можна проаналізувати як географічний та соціальний простір, де мова як соціальна річ надає значення та рамки для розуміння місцевого середовища (територіальна мова), але з іншого боку, деякі мови та *lingua francas* не належать до однієї місцевості, хоч організовують транслोकальні траєкторії (детериторіально). Ці підходи ґрунтувалися на перспективі лінгвістичного імперіалізму, а також на припущенні, що там, де «велика» і «потужна» мова, така як англійська, з'являється не на своїй території, малі мови корінних народів «вимірають».

Наукова новизна. Нинішнє дослідження лінгвістичного ландшафту вказує на те, що багатомовність та водночас процес глобалізації є дуже важливими аспектами його формування.

Висновки. У статті запропоновано короткий огляд підходів до поняття мовного пейзажу, яке розуміють як вивчення та дослідження написів на білбордах, дорожніх і торгових знаках та інших написів у публічному просторі. Лінгвістичний ландшафт розглядають у різних аспектах із позицій соціолінгвістики, психології, соціальної географії тощо. Особливо актуальними у вивченні мовного ландшафту є питання багатомовності, мовної політики та поширення англійської мови, що є перспективою подальших досліджень.

Ключові слова: соціолінгвістика; лінгвістичний ландшафт; географічний простір; соціальний простір; символ.

Надійшла до редакції 13.04.19

Прийнято до друку 25.04.19

**ТЕРМІНИ «БІЛІНГВІЗМ» І «ДИГЛОСІЯ»
В СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ**

**Н. Р. Матвеева, аспірантка Інституту української мови НАНУ
(Київ, Україна)**

e-mail: natalyaskiba93@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6290-9381

У статті схарактеризовано поняття білінгвізму та диглосії як складні та багатогранні феномени, розмежовано ці терміни. Зокрема, звернено увагу на лінгвістичний, соціологічний та психологічний аспекти трактування білінгвізму, в основу яких покладено рівень знань обох мов, їх почергове вживання, практику одночасного використання двох мов у межах однієї держави.

Явище диглосії пояснено як ситуацію, за якої в суспільстві функціонують різні варіанти однієї мови (вузьке розуміння), або ж як використання суспільством різних мов, а не варіантів однієї мови (широке розуміння). Основними ознаками диглосії є свідомо оцінка кожної мови та закріплення їх за конкретною комунікативною сферою. З'ясовано, що дві мови за диглосної ситуації обов'язково диференційовані у свідомості індивіда, на відміну від білінгвальної ситуації, за якої мовці рівноправно послуговуються двома мовами в різних комунікативних сферах.

Ключові слова: мовна ситуація, двомовність, білінгвізм, диглосія, комунікативна сфера.

Актуальність. Мовне питання в наш час постійно перебуває в центрі уваги, адже, незважаючи на те, що на території України чисельно переважають представники українського етносу, суспільство не є одномовним. Особливості української мовної ситуації, відсутність адекватної мовної політики, недостатня обізнаність громадян із мовними проблемами й нерозуміння суті категорії двомовності потребують аналізу явищ білінгвізму та диглосії.

Аналіз досліджень та публікацій. Традиція вивчення двомовності в лінгвістиці склалася досить давно. Основи наукового розроблення проблем білінгвізму були закладені ще в працях І. О. Бодуена де Куртене, Л. В. Щерби, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, В. О. Богородицького тощо. Проте систематичності та наукової сили соціолінгвістичні дослідження набули в 60–70-х рр. ХХ ст. У цей час науковці (В. О. Аврорін, Ю. Д. Дешерієв, Л. Б. Нікольський, Є. М. Верещагін, О. С. Ахманова, Ю. О. Жлуктенко) найбільше зосереджували увагу на теоретичних питаннях соціолінгвістики, розробляючи її поняттєвий апарат та аналізуючи феномен двомовності.

Щоправда, у вітчизняній соціолінгвістиці питання білінгвізму великою мірою було зумовлене політично, позаяк СРСР позитивно ставився до існування двомовності. Тоді наполягали, що дві мови можуть без жодних конфліктів співіснувати в одному середовищі. До того ж, панувала думка, що можлива не одна рідна мова, та й вона може змінюватись упродовж життя. Тому радянські науковці вважали проблему двомовності гармонійною та справедливо вирішеною. Звичайно, таке трактування білінгвізму було зручним з огляду на політику русифікації.

Натомість у зарубіжній лінгвістиці питання білінгвізму не було заангажованим, тому цей феномен там вивчали активніше. Вагомий внесок у його дослідження зробили У. Вайнрайх, К. Бейкер, Ф. Грожан, Е. Гауген, Г. Шугардт, Ч. Фергюсон, Дж. Фішман, Р. Белл, У. Ламберт тощо. Ці лінгвісти обґрунтовували явища білінгвізму та диглосії, класифікували їх, вивчали проблеми мовної інтерференції, досліджували мовну поведінку білінгвів, вплив білінгвізму на інтелектуальний розвиток мовців і психологію мовної особистості.

Окрім лінгвістики, феномен двомовності вивчає також психологія. Так, висвітлюють психологічні засади мовної поведінки білінгва дослідження російських психологів, як-от: Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, О. М. Леонтьєва. Роботи цих науковців і сьогодні

допомагають зрозуміти механізми кодового перемикавання та мотиви вибору мови в білінгвів.

Нині вивченню питань двомовності присвячені праці таких українських мовознавців: Л. Т. Масенко, О. Б. Ткаченка, Н. П. Шумарової, Я. К. Радевич-Винницького, О. І. Чередниченка, Г. М. Яворської, В. М. Труби, С. О. Соколової, Т. М. Бурди, О. Г. Рудої, О. М. Данилевської, Л. В. Панасюка тощо.

Мета дослідження – диференціювати терміни «білінгвізм» і «диглосія».

Результати дослідження та їх обговорення. Як науковий феномен термін «білінгвізм» давно використовують у лінгвістичній науці, хоча дотепер існують суттєві розбіжності в його трактуваннях. Окрім суб'єктивних причин, пов'язаних із мовною політикою окремих держав, існує низка об'єктивних чинників, що впливають на визначення цього поняття. Так, білінгвізм – це складне та багатоаспектне явище, яке є предметом зацікавлення не тільки лінгвістів, але й соціологів, нейрологів та психологів, а тому його вивчають у лінгвістичному, соціолінгвістичному, психологічному планах. Оскільки в кожній сфері панівними є свої погляди на проблеми двомовності, це питання потребує узагальнень.

Існують різні визначення білінгвізму. Наприклад, Ю. Д. Дешерієв трактував двомовність як вільне володіння двома мовами [1, с. 22], В. О. Аврорін підкреслював, що двомовність починається тоді, коли рівень володіння другою мовою наближається до рівня володіння першою [2, с. 51], О. С. Ахманова називала білінгвізмом однаково досконале володіння двома мовами [3, с. 125], Л. Х. Даурова зазначала, що це вільне володіння двома мовами, одна з яких успадкована від попередніх поколінь – рідна мова, інша – чужа, іноземна [4, с. 4], В. Д. Бондалетов – співіснування у свідомості людини чи всього народу двох мов, першої – рідної, другої – набутої [5, с. 82]. У словнику соціолінгвістичних термінів та енциклопедії «Язык и общество» білінгвізм описують як володіння, поряд із рідною мовою, ще однією в межах, що вможливають спілкування з представниками іншого етносу в одній чи кількох сферах комунікації, а також практика використання двох мов в одній мовній спільноті [6, с. 31, 7, с. 88]. Отже, в основі розуміння білінгвізму в усіх цих визначеннях лежить ступінь володіння обома мовами.

Інший погляд полягає в трактуванні двомовності як почергового використання двох мов в одному мовному середовищі. Зокрема, в енциклопедії «Українська мова» знаходимо таке визначення: «Білінгвізм – це практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї держави або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах» [8, с. 131]. О. Д. Швейцер та Л. Б. Нікольський наполягали, що білінгвізм – це існування двох мов у межах одного колективу, який використовує ці мови в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту [9, с. 111], В. І. Кодухов розумів білінгвізм як взаємодію двох мов у тому самому мовному колективі [10, с. 74]. Як бачимо, багато мовознавців в основу визначення білінгвізму кладуть не рівень володіння мовами, а почергове їх використання.

У зарубіжних дослідженнях термін «білінгвізм» теж трактують неоднозначно. Загальноприйнятим є визначення двомовності американського лінгвіста У. Вайнрайха, який білінгвізмом називав практику наперемінного використання двох мов [11, с. 22]. Ф. Грожан схилився визнавати білінгвами людей, що використовують дві або більше мов у повсякденному житті [12,], Л. Блумфілд визначав білінгвізм як володіння двома мовами на рівні носія мови [13], Е. Гауген – як можливість формувати закінчені й змістовні вислови іншою мовою [14], а К. Бейкер зауважував, що термін «білінгвізм» використовують, аби описати дві мови, що співіснують у свідомості індивіда [15, с. 44].

Ще одним дискусійним питанням у соціолінгвістиці є те, скількима внутрішніми лексиконами володіють білінгви. Одні дослідники констатують, що вся лінгвістична інформація зберігається в єдиній семантичній системі: слова обох мов у свідомості білінгвів організовані в один великий лексикон, кожне слово якого прив'язане до конкретної мови. Інші ж, навпаки, твердять, що білінгви володіють двома лексиконами,

тобто інформація, здобута однією мовою, буде доступною в іншій лише через процес перекладу. Існує ще й третій погляд, ґрунтований на трьох словникових запасах. Перший – концептуальний, пов'язаний із загальними знаннями білінгвів про світ, а два інші – окремі для кожної мови [12].

Отже, різноманітні думки з приводу того, що лежить в основі явища білінгвізму, а також відмінні погляди на мовну особистість білінгвів та їхню мовну свідомість засвідчують істотне зацікавлення вчених феноменом двомовності. Проте, незважаючи на велику кількість праць, присвячених таким проблемам, досі залишається багато суперечностей у поглядах на це поняття.

Узагалі двомовність є надзвичайно поширеним явищем у світі. На функціонування білінгвізму впливають багато психологічних та соціокультурних критеріїв. Дослідники, аналізуючи, що ж найбільшою мірою впливає на мовну свідомість білінгвів, сходяться на думці, що велику роль у виборі мови відіграють екстралінгвістичні чинники. Відтак вибір мови в білінгвальному середовищі є індивідуальним явищем, що формує мовну поведінку мовців та пов'язаний із багатьма психологічними і соціолінгвістичними аспектами. Цікаво, що білінгвізм не залежить від рівня освіченості мовців, позаяк двомовними можуть бути навіть неграмотні люди. За статистичними даними, білінгвів у світі більше, ніж монолінгвів. Відомо, що близько 70 % населення земної кулі певною мірою володіють двома і більше мовами. Приблизно 56 % мешканців Європи знають дві мови, причому ця тенденція постійно зростає: кожні п'ять років кількість білінгвів збільшується на 9 % [7, с. 89]. Зазвичай таку багатомовність вважають позитивним явищем, адже це лише збагачує світогляд мовців та робить їх інтелектуально досвідченішими.

Щоправда, двомовна ситуація в європейських державах кардинально відрізняється від нашої, української. Наприклад, багатомовними можна назвати Бельгію, де послуговуються нідерландською, французькою та німецькою мовами, Швейцарію, у якій функціонують ретороманська, французька, німецька та італійська, Фінляндію, де співіснують фінська та шведська мови, Канаду з її англо-французьким білінгвізмом, але для цих країн багатомовність не є руйнівною. Натомість є такі мови, яким загрожує зникнення унаслідок низької їх конкурентоспроможності в ситуації білінгвізму. ЮНЕСКО стосовно цього наводить досить сумну статистику: більш ніж 50 % із наявних 6700 мов перебувають на межі зникнення [16, с. 497].

У цьому контексті варто зосередити увагу на причинах, що зумовлюють двомовність. Радянський мовознавець Ю. Д. Дешерієв виокремив такі з них: а) багатонаціональність держави; б) наявність районів змішаного проживання носіїв різних мов; в) трудові колективи, де працюють представники різних національностей; г) школи та виші, де навчаються діти, що говорять різними мовами; ґ) сім'ї з батьками різних національностей; д) сезонні роботи, на які приїжджають представники різних країн; е) міжнародні економічні, культурні, наукові, політичні контакти [7, с. 90]. Усі ці чинники, звичайно, мали місце в СРСР, позаяк зумовили масову двомовність населення всіх республік Союзу, яка залишилась і дотепер, ставлячи під загрозу існування окремих мов. З огляду на це необхідно враховувати, що якщо індивідуальний білінгвізм і можна трактувати як позитивне явище, то коли він стає масовим, це загрожує руйнації національної своєрідності.

Отже, зі всього сказаного можна зробити висновок, що поняття білінгвізму вживають у широкому та вузькому розуміннях. У широкому сенсі білінгвізм – це володіння двома мовами, за якого мовець має певні знання з обох мов та може ними послуговуватися, незалежно від рівня його мовної компетенції. Вузьке розуміння двомовності – це практика наперемінного використання двох мов, коли мовець унаслідок дії певних соціальних чинників може змінювати мовний код.

Термін «диглосія» викликає ще більше суперечностей у колі мовознавців, адже в основі його визначення часто лежать різні мовні ситуації. Увів це поняття в науковий обіг у 1959 р. американський дослідник Ч. Фергюсон, розуміючи під ним два чи більше різновиди тієї самої мови, що їх використовують мовці за певних обставин [9, с. 112]. На

його думку, диглосія – це діяхронно стабільний варіант білінгвізму. Аналізуючи цей феномен, він спирався на такі соціолінгвістичні ситуації: функціональний розподіл варіантів арабської мови, німецької мови у Швейцарії, а також французької й креолу на Гаїті. Усі ці ситуації передбачають уживання саме варіантів однієї мови, а не різних мов.

Подальший ґрунтовний внесок у розроблення цієї проблеми був зроблений Дж. Фішманом, який під диглосією розумів не тільки вживання різних форм однієї мови, але й різних мов. На думку Дж. Фішмана, диглосія існує як у багатомовних суспільствах, які офіційно визнають декілька мов, так і в суспільствах, що є багатомовними в сенсі використання окремих діалектів, регістрів або функціонально диференційованих мовних різновидів будь-якого роду [17, с. 30].

Подальші дослідження категорії диглосії ґрунтувалися на одному з поглядів, запропонованих мовознавцями. Основні відмінності в розумінні цього явища полягають у тому, що одні науковці трактують її як уживання різних мов, інші ж твердять, що в диглосних ситуаціях використано лише різні варіанти однієї мови.

Зокрема, Дж. Поль описує диглосію як один із типів двомовності – вертикальний білінгвізм, однаке щодо діалектів однієї мови, а не різних мов [18, с. 84]. О. Д. Швейцер та Л. Б. Нікольський визначають її як використання двох різновидів мови в межах одного колективу залежно від комунікативної сфери, соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту [9, с. 112]. Так само розуміє це явище й В. Д. Бондалетов [5, с. 77–78]. Вони диференціюють також різні типи диглосії з огляду на різноманіття соціальних та територіальних різновидів мови: кодифікована літературна мова і розмовна мова, літературна мова і койне, літературна мова і просторіччя, літературна мова і піджин, літературна мова і креольська мова, два діалекти однієї мови, діалект і локальне койне, територіальний діалект і літературна мова та багато інших різновидів [5, с. 78–79, 7, с. 92]. Отже, ці науковці під диглосією розуміють різні форми існування мови.

Однак більшість соціолінгвістів дотримується думки, що мовна ситуація, за якої одночасно функціонують стандартна мова та її діалекти, не може бути розглянута як диглосія. Аби досягти компромісу, ситуацію, за якої функціонують дві мови, називають диглосією, а два варіанти однієї мови – внутрішньомовною диглосією.

Вагомим внеском у розвиток теорії диглосії був перелік чинників, що зумовлюють її появу. Так, Ч. Фергюсон назвав дев'ять ознак, характерних для диглосної ситуації. Серед них він виокремив такі: 1) два мовні коди спеціалізовані на виконанні конкретних функцій; 2) більш уживана мова завжди є престижнішою; 3) престижна мова має багату літературну спадщину; 4) мовний код із меншим престижем часто є першою засвоєною мовою; 5) престижніший код підтримується формальним його вивченням та стандартизацією; 6) використання і функції обох мов є діяхронно стабільними; 7) престижний код має більш розвинену граматичну структуру; 8) лексичний склад обох кодів є схожим, але в престижнішого – багатший; 9) фонологія престижного коду спочатку була підсистемою вторинного [19, с. 20–21].

Білоруська дослідниця Н. Б. Мечковська називає свої причини, що, на її думку, характерні для диглосії: 1) функціональний розподіл мов, за яким одну використовують у «високих» сферах, іншу – у побутовому спілкуванні; 2) престиж високої книжної мови; 3) надетнічний характер престижної мови; 4) штучний (шкільний) характер вивчення престижної мови [20, с. 171–172].

Схожим є погляд Т. М. Бурди, яка аналізує становище обох мов за диглосної ситуації, зазначаючи, що домінантною мовою буде та, яка охоплює ширше коло сфер функціонування або переважає в більшій кількості сфер, тоді як додаткова мова – мова деяких сфер суспільного життя або така, що переважає лише в окремих сферах. Домінантній мові, за її словами, притаманний високий рівень престижності, комунікативної значущості, вона формує у свідомості індивіда свій позитивний образ й орієнтацію на обов'язкове засвоєння, а розподіл сфер функціонування між двома мовами залежить передусім від зовнішньолінгвістичних чинників (політичних, соціально-

економічних, культурних), диглосної політики й підтримується диглосною ідеологією, яка поступово виробляє суспільні стереотипи щодо двох мов [21].

Відтак основними ознаками диглосії є свідомо оцінка кожної мови та закріплення їх за конкретною комунікативною сферою. В основі цього поняття завжди лежить усвідомлене ставлення до кожної з двох мов та їхня чітка диференціація за ознакою *престижна – непрестижна, офіційна – неофіційна, висока – низька*. Отже, дві мови за диглосної ситуації обов'язково зазнають оцінного протиставлення у свідомості індивіда, на відміну від білінгвальної ситуації, за якої мовці рівноправно послуговуються двома мовами в різних комунікативних ситуаціях. Тому для чіткішого розмежування понять кваліфікуємо білінгвізм як наперемінне використання двох мов у суспільстві, диглосію – як свідомий вибір конкретної мови задля досягнення комунікативного успіху.

Варто наголосити на тому, що нині в Україні безсумнівною є зміна чинників, що лежать в основі явища диглосії. Якщо раніше показник престижності мови був одним з основних під час розподілу мов на шкалі цінностей, а російську мову вважали значно престижнішою за українську, то сьогодні ситуація кардинально змінилась унаслідок зміни оцінних параметрів мовної ситуації. Тепер основним критерієм виокремлення диглосії є розрізнення формальності чи неформальності спілкування.

З огляду на те, що білінгвізм є наслідком використання індивідом або суспільством двох мов, а диглосія – розподіл цих мов за сферами вживання, то очевидним стає те, що обидва явища не взаємозамінюють, а доповнюють одне одного. Дж. Фішман окреслює чотири мовні ситуації, за яких білінгвізм та диглосія можуть існувати разом чи окремо. Перша ситуація – коли в суспільстві поєднуються індивідуальний білінгвізм та диглосія, тобто населення є двомовним, проте функції мов чітко розмежовані. Наприклад, високою мовою спілкуються в галузі освіти та судочинства, а низькою – вдома із сім'єю. Для другої ситуації, виокремленої Дж. Фішманом, характерна лише диглосія без білінгвізму. За такої ситуації одна група мовців говорить однією мовою, а інша – іншою. Мови не перетинаються, а функціонують відокремлено. Третя ситуація – білінгвізм без диглосії (дві мови вживаються однаково без розрізнення їхніх функцій). Така ситуація є дуже нестабільною, адже мовці використовують обидві мови наперемінно, а тому є загроза зникнення слабшої мови. І остання ситуація – це стан, коли не існує ні білінгвізму, ні диглосії, тобто суспільство є одномовним [17, с. 30–37].

Т. М. Бурда на цій же підставі розрізняє інші різновиди двомовності: повний диглосний білінгвізм, частковий диглосний білінгвізм та недиглосний білінгвізм. Дослідниця зазначає, що «якщо одна мова повністю витісняється іншою з певних сфер суспільного життя, то маємо повний диглосний білінгвізм. Частковий диглосний білінгвізм не передбачає цілковитого усунення мови з деяких сфер функціонування, але спостерігається значне домінування однієї мови над іншою в цих сферах. При недиглосному білінгвізмі обидві мови виконують однакові функції. Таким чином, не кожна двомовність є диглосною. Але практично недиглосний білінгвізм зустрічається рідко, оскільки в більшості ситуацій з'являються тенденції до функціонального розподілу мов, а отже, до розвитку диглосного білінгвізму» [21].

Висновки. Отже, білінгвізм та диглосія часто функціонують поряд у різних мовних колективах. Можна зробити висновок, що білінгвізм здебільшого не існує самостійно, а обов'язково поєднується з диглосією, оскільки у свідомості мовців обидві мови не можуть займати однакове становище, а завжди розрізняються як за індивідуальним ставленням до них, так і за традицією використання їх у різних сферах комунікації.

Підсумовуючи, зазначимо, що білінгвізм – це результат використання індивідом або суспільством двох мовних кодів. Диглосія – результат оцінки такого функціонального розподілу відповідно до панівних стандартів, тобто стан, за якого кожна мова посідає конкретне місце на шкалі цінностей індивіда та спрямована на досягнення успіху в комунікації.

Список використаної літератури

1. Дешериев Ю. Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследовании. *Методы билингвистических исследований*: Москва, 1976. С. 20–33.
2. Аврорин В. Двухязычие и школа. *Проблемы двухязычия и многоязычия*. Москва, 1972. С. 49–62.
3. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1969. 608 с.
4. Даурова Л. Двухязычие, его виды и этапы развития. *Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина*. Москва, 1964. № 240. С. 4–12.
5. Бондалетов В. Социальная лингвистика. Москва : Просвещение, 1987. 160 с.
6. Словарь социолингвистических терминов. Москва, 2006. 312 с.
7. Язык и общество. Энциклопедия. Москва : Издательский центр Азбуковник, 2016. 872 с.
8. Українська мова: енциклопедія / ред. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін. Київ, 2004. 824 с.
9. Швейцер А., Никольский Л. Введение в социолингвистику. Москва : Высшая школа, 1978. 216 с.
10. Кодухов В. Введение в языкознание. Москва : Просвещение, 1979. 351 с.
11. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев : Вища школа, 1979. 264 с.
12. Grosjean F. Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674530928>.
13. Bloomfield L. Language. New York, 1933. 564 p.
14. Haugen E. Study in Bilingual Behavior. Philadelphia, 1953. 159 p.
15. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Multilingual Matters Ltd, 2001. 484 p.
16. The Handbook of Bilingualism (Blackwell Handbooks in Linguistics) / edited by Tej K. Bhatia and William C. Ritchie. London : Wiley-Blackwell, 2006. 884 p.
17. Fishman J. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism. [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://ru.scribd.com/doc/132791231/Joshua-Fishman-Bilingualism-with-and-without-diglossia-diglossia-with-and-without-bilingualism>.
18. The linguistics encyclopedia / edited by Kirsten Malmkjær. London; New York : Routledge, 1995.
19. Porter E. Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics. Bloomsbury Publishing. [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://books.google.com.ua/books?id=9z6vAwAAQBAJ&dq=Porter+S.E.+Introduction:+Diglossia+and+other+topics+in+new+testament+linguistics>.
20. Мечковская Н. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. Москва : Флинта, Наука, 2001. 312 с.
21. Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ. 2002. 21 с.

References

1. Desheriev, Iu. (1976). Problema sozdaniia sistemy bilingvisticheskikh poniatii i voprosy metodiki ee primeneniia v issledovanii [The problem of creating a system of bilingualism terms and methodology of it's usage]. *Metody bilingvisticheskikh issledovaniia*, 20–33 (in Russ.).
2. Avrorin, V. (1972). Dvuiazychie i shkola [Bilingualism and school]. *Problemy dvuiazychiia i mnogoiazychiia*, 49–62 (in Russ.).
3. Akhmanova, O. (1969). Slovar lingvisticheskikh terminov [Linguistics dictionary]. Moskva : Sovetskaia entciklopediia, 608 (in Russ.).
4. Daurova, L. (1964). Dvuiazychie, ego vidy i etapy razvitiia [Bilingualism, typology and development]. *Uchenye zapiski MGPI im. V. I. Lenina*, (240), 4–12 (in Russ.).
5. Bondaletov, V. (1987). Sotcialnaia lingvistika [Social linguistics]. Moskva : Prosveshchenie, 160 (in Russ.).
6. Slovar sotciolingvisticheskikh terminov [Sociolinguistics dictionary] (2006). Moskva, 312 (in Russ.).
7. Iazyk i obshchestvo. Entciklopediia [Language and society] (2016). Moskva : Izdatelskii tcentr «Azbukovnik», 872 (in Russ.).
8. Rusanivskiy, V., Taranenko, O. (2004). Ukrainska mova: entsyklopediia [The Ukrainian language: encyclopedia]. Kyiv, 824 (in Ukr.).
9. Shveitcer, A., Nikolskii, L. (1978). Vvedenie v sotciolingvistiku [An Introduction to sociolinguistics]. Moskva : Vysshiaia shkola, 216 (in Russ.).
10. Kodukhov, V. (1979). Vvedenie v iazykoznanie [An Introduction to linguistics]. Moskva : Prosveshchenie, 351 (in Russ.).
11. Vainraikh, U. (1979) Iazykovye kontakty [Languages' contacts]. Kyiv : Vyshcha shkola, 264 (in Russ.).
12. Grosjean, F. Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism. Available at: <http://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674530928>.
13. Bloomfield, L. (1933). Language. N. Y., 564. (in Engl.).
14. Haugen, E. (1953). Study in Bilingual Behavior. Philadelphia, 159 (in Engl.).
15. Baker, C. (2001). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Multilingual Matters Ltd, 484 (in Engl.).

16. Tej K., Bhatia, William C., Ritchie. (2006). The Handbook of Bilingualism (Blackwell Handbooks in Linguistics). London : Wiley-Blackwell, 884 (in Engl.).
17. Fishman, J. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism. Available at: <https://ru.scribd.com/doc/132791231/Joshua-Fishman-Bilingualism-with-and-without-diglossia-diglossia-with-and-without-bilingualism>.
18. Malmkjær, K. (1995). The linguistics encyclopedia. London; New York : Routledge (in Engl.).
19. Porter, E. Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics. Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=9z6vAwAAQBAJ&dq=Porter+S.E.+Introduction:+Diglossia+and+other+topics+in+new+testament+linguistics>.
20. Mechkovskaia, N. (2001). Obshchee iazykoznanie: Strukturnaia i sotcialnaia tipologiia iazykov [General linguistics: Structural and social typology of languages]. Moskva : Flinta, Nauka, 312 (in Russ.).
21. Burda, T. (2002). Movna povedinka osobystosti v umovakh ukrainsko-rosiiskoho bilinhvizmu (molodizhne seredovyshe m. Kyieva) [Language behavior in the conditions of Ukrainian-Russian bilingualism (youth environment of Kyiv)]. Extended abstract of PhD dissertation. Kyiv, 21 (in Ukr.).

N. R MATVEIEVA. TERMS «BILINGUALISM» AND «DIGLOSSIA» IN SOCIOLINGUISTICS

Summary. Introduction. Much research has been devoted to the phenomena of bilingualism and diglossia, unfortunately they still remain a contradicting point. This article describes different ideas of the Ukrainian and the foreign scientists about these concepts.

The purpose of the present investigation is to outline different definitions of the concepts «bilingualism» and «diglossia» and formulate their distinctive features.

Presented in the article is the analysis of the different ideas of soviet and foreign linguists about the concepts of bilingualism and diglossia.

Results. Bilingualism is considered by many authors as a phenomenon, when both languages are equal for speakers and perform the same functions. The term diglossia is more contradictory. Although this phenomenon has been studied by western researchers there is no definite opinion about this term. The differences in views on this concept lie in the fact that some scientists interpret it as the usage of different languages, while others say that only different variants of language are used. But the main feature of diglossia, which differentiates it from bilingualism, is a conscious attitude to each of languages and their clear differentiation as prestigious or non-prestigious, formal or informal. In contrast the bilingual situation means that the speakers equally use two languages in different communicative situations.

Conclusions. From all this investigation we can make a conclusion that the term bilingualism is typically used to describe two languages, used by individual, while diglossia is the situation when different languages may be used for different purposes; it is the result of the functional separation, conscious choice of particular language in order to achieve communicative success. That is why bilingualism and diglossia can exist together and separately in different language groups.

Key words: language situation, bilingualism, diglossia, communication, functional sphere.

Надійшла до редакції 16.01.19
Прийнято до друку 30.01.19